

Міністерство освіти і науки України
Українська інженерно-педагогічна академія

На правах рукопису

Олефір Валерій Олександрович

ПСИХОЛОГІЯ САМОРЕГУЛЯЦІЇ СУБ'ЄКТА ДІЯЛЬНОСТІ

19.00.01 — загальна психологія, історія психології

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук

Науковий консультант

доктор психологічних наук,

професор

Плохих Віктор Володимирович

Харків – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1 САМОРЕГУЛЯЦІЯ ЯК СПЕЦИФІЧНА АКТИВНІСТЬ СУБ'ЄКТА.....	19
1.1. Проблема регуляції та саморегуляції в психології.....	19
1.2. Підходи до вивчення регуляції та саморегуляції в психології.....	25
1.3. Категорії «суб'єкт» і «суб'єктність» та їх значення у дослідженні інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції суб'єкта діяльності ..	61
Висновки до розділу 1	81
РОЗДІЛ 2 ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ОСОБИСТІСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК РЕСУРС САМОРЕГУЛЯЦІЇ СУБ'ЄКТА ДІЯЛЬНОСТІ.....	84
2.1. Проблема потенціалу в соціально-гуманітарних науках	84
2.2. Зміст поняття «потенціал» в психології	90
2.3. Обґрунтування моделі інтелектуально-особистісного потенціалу як передумови саморегуляції суб'єкта діяльності.....	100
2.3.1. Інтелект у психометричній традиції	100
2.3.2. Когнітивні стилі та їх співвідношення з психометричним інтелектом.....	109
2.3.3. Інтелектуальні передумови саморегуляції суб'єкта діяльності.....	113
2.3.4. Особистісні передумови саморегуляції суб'єкта діяльності.....	124
2.3.5. Концептуальний та емпіричний зв'язок інтелекту та особистості	134
2.4. Концепція саморегуляції суб'єкта діяльності.....	138
Висновки за розділом 2	144
РОЗДІЛ 3 СТРУКТУРНА МОДЕЛЬ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ОСОБИСТІСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ САМОРЕГУЛЯЦІЇ СУБ'ЄКТА ДІЯЛЬНОСТІ.....	146
3.1. Моделювання структурними рівняннями як метод верифікації структурних моделей	146
3.2. Організація та програма емпіричного дослідження інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції суб'єкта діяльності	152

3.2.1. Організація та методики дослідження.....	152
3.2.2. Опис обстежених вибірок	154
3.2.3. Опис методик емпіричного дослідження	155
3.2.4. Методи математичної обробки даних	162
3.3. Порівняння інтелектуальних та особистісних показників у суб'єктів різних видів діяльності	163
3.4. Емпірична верифікація структурної моделі інтелектуально-особистісного потенціалу	172
3.5. Динаміка росту інтелектуально-особистісного потенціалу	179
Висновки до розділу 3	199
РОЗДІЛ 4 ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ОСОБИСТІСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК ПЕРЕДУМОВА САМОРЕГУЛЯЦІЇ СУБ'ЄКТА ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	201
4.1. Професійна діяльність рятувальників як вид екстремальної діяльності	202
4.2. Поняття «надійність діяльності» людини.....	209
4.3. Інтелектуально-особистісний потенціал як предиктор стилю саморегуляції та надійності професійних дій рятувальників в надзвичайній ситуації	217
4.3.1. Модель взаємозв'язу інтелектуально-особистісного потенціалу, саморегуляції та надійності професійних дій рятувальників.....	217
4.3.2. Емпірична верифікація моделі взаємозв'язку інтелектуально-особистісного потенціалу, саморегуляції та надійності професійних дій рятувальників	222
Висновки до розділу 4	243
РОЗДІЛ 5 ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ОСОБИСТІСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК ПЕРЕДУМОВА САМОРЕГУЛЯЦІЇ СУБ'ЄКТА НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	245
5.1. Вклад інтелектуально-особистісного потенціалу в академічні досягнення студентів	245
5.1.1. Навчальна діяльність студентів та її особливість	245

5.1.2. Інтелектуально-особистісні передумови саморегуляції навчальної діяльності	247
5.2. Емпіричне дослідження зв'язку інтелектуально-особистісного потенціалу з академічною успішністю	258
5.3. Регуляторна роль інтелектуально-особистісного потенціалу в динаміці стану тривоги в напружених умовах.....	273
Висновки до розділу 5	286
Розділ 6 ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ОСОБИСТІСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК ПЕРЕДУМОВА САМОРЕГУЛЯЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ.....	288
6.1. Обґрунтування моделі взаємозв'язку інтелектуально-особистісного потенціалу, вибір копінг-стратегій та психологічного благополуччя.....	289
6.1.1. Поняття психологічного благополуччя	289
6.1.2. Взаємозв'язок рис особистості та благополуччя.....	291
6.1.3 Взаємозв'язок рис особистості та копінгу	298
6.1.4. Взаємозв'язок копінг-стратегій та благополуччя.....	320
6.1.5. Модель поєднаного впливу інтелектуально-особистісного потенціалу та копінгів на психологічне благополуччя.....	322
6.2. Емпірична верифікація моделі поєднаного впливу інтелектуально-особистісного потенціалу та копінгів на психологічне благополуччя.....	324
6.2.1. Взаємозв'язок між показниками інтелектуально-особистісного потенціалу, копінг-стратегій та психологічного благополуччя.....	328
6.2.2. Змінні інтелектуально-особистісного потенціалу та копінг-стратегії як предиктори психологічного благополуччя.....	338
6.2.3. Результати структурного моделювання	344
Висновки до розділу 6	353
ВИСНОВКИ	356
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	361

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Змінні інтелектуально-особистісного потенціалу:

Авт — автономна каузальна орієнтація.

Тн — толерантність до невизначеності.

СЕ — самоефективність.

ОДН — орієнтація на дію при невдачі.

ОДР — орієнтація на дію при реалізації наміру.

Жст — життєстійкість.

Оптим — оптимістичний атрибутивний стиль.

ПЗ / ПНЗ — полезалежність / полenezалежність.

І / Р — імпульсивність / рефлексивність.

Р / Г — ригідність / гнучкість.

ЗІЗ — загальні інтелектуальні здібності.

Шкали опитувальника «Стиль саморегуляції поведінки»

М — шкала «Моделювання».

Пр — шкала «Програмування».

ОР — шкала «Оцінювання результатів».

Показниками надійності професійних дій рятувальників

БП — безпомилковість дій.

Точн — стійкість навичок роботи з технікою та устаткуванням.

НВз — надійність взаємодії у мікроколективі.

Показники академічної успішності

Сес 1 – Сес3 — середній бал з предметів в межах трьох сесій.

Шкали опитувальника «Шкала психологічного благополуччя»

А — автономність.

УО — управління оточенням.

ОЗ — особистісне зростання.

ПВ — позитивні відношення.

ЖЦ — життєві цілі.

СП — самоприйняття.

Шкали опитувальника «Способи поведінки оволодіння»

КК — конфронтаційний копінг.

Д — дистанціювання, або відсторонення.

СК — самоконтроль.

ПСП — пошук соціальної підтримки.

ПВ — прийняття відповідальності.

ВУ — втеча-уникнення.

ПВП — планування вирішення проблеми.

ПП — позитивна переоцінка.

Шкали опитувальника «Завзятість»

Цілеспр — цілеспрямованість.

Напол — наполегливість.

Терміни математичної статистики

CFI — порівняльний індекс відповідності (англ. Comparative fit index).

RMSEA — середньоквадратична помилка апроксимації (англ. Root mean square error of approximation).

χ^2 — (хі-квадрат).

df — число ступенів свободи.

M — середнє значення.

SD — стандартне відхилення.

ВСТУП

Актуальність дослідження. Підвищення рівня соціальної активності особистості на сучасному етапі розвитку суспільства обумовлює актуальність розробки психологічних механізмів і можливостей саморегуляції суб'єктом діяльності.

У понятті саморегуляція поєднуються як загально психологічні, так і диференціально-психологічні аспекти інтегративного вивчення людини, її можливостей не лише адаптувати себе до мінливих обставин, але й мінливі обставини до себе. Проблема саморегуляції в останні півтора-два десятиріччя стала однією з найбільш затребуваних психологічних дослідженнях.

Необхідність дослідження саморегуляції в наш час пов'язана із зростаючою тенденцією в сучасній психології до створення інтегративних концепцій психіки людини. Не менш важливим чинником є бурхливий розвиток суб'єктного підходу до дослідження активності людини. Суттєвою рисою суб'єктної активності є здатність до саморегуляції, самоорганізації (К.О. Абульханова, О.А. Конопкін, В.І. Моросанова, О.К. Осницький, О.О. Сергієнко, R. Baumeister, E. Higgins). Тому зрозуміло, що проблема пошуку закономірностей саморегуляції людиною своєї активності є однією із центральних у загальному контексті суб'єктного підходу до вивчення психіки людини. Дослідження саморегуляції містить важливий ключ до розуміння суб'єктності як мінливої у часі актуальної міри активного впливу на зовнішні та внутрішні процеси.

Актуальність дослідження полягає й в тому, що саморегуляція — важливий фактор успіху в житті. Люди з розвиненою саморегуляцією досягають більшого успіху в роботі, навчанні, суспільному житті; вони є більш психологічно благополучними і менш схильними до адикцій, правопорушень та інших проблем (І.Д. Бех, Ж.П. Вірна, М.Й. Боришевський, Л.Г. Дика, С.Д. Максименко, В.О. Моляко, Л.А. Мойсеєнко, О.О. Прохоров,

О.П. Саннікова, О.О. Сергієнко, О.Я. Чебікін, R. Baumeister, A. Boone A. Duckworth, M. Gottfredson, T. Hirschi, W. Mischel, M. Seligman, Y. Shoda, P. Peake, J. Tangney та ін.).

У психологічній науці проблемі саморегуляції суб'єкта діяльності присвячено багато теоретичних та експериментальних досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Існує цілий ряд її трактувань, але більшість дослідників розглядають саморегуляцію суб'єкта як свідомий, цілеспрямований процес досягнення мети у вирішенні особистісно значущих цілей (К.О. Абульханова, О.К. Конопкін, Д.О. Леонт'єв, С.Д. Максименко, В.І. Моросанова, О.К. Осницький, В.В. Плохих, R. Baumeister, С. Carver, E. Higgins, R. Hoyle, M. Scheier та ін.).

Основою сучасних емпіричних досліджень саморегуляції є суб'єктний підхід. Суб'єкт розуміється як людина на вищому рівні активності, цілісності, інтегративності, автономності, людина, яка виявляє якісно визначений спосіб самоорганізації та саморегуляції (К.О. Абульханова, Л.І. Анциферова, Б.Г. Анан'єв, А.В. Брушлинський, В.В. Знаков, Д.О. Леонт'єв, Б.Ф. Ломов, В.А. Петровський, С.Л. Рубінштейн, В.О. Татенко та ін.). Використання суб'єктного підходу в дослідженні саморегуляції виводить на передній план проблему пошуку закономірностей, яким підпорядковані внутрішні психічні ресурси як основи самодіяльності суб'єкта (М.О. Холодна).

Незважаючи на значну кількість теорій, гіпотез і точок зору на процеси саморегуляції та їх детермінацію, є питання, які чекають свого прояснення. Серед них: відсутність однозначного розуміння і визначення феномену саморегуляції; різноманіття поглядів на джерела саморегуляції та її структуру; розгляд саморегуляції на рівні окремих процесів (інтелектуальних, емоційних, вольових), відсутність технології інтегративної оцінки потенціалу саморегуляції суб'єкта діяльності, що фактично

унеможлиблює вивчення його впливу як інтегративного утворення на процесуальні та продуктивні характеристики діяльності суб'єкта.

Аналіз ступеня розробленості проблеми дозволив виділити низку суперечностей між:

- теоретичною і практичною значущістю проблеми саморегуляції суб'єкта діяльності і недостатнім рівнем її розробленості у психологічній науці та практиці;

- високою потребою суспільства в людях, здатних до збереження і розвитку суб'єктності, всупереч викликам часу, і відсутністю практико-орієнтованих програм, спрямованих на оцінку та розвиток інтелектуально-особистісного потенціалу як передумови саморегуляції суб'єкта;

- наявністю значної кількості емпіричних досліджень, спрямованих на розкриття ролі когнітивних і особистісних можливостей в процесах саморегуляції та недостатньою представленістю в даному проблемному полі інтегративних досліджень, що дозволяють систематизувати й об'єднати емпіричні дані в цілісну концепцію саморегуляції суб'єкта діяльності;

- теоретичними уявленнями інтелектуального, особистісного потенціалів як системних, інтегративних характеристик людини, що виступають у ролі передумов саморегуляції, та їх емпіричними дослідженнями на рівні лише окремих показників.

Все вищесказане зумовило вибір теми дисертаційної роботи «Психологія саморегуляції суб'єкта діяльності».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалася в рамках теми наукових досліджень кафедри прикладної психології Національного університету цивільного захисту України (м. Харків) «Психологічний відбір в навчальній та професійній діяльності співробітників МНС» (номер державної реєстрації 0107U008301). Тема дисертаційної роботи затверджена вченою радою Української інженерно-педагогічної академії (протокол № 3 від 15.11.2012 р.) і рішенням

бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 3 від 28.04.2015 р.).

Мета дослідження — теоретико-методологічне обґрунтування та емпіричне вивчення саморегуляції як форми реалізації інтелектуально-особистісного потенціалу суб'єкта діяльності.

Відповідно до зазначеної мети поставлено такі **завдання**:

1) здійснити теоретичний аналіз проблеми саморегуляції суб'єкта діяльності, оцінити стан її розробленості в сучасній психології;

2) виділити предметний зміст феномену інтелектуально-особистісного потенціалу як передумови саморегуляції суб'єкта діяльності;

3) розробити та верифікувати в емпіричному дослідженні концептуальну модель інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції суб'єкта діяльності як цілісного утворення;

4) обґрунтувати необхідний і достатній комплекс методичних засобів діагностики інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції суб'єкта діяльності, який би дозволяв отримати його інтегративну оцінку.

5) виявити динаміку росту інтелектуально-особистісного потенціалу суб'єкта діяльності у лонгітюдному дослідженні;

6) дослідити взаємозв'язок інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції надійністю професійної та успішністю навчальної діяльності суб'єкта;

7) виявити вплив інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції на стратегії подолання стресових ситуацій та досягнення психологічного благополуччя суб'єктом діяльності.

Об'єкт дослідження — саморегуляція суб'єкта діяльності.

Предмет дослідження — психологічні особливості саморегуляції суб'єкта діяльності як форми реалізації його інтелектуально-особистісного потенціалу.

Гіпотеза дослідження: саморегуляція суб'єкта ґрунтується на інтелектуально-особистісному потенціалі як цілісному утворенні, що має неспецифічний прояв в контексті ситуацій невизначеності, досягнення, тиску, опосередковуючи їх вплив на успішність різних видів діяльності та психологічне благополуччя особистості.

Окремі гіпотези дослідження:

- інтелектуальна та особистісна підсистеми потенціалу саморегуляції суб'єкту діяльності є взаємозв'язаними та мають різні форми динаміки росту.
- інтелектуально-особистісний потенціал як інтегративний індивідуальний ресурс саморегуляції відрізняється у людей і його варіативність залежить від рівня вираженості його окремих показників.
- параметри інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції є неспецифічними відносно трьох проблемних контекстів — ситуацій невизначеності, досягнення, тиску (стресу), а його структура — інваріантною у суб'єктів різних видів діяльності.

Концепція дослідження. Саморегуляція суб'єкта діяльності розуміється як процес, що заснований на інтелектуально-особистісних властивостях, інтегрованих суб'єктом для забезпечення цілеспрямованості діяльності. Інтегративне утворення розглядається як інтелектуально-особистісний потенціал, що актуалізується у взаємовідношеннях людини з дійсністю, яка пред'являє їй певні виклики і вимагає вкладення додаткових сил. В результаті потенційні інтелектуально-особистісні можливості стають актуально діючими ресурсами регуляції суб'єктної активності.

Найбільш відчутно активність суб'єкта розгортається в трьох проблемних контекстах — ситуаціях невизначеності, досягнення, тиску, які актуалізують структурні компоненти інтелектуально-особистісного потенціалу суб'єкту, для здійснення доцільних регуляторних корекцій власної активності на шляху до сприятливих результатів.

Компоненти інтелектуально-особистісного потенціалу об'єднані в систему, що має наступні властивості: цілісність, організованість, динамічність, стійкість. Ці властивості інтелектуально-особистісного потенціалу як ресурсу саморегуляції відображені в моделі, що має ієрархічну структуру. На найнижчому її рівні представлені спостережувані інтелектуальні та особистісні змінні, які взаємодіють між собою, утворюючи фактори другого порядку — функції саморегуляції: розуміння ситуації, самовизначення, реалізації, стійкості. Взаємодія факторів другого порядку утворює інтегративний фактор — інтелектуально-особистісний потенціал саморегуляції.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали:

- фундаментальні положення системного підходу у психологічній науці (Б.Г. Ананьєв, Б.Ф. Ломов, С.Д. Максименко);
- суб'єктно-діяльнісного підходу (С.Л. Рубінштейн, А.В. Брушлинский, К.О. Абульханова, О.О. Сергієнко);
- положення системно-суб'єктного підходу (О.О. Сергієнко); принцип активності особистості як суб'єкта діяльності та пізнання (О.М. Леонт'єв, О.К. Тихомиров, С.Д. Смирнов, В.О. Татенко та ін.);
- положення системного підходу до досліджень інтелекту (В.М. Дружинін, Д.В. Ушаков, М.О. Холодна, В.Д. Шадриков, R. Sternberg);
- психологія регуляції та саморегуляції діяльності (Л.Г. Дика, О.А. Конопкін, В.І. Моросанова, О.О. Сергієнко та ін.);
- теоретико-емпіричні досягнення в дослідженнях потенціалів та ресурсів суб'єкта (Л.А. Головей, М.Й. Казанжи, Т.В. Корнілова, Д.О. Леонт'єв, А.Г. Маклаков, С.Д. Максименко, В.О. Моляко, R. Baumeister, K. Vohs та ін.);

- поняття саморегуляції як особистісного потенціалу в навчальній діяльності (Т.В. Корнілова, В.І. Моросанова, А.В. Карпов).

Методи дослідження. *Теоретичні:* для формулювання концептуальних положень дисертації використовувався теоретичний аналіз, зіставлення й узагальнення, інтерпретація сучасних теоретико-емпіричних досліджень у вітчизняній і зарубіжній психології. *Організаційні:* порівняльний аналіз («метод поперечних зрізів»), лонгітюдний експеримент. *Емпіричні:* тестування з використанням сучасних психодіагностичних методик, експертне оцінювання. *Методи обробки даних:* кількісний (порівняльний, кореляційний, експлораторний факторний аналіз, медіаційний аналіз) та якісний аналіз. Основним методом в емпіричних дослідженнях виступало структурне моделювання у вигляді конфірматорного факторного аналізу для верифікації вимірювальних моделей; структурних регресійних моделей; моделей латентного росту. Розрахунки проводилися за допомогою програми аналізу даних SPSS 21.0 for Windows та AMOS 21.0.

У дослідженні були використані наступні психодіагностичні методики: тест структури інтелекту (Р. Амтхауер), методика «Включені фігури» (К. Готтшальд), методика «Порівняння схожих малюнків» (Дж. Каган), методика «Словесно-колірна інтерференція» (Дж. Струп), тест життєстійкості (С. Мадді), опитувальник каузальних орієнтацій (Е. Десі і Р. Райан), опитувальник толерантності до невизначеності (Д. МакЛейн), шкала контролю за дією (Ю. Куль), опитувальник «Стиль пояснення успіхів і невдач» (Т.О. Гордеєва), шкала загальної самоефективності (Р. Шварцер і М. Єрусалем), опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки» (В.І. Моросанова), опитувальник завзяття та наполегливості (А. Даквортс) шкали психологічного благополуччя (К. Ріфф), опитувальник «Способи поведінки оволодіння» (Р. Лазарус).

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота проводилася на базі Національного університету цивільного захисту України, Харківського гарнізону Державної служби надзвичайних ситуацій, Української інженерно-педагогічної академії, Харківської гуманітарно-педагогічної академії. Всього на різних етапах дослідження досліджуваними виступили 862 особи віком від 17 до 35 років (490 чоловіків та 372 жінки).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в теоретико-методологічному обґрунтуванні та емпіричній верифікації конструкту інтелектуально-особистісного потенціалу суб'єкту як передумови саморегуляції суб'єкта діяльності, зокрема, вперше:

- на основі положень суб'єктно-діяльнісного та системно-суб'єктного підходів здійснено теоретико-методологічне обґрунтування та емпіричне вивчення феномену саморегуляції як форми реалізації інтегративного утворення — інтелектуально-особистісного потенціалу;

- розроблено теоретичні та методологічні засади психології феномену інтелектуально-особистісного потенціалу як передумови саморегуляції суб'єкта діяльності, де інтелектуально-особистісний потенціал розуміється як інтегральна системна характеристика індивідуально-психологічних особливостей, що лежить в основі здатності до успішної саморегуляції в різних видах діяльності;

- емпірично верифіковано структурну модель інтелектуально-особистісного потенціалу суб'єкта діяльності, підструктури якої відповідають функціям саморегуляції: розуміння ситуації, самовизначення, реалізації наміру та стійкості відносно несприятливих обставин;

- виявлено неспецифічні регуляторні змінні інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції відносно трьох проблемних контекстів — ситуацій невизначеності, досягнення, тиску та інваріантність їх структурної організації у суб'єктів різних видів діяльності;

- встановлено динаміку інтраіндивідуальних кількісних змін інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції, яка полягає в тому, що інтелектуальний компонент розвивається за лінійною функціональною формою, а особистісний — відповідає моделі нелінійної (квадратичної) форми розвитку. Ці зміни визначає спрямованість та особливості актуалізації функцій саморегуляції суб'єкту у відповідності до поточних умов діяльності;

удосконалено:

- розуміння саморегуляції динаміки психічного стану тривоги (як початкового рівня, так і темпу її росту) в ситуації невизначеності опосередкованого інтелектуально-особистісним потенціалом суб'єктів навчальної діяльності;

- уявлення про основні закономірності зв'язків продуктивних (інтелекту) та стильових характеристик інтелектуальної діяльності на матеріалі навчальної діяльності;

подальший розвиток дістало:

- знання про поєднаний ефект інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції та копінг-стратегій у поясненні психологічного благополуччя особистості.

- підвищення рівня та ефективності психологічного забезпечення суб'єктів навчальної діяльності та суб'єктів професійної діяльності фахівців аварійно-рятувальних підрозділів Державної служби з надзвичайних ситуацій України.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що:

- розроблено методику оцінки інтелектуально-особистісного потенціалу, яку можна використовувати в практиці психологічного супроводу професійної та навчальної діяльності, кадровому відборі, проведенні наукових досліджень та ін.;

- отримані результати дозволяють визначати напрями розвитку інтелектуально-особистісного потенціалу суб'єктів навчальної діяльності і

використовувати ці дані для побудови прогнозу конкретних особливостей їх діяльності, що впливають на успішність навчання;

- практичне застосування отриманих даних у сфері вищої освіти дозволить суттєво підвищити ефективність прийомів індивідуалізації та диференціації освітніх процесів на різних рівнях, а також успішніше вирішувати завдання відбору та підбору студентів для участі в конкретних освітніх програмах;

- одержані результати можна використовувати при розробці навчальних курсів із загальної психології, психології розвитку, психології особистості, психології праці та організаційної психології.

Обґрунтовані автором теоретико-методологічні положення концепції інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції суб'єкта діяльності, практичні рекомендації щодо його психологічної діагностики апробовано та впроваджено в навчальний процес Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (довідка № 66-08/398 від 19.08.2015 р.); у процес підготовки студентів у Кременчуцькому національному університеті імені Михайла Остроградського (довідка № 03-10/1267 від 27.08.2015 р.) та Харківській державній академії культури (акт про впровадження № 01-04/987 від 27.05.2015 р.); у системі практичної психологічної роботи із працівниками Державної служби надзвичайних ситуацій у областях: Волинській (акт про впровадження № 321 від 18.07.2015 р.), Одеській (акт про впровадження № 432 від 20.11.2015 р.), Харківській (акт про впровадження № 426 від 08.07.2015 р.), Черкаській (акт про впровадження № 287 від 23.07.2015 р.), Чернігівській (акт про впровадження № 309 від 18.08.2015 р.).

Особистий внесок здобувача в роботах, що були виконані у співавторстві: визначення мети та теоретичної основи робіт; розробка програми емпіричних досліджень; статистична обробка, аналіз та узагальнення емпіричних даних; формулювання висновків. У матеріалах

конференцій, що написано у співавторстві, здобувачем здійснено теоретичне обґрунтування шляхів вирішення завдань.

Достовірність результатів дослідження забезпечено використанням надійних і валідних діагностичних методик, адекватних меті й завданням дослідження, поєднанням кількісного та якісного аналізу емпіричних даних, репрезентативністю вибірки, застосуванням методів математичної статистики із залученням сучасних програм обробки даних.

Апробація результатів дисертації. Основні положення й результати дослідження обговорювалися на: Міжнародних науково-практичних конференціях «Практична психологія у міждисциплінарному аспекті: проблеми та перспективи» (Дніпропетровськ, 2008), «Актуальні проблеми практичної психології» (Херсон, 2009), «Наукова спадщина Д.М. Узнадзе та сучасність» (Харків, 2011), «Когнітивні процеси та творчість» (Одеса, 2011, 2012, 2014), «Проблеми емпіричних досліджень у психології» (Київ, 2012), «Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід» (Харків, 2013), «Людина, суб'єкт, особистість в сучасній психології» (Москва, 2013), «Особистість в екстремальних умовах і кризових ситуаціях життєдіяльності» (Владивосток, 2013, 2014); на Всеросійських наукових конференціях «Психологія психічних станів: актуальні теоретичні та прикладні проблеми» (Казань, 2013), «Ідеї О.К. Тихомирова та А.В. Брушлинського і фундаментальні проблеми психології» (Москва, 2013), «Категорія сенсу у філософії, психології, психотерапії і в суспільному житті» (Ростов-на-Дону, 2014).

Публікації. Результати дисертації викладено у 38 публікаціях, серед яких: 2 монографії, 17 статей у наукових фахових виданнях України, 6 публікацій в наукових періодичних виданнях інших держав і у виданнях України, що включені до міжнародних наукометричних баз, 13 — у збірниках матеріалів конференцій та інших виданнях.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, шести розділів, висновків, додатків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації — 428 сторінок, основний — 360 сторінок. Дисертація містить 22 рисунки і 34 таблиці. Список використаної літератури налічує 443 джерела, з них 214 — іноземною мовою.

РОЗДІЛ 1

САМОРЕГУЛЯЦІЯ ЯК СПЕЦИФІЧНА АКТИВНІСТЬ СУБ'ЄКТА

1.1. Проблема регуляції та саморегуляції в психології

Регуляція займає одне з центральних місць у здійсненні психічної активності людини. Як зазначав С. Л. Рубінштейн, «всякий психічний процес включений у взаємодію людини зі світом і служить для регуляції його діяльності, його поведінки» [164, с. 237]. Значимість досліджень психічної регуляції обумовлена тим, що вони розкривають взаємозв'язки різноманітних психічних процесів з динамічними характеристиками поведінки та діяльності.

Б. Ф. Ломов виділяв регуляцію в якості однієї з трьох основних функцій психіки нарівні з когнітивною та комунікативною. На його думку, регуляція повинна забезпечувати адекватність діяльності її предмету, засобам і умовам в рамках деякої багаторівневої і динамічної системи. У зв'язку з тим, що діяльність повинна розглядатися як складне, багатовимірне і багаторівневе, явище, що динамічно розвивається, найважливішим завданням психологічних досліджень Б. Ф. Ломов вважав розробку «принципів і методів системного аналізу, які дозволили б розкрити діяльність в її основних рисах, зв'язках і відношеннях, виявити її структуру та механізми регуляції» [115, с. 216].

Проблема регуляції інтенсивно розробляється у сучасній психології, особливо в останні два десятиліття. Так, за даними Г. Левенталя і співавторів дві третини з більш ніж 2700 публікацій, що містять ключове слово «саморегуляція», видані з 1990 р. [349]. При цьому за цей період опубліковано кілька фундаментальних колективних монографій — збірок і керівництв, присвячених цій проблемі [186, 303, 305, 306, 386], в яких були

продемонстровані різноманітні точки зору та наведені численні результати досліджень.

Інтерес до проблеми саморегуляції викликаний як теоретичною, так і практичною її значущістю. Практичний аспект дослідження проблеми саморегуляції полягає в тому, що успішні в саморегуляції люди мають ряд переваг. По-перше, ефективна саморегуляція є основою здорового психологічного функціонування. Люди, які успішні в саморегуляції, мають користь від почуття психологічної стійкості та особистісного контролю, що дозволяє їм керувати сприйняттям себе і того як вони сприймаються іншими. Поведінка таких людей, як правило, відображає чіткі цілі й прийняті норми поведінки. Відхилення від цих бажаних станів регулюється благополучно й ефективно. Люди, які регулярно зазнають невдачі в саморегуляції не користуються жодною з психологічних переваг, які випливають з почуття психологічної стійкості і контролю та протистоянню від помірних до серйозних форм психопатології. Ефективне саморегулювання, за допомогою якого люди контролюють свої думки, почуття і поведінку, має важливе значення для адаптивного функціонування.

По-друге, саморегуляція — ключ до успіху у людському житті. Низька успішність у навчанні (школі, університеті) та професійній діяльності є результатом послабленого самоконтролю. Відкладання на потім того, що можна зробити зараз, зазвичай розцінюється і як причина незадовільної роботи і як відображення поганої саморегуляції, і таким чином, це — один з показників низької успішності. Погана саморегуляція може приводити й іншими способами до низької успішності, такими як: знижувати готовність сміливо зустрічати невдачі, зменшувати можливість вибрати ефективні параметри діяльності, знижувати здатність ставити і досягати цілей, зменшувати можливість підтримувати зусилля протягом тривалого часу.

Ймовірно, найбільш вражаючий і незаперечний доказ довгострокової переваги саморегуляції витікає з досліджень Уолтера Мішела та його колег.

Мішел був піонером дослідження саморегуляції, розпочатої в 1960-роки. З допомогою маршмеллоу-тесту він показав, що саморегуляція потрібна, щоб відхилити імпульс до прагнення негайного задоволення, щоб отримати більшу, але відстрочену винагороду [130].

Оцінити переваги хорошої саморегуляції можна в інший спосіб, який полягає в тому, щоб порівняти життя людей з хорошим і поганим самоконтролем. Хоча такі порівняння є кореляційними і в результаті в принципі можливо прийти висновку, що самоконтроль — це результат, а не причина таких відмінностей. Але все ж таки більшість теоретиків припускають, що риси особистості передують поведінці і тому вірогідніші причини, ніж наслідок.

Теоретичний аспект значення досліджень саморегуляції полягає в тому, що вона — важливий ключ для розуміння, що таке «самість» («self») людини і того як вона функціонує.

Р. Баумстейстер і співавтори висловлюють цікаве припущення, що «поява саморегуляції — це один з центральних кроків у еволюції людини» [243, с. 517]. Саморегуляція, на їх думку, — одна з характеристик, яка головним чином відрізняє людську психіку від інших форм життя на планеті Земля.

Вперше термін «саморегуляція» з'явився у кібернетиці і теорії автоматичного регулювання, позначаючи «підтримку параметрів будь-якої функціонуючої системи в заданих межах сталості або зміни». Семантичний аналіз терміну «саморегуляція» дозволяє виділити в ньому дві частини — «регуляція» (від латинського *regulare* — приводити в порядок, налагоджувати) і «само», яка вказує, що джерело регуляції знаходиться в самій системі.

Творець кібернетики Н. Вінер та його колеги вважали зворотний зв'язок істотним механізмом гомеостазу — саморегулювання, яке дозволяє живим організмам підтримувати себе в стані динамічної рівноваги.

Зауважимо, що у загально психологічній термінології між поняттями регуляція та саморегуляція довгий час не проводилося чіткого розрізнення. Вони використовувалися як синонімічні. Так, К. О. Абульханова-Славська використовує поняття «особистісна регуляція» і «особистісна саморегуляція» як аналогічні і саморегуляція розуміється як «... здатність суб'єкта до організації власної діяльності, управління нею» [2, с. 272], тобто як цілеспрямоване, довільне регулювання сенсомоторики. Розмежувати регуляцію і саморегуляцію можна наступним чином. Якщо джерело керівного впливу знаходиться поза самим процесом, то слід говорити про *регуляцію*. Коли ж система регулює сама себе, то ми маємо справу із *саморегуляцією*.

У психологічній науці і практиці поняття саморегуляції використовується досить широко. Через апріорну складність існує цілий ряд трактувань її семантики. У найбільш загальному вигляді саморегуляція визначається як психічний процес, за допомогою якого людина управляє своїми думками, почуттями і поведінкою [434].

Г. С. Нікіфоров під психічною саморегуляцією розуміє «... свідомі впливи людини на властиві їй психічні явища (процеси, стани, властивості), виконувану нею діяльність, власну поведінку з метою підтримання (збереження) або зміни характеру їх протікання (функціонування)» [143, с. 16].

У роботах, присвячених саморегуляції, використовуються й інші інтерпретації цього поняття. Так, Г. Метью і співавтори розуміють саморегуляцію як «... універсальне узагальнююче поняття для набору процесів і поведінки, які підтримують досягнення особистісних цілей в мінливих умовах зовнішнього середовища» [369, с. 172].

Згідно з точкою зору О. О. Конопкіна, В. І. Моросанової та О. К. Осницького, саморегуляція представляє з себе процеси ініціації й висунення суб'єктом цілей активності, а також управління досягненням цих

цілей. Процеси саморегуляції розглядаються цими авторами як внутрішня цілеспрямована активність людини, яка реалізується за рахунок системної участі самих різних процесів, явищ і рівнів психіки. Предметом психології саморегуляції є інтеграційні психічні явища і процеси, що забезпечують самоорганізацію різних видів психічної активності людини, цілісність її індивідуальності й особистості [76, 131, 149].

Разом з поняттям «саморегуляція» деякі автори (наприклад, К. Вогс [434] вживають як взаємозамінне поняття «самоконтроль». Але при цьому саморегуляція розглядається як більш широке поняття і зв'язується з орієнтованою на ціль поведінкою або зворотними зв'язками, а самоконтроль — з усвідомленим імпульсивним контролем. Строго кажучи, людина з так званим розвиненим контролем за імпульсом насправді не управляє самим імпульсом, а швидше поведінкою, яка б слідувала з нього.

Саморегуляція відноситься до зміни своїх власних реакцій, внутрішніх станів або поведінки. Як правило, вона набуває форми відкидання однієї реакції або поведінки і заміни її менш звичною, але бажанішою відповіддю або поведінкою. Саморегуляція також включає здатність стримати задоволення бажань або потреб.

Висловлюючись по-іншому, «самість» не регулює себе безпосередньо, але управляє поведінкою, почуттями і думками, які охоплюють її.

Саморегуляція — одна з головних функцій управління (виконавчих функцій) власною активністю, інтенціональними аспектами поведінки. З її допомогою такий аспект «самості», як агент або діяч здійснює контроль над власним середовищем (включаючи соціальне середовище), приймає рішення, здійснює вибір, а також регулює себе.

Головними компонентами, які необхідні для ефективної саморегуляції є: 1) слідування стандартам, 2) контроль себе і поведінки, 3) зміни власних реакцій та поведінки.

Подібно до того як цілеспрямована поведінка неможлива без мети, так само саморегуляція неможлива без стандарту, оскільки саморегуляція — спроба докласти зусиль змінити поведінку, щоб відповідати стандарту. Стандарти — це поняття можливих, бажаних станів. Вони включають ідеали, очікування, цілі, цінності, порівняння. Е. Хіггінс із колегами розподіляє стандарти на ідеальні та належні [312]. Ідеали формують основу позитивних прагнень у напрямі шляху до того, як хотілося б, щоб було. Належні стандарти коріняться у розумінні того, що хотілося б, але чого треба уникати. Різні види емоцій пов'язані з різними видами невідповідностей. Збій у відповідності належним стандартам веде до високо інтенсивних емоцій, таким як тривога, занепокоєння, а невдача саморегуляції при прагненні до ідеальних стандартів викликає низько інтенсивні емоції такі, як сум, розгубленість. Тобто, обидва типи невдачі саморегуляції спричиняють негативні емоції.

Незважаючи на важливість розуміння ролі стандартів у саморегуляції поведінки, необхідно враховувати мотивацію, внутрішнє бажання людини наслідувати стандарти або відкидати їх.

У дослідженні ідеальних і належних стандартів були виявлені різні мотиваційні орієнтації. Встановлено, що люди, які зосереджені на досягненні ідеальних стандартів, використовують стратегії наближення. Люди з перевагою належного в основному мотивовані на досягнення бажаного, але безпечним шляхом. Вони використовують стратегії уникнення (досягти належного і забезпечити безпеку). Відповідність мотивації завданню веде до поліпшення саморегуляції [313].

Проте роль емоцій не зводиться до реакції на те, чи існує невідповідність чи ні. Як показали Ч. Карвер і М. Шейер [257], емоції також реагують на хід просування до мети або стандарту. Емоція може бути позитивною задовго до того, як буде досягнута мета, просто тому, що особистість відчуває, що робить задовільні успіхи. І, навпаки, якщо хід

процесу досягнення мети відстає від передбаченого розкладом, то негативні емоції «інформують» про розузгодження.

Отже, можна зробити висновок про те, що пізнання та емоції тісно переплетені у процесах саморегуляції.

Іншою важливою виконавчою функцією є здійснення зваженого вибору з числа множини можливих варіантів. Вибір на основі раціонального аналізу — це особливість людського вибору, який відрізняє людей від найбільш високорозвинених тварин. Раціональність, проте, припускає добру волю. Як вказав Дж. Сьорль [173], раціональний аналіз даремний без доброї волі: логіка не має сенсу, коли людина не в змозі зробити щось якнайкраще.

Таким чином, самоорганізація, самодетермінація (довільність з організації власної поведінки, свобода вибору і дії) складають невід'ємну частину саморегуляції поведінки та діяльності.

Гарно функціонуюча саморегуляція дозволяє людям керувати своєю поведінкою так, щоб відповідати правилам, планам, зобов'язанням, ідеалам та іншим стандартам. У разі її порушення у людей виникає багато проблем і негараздів. Отже, можливість змінювати поведінку, щоб максимізувати ситуативні вигоди, досягати довгострокової переваги, відповідаючи значущим стандартам є високо адаптивною властивістю саморегуляції людини.

1.2. Підходи до вивчення регуляції та саморегуляції в психології

У сучасній психології існує чимало теорій, концепцій саморегуляції поведінки та діяльності. Їх аналіз показує, що вони можуть бути умовно розподілені на декілька напрямків. Основою для їх виділення є певна спільність їх змісту та позицій в розкритті механізмів саморегуляції. Зупинимось на огляді тих із них, які представляють кожен з напрямків і є найбільшій значущими в контексті нашого дослідження.

Концепції, що відносяться до першого напрямку, реалізують кібернетичний підхід до саморегуляції та представляють її як механізм зворотного зв'язку. Їх спільним положенням є розгляд саморегуляції як процесу подолання неузгодженостей, що виникають між метою та результатом діяльності.

Ідеї системної регуляції активності на основі зворотного зв'язку були втілені в теорії функціональних систем П. К. Анохіна [13] та фізіології активності М. О. Бернштейна [21]. Ці, багато в чому близькі концепції, розглядають організм як систему, поведінка якої визначається аферентним синтезом, що формує програму дій на основі кільцевої саморегуляції. В якості основних компонентів регуляції в цих моделях виділяються майбутній результат руху та сигнали зворотного зв'язку, а її механізм розглядається як звірення виконуваної дії з акцептором результату дії або поточного образу з заданою метою, з наступною сенсомоторною корекцією спрямованої на усунення неузгодженостей, що виникли.

В сучасній психології однією із найбільш розроблених і загальноновизнаних на сьогоднішній день теорій саморегуляції є теорія Ч. Карвера та М. Шейєра [255, 257, 258]. Її витоки знаходяться в кібернетичній концепції ієрархічної організації поведінки Т-О-Т-Е (Test-Operate-Test-Exit) Дж. Міллера, Є. Галантера та К. Прибрама [129].

У теорії Ч. Карвера та М. Шейєра було розроблено ряд положень, які мають важливе значення для розуміння саморегуляції людини:

- поведінка — саморегульоване явище з контрольованим зворотним зв'язком. Поведінка спрямована на досягнення цілей, а цілі утворюють ієрархію різного роду абстракції;
- переживання афекту (і впевненості, сумніву) також виникають як наслідок процесу зворотного зв'язку, але такого зворотного зв'язку, який вказує на темп скорочення невідповідності системи дій протягом тривалого часу [256];

- впевненість і сумніви спричиняють патерни наполегливості або відмови від подальших дій для досягнення мети.

Примат цілей не є прерогативою лише цієї парадигми. Інші автори приводять множину конструктів, які по-суті є цілями, наприклад: нагальні необхідності («current concern» — [339]), особистісні прагнення («personal strivings» — [291]), життєві задачі («life task» — [253]) та ін.

У літературі, присвяченій досягненню цілей, описані два конструкти, які відрізняються від вище описаних, — це «можливе Я» («possible self» — [368]) та «само-керівництво» («self-guide» — [312, 313]). Ці конструкти призначені для того, щоб надати динамічного характеру до осмислення Я-концепції. На відміну від традиційних поглядів, але у відповідності з іншими концептуальними рамками, в яких розглядаються цілі, «можливе Я», орієнтоване в майбутнє. Воно стосується того, як люди думають про свій нереалізований потенціал, про те ким вони могли б стати. «Само-керівництво» так само відображає динамічні аспекти Я-концепції.

Не дивлячись на використання різних термінів, у вищеназваних авторів є дещо спільне — всі вони включають ідею, що цілі спонукають і направляють активність та надають сенс життя людей. Зрозуміти людину — означає розуміти її цілі. Почасти в цих теоріях імпліцитно мається на увазі, що «самість» («self») частково складається з цілей людини й того як вони організовані.

Яку ж роль відіграють цілі в поведінці? Частина відповіді полягає в тому, що цілі служать в якості еталонних значень для петель зворотного зв'язку. Петля зворотного зв'язку, яка являється модулем кібернетичного контролю, — це певним чином організована система, що складається з чотирьох елементів — рис. 1.1 [див. 129]:

- функції введення, яка являється датчиком і розглядається як еквівалент сприйняття;

- еталонного значення, яке в кожній конкретній петлі зворотного зв'язку може розглядатися як мета;
- компаратора, що являє собою пристрій, який виконує порівняння між входом і еталонним значенням (може варіюватися а залежності від чутливості);
- вихідної функції — еквівалент поведінки (іноді поведінка є внутрішньою).

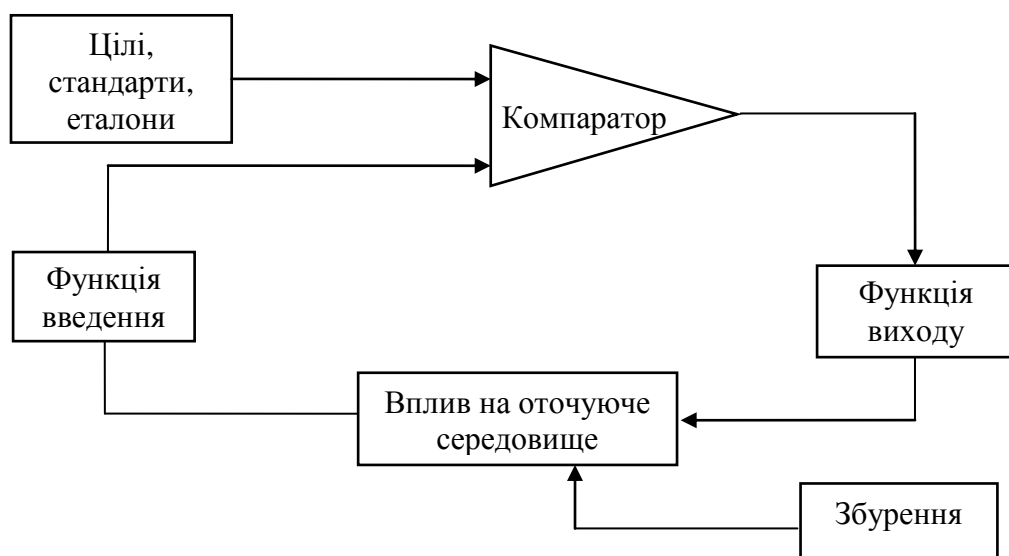

Рис. 1.1. Схематичне зображення петлі зворотного зв'язку на основі модуля зворотного зв'язку

Існує два види петель зворотного зв'язку, що відповідають двом видам цілей. У негативній петлі, або тій що зменшує невідповідність, функція виходу спрямована на зменшення або усунення будь-якої виявленої невідповідності між входом та еталонним значенням, що приводить до відповідності входу та стандарту. Ця відповідність проявляється в спробі наблизити або досягти значиму мету. З цієї точки зору, поведінка не здійснюється заради поведінки, а служить створенню відповідності між

вхідною інформацією та стандартом. Проте не лише сама поведінка може створити відповідність, але й зовнішні збурення також можуть створити відповідність. Хоча збурення часто змінюють умови несприятливо (збільшують невідповідність з еталонним значенням), вони також можуть змінити умови і сприятливо (що зменшує невідповідність). У першому випадку визнання невідповідності викликає зміну в вихідній функції, як завжди. У другому випадку хвилювання запобігає потребі в зміні вихідної функції продукції, тому що система не бачить невідповідності. Таким чином, ніяке регулювання виходу не відбувається.

Якщо порівняння не призводить до «ніяких відмінностей», результуюча функція залишається такою, якою й була. Якщо порівняння призводить до «невідповідності», то вона змінюється.

Другий вид петлі зворотного зв'язку є позитивною або такою петлею, що збільшує невідповідність. Еталонне значення тут полягає не тому, щоб його досягти, а, навпаки — уникнути. Його можна розуміти як «анти-мету».

Дія процесів, що збільшують невідповідність в живих системах, як правило, обмежується петлею, що зменшує невідповідність. Іншими словами, поведінка, направлена на уникання, часто веде до поведінки, спрямованої на наближення. Петля уникання створює тиск, щоб збільшити відстань від «анти-мети». Відхід триває доки, поки не відбудеться блокування впливом петлі наближення. Ця петля потім служить, для того щоб наштовхнути інформацію, що сприймається, на свою орбіту.

Ч. Карвер і М. Шейєр використовують слово «орбіта» як метафору, яка може бути корисна для розуміння процесів зворотного зв'язку як метафорично еквівалентних силі тяжіння та антигравітації. Петля негативних відгуків подібна гравітації, а позитивна петля є свого роду антигравітаційним поштовхом, що відчутно переміщує цінності ще далі.

Дію петель зворотного зв'язку автори пояснюють на прикладі процесів соціального порівняння: люди використовують висхідні порівняння, щоб

допомогти собі підтягтися до бажаних цілей та спадні порівняння, щоб змусити себе віддалитися від тих, хто програє їм матеріально.

Ч. Карвер і М. Шейер звертають увагу на ієрархічні відношення між цілями. Вони вважають, що цілі можуть бути диференційовані за рівнями абстракції. Автори також вказують, що абстрактні цілі пов'язані з конкретними цілями в ієрархії рівнів абстракції.

Ч. Карвер і М. Шейер посилаються на Вільяма Пауерса (1973), який стверджував, що ієрархічна організація зворотних зв'язків лежить в основі саморегуляції поведінки. За Пауерсом, в ієрархічній організації систем зворотного зв'язку функція виходу в системі високого рівня полягає в передачі еталонних значень на наступний, більш низький рівень абстракції. Іншими словами, системи більш високого рівня або суперординатні системи, забезпечують цілями підлегли рівні та еталонні значення, в міру руху від високих рівнів до низьких, стають таким чином, більш визначеними і одночасно більш конкретними. Контроль на кожному рівні відображає регулювання якості, яке сприяє якості, яким керують на наступному більш високому рівні. Кожен рівень здійснює моніторинг вхідної інформації на рівні абстракції, що відповідає його власному функціонуванню і кожен рівень, змінює вихідну інформацію так, щоб мінімізувати її невідповідність. При цьому не передбачається, що один процесор керує функціями на різних рівнях абстракції. Швидше структури на різних рівнях управляють своїми функціями одночасно. На рис. 1.2 показано графічне зображення цієї ієрархії, з якої видно, що цілі «бути» певного виду досягаються за допомогою цілей «робити» певні дії.

На цій діаграмі опущені петлі процесів зворотного зв'язку, а використовуючи лінії, щоб вказати тільки на зв'язки серед значущих цілей. Лінії припускають, що переміщення до конкретної нижчої мети сприяє досягненню деякої вищої мети (або навіть кількох відразу). Численні лінії до

даної мети вказують, що їх досягненню можуть сприяти декілька цілей більш низького порядку.

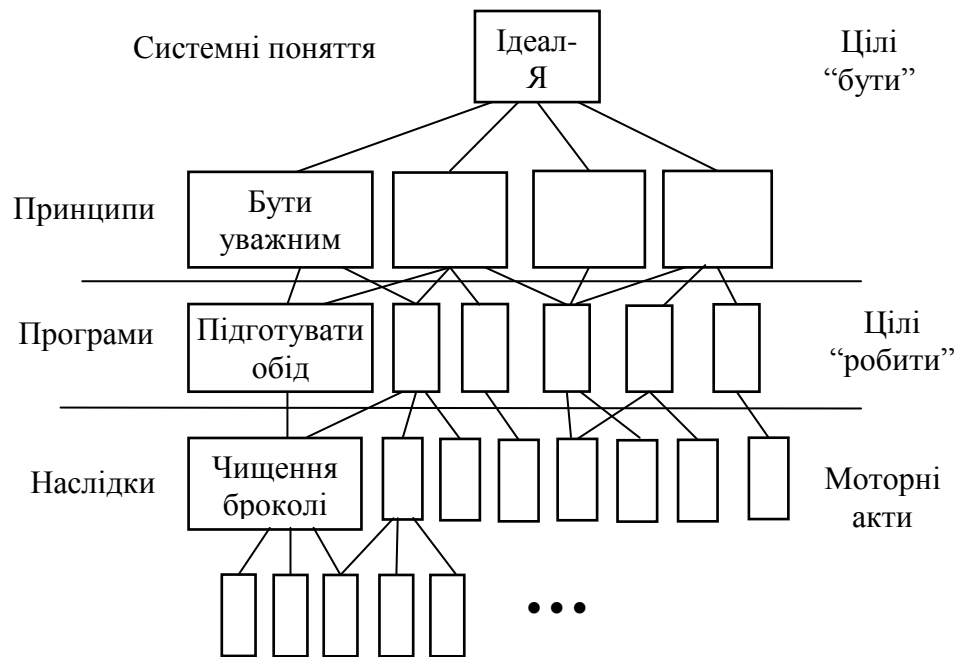

Рис. 1.2. Ієрархія цілей (або петель зворотного зв'язку)

Рівні описаної ієрархічної структури Пауерс позначив наступним чином. «Програми» — це види активності, які мають на увазі усвідомлені рішення. «Наслідки» — наступний рівень вниз — відбуваються безпосередньо щойно дано сигнал. «Принципи» — рівень розташований над програмами, — це характеристики, які здійснюються за рахунок програм. Вони подібні до рис особистості. Найбільш високий рівень, названий Пауерсом як «системні поняття». Репрезентація цілей на цьому рівні включає ідеалізовані самовідчуття, відношення або групову ідентичність.

Не дивлячись на певну простоту обговорюваної ієрархічної моделі, вона продукує ряд важливих положень для розуміння поведінки людини. Так, ієрархічна модель припускає, що цілі на будь-якому даному рівні можуть бути досягнуті за допомогою різних способів на більш низьких рівнях. Ця гнучкість особливо очевидна на верхніх рівнях ієрархії, де цілі є найбільш абстрактними. Це дозволяє пояснити той факт, що люди іноді

радикально змінюють манеру поведінки, коли вони намагаються досягти мети, коли сама мета не змінилася. Це відбувається зазвичай, коли мета більш високого порядку виражає себе в кількох видах активності на більш низькому рівні. Так само як дана мета може бути досягнута за допомогою декількох шляхів, так само і конкретна дія може служити різноманітним цілям. Таким чином, кожна дія може мати зовсім різні значення, в залежності від того, якій меті вона служить. І це дуже важливе положення, що витікає з описаної вище точки зору на поведінку: поведінка може бути зрозумілою тільки завдяки виявленню цілей, на які вона спрямована. Це не завжди легко зробити, чи з точки зору спостерігача або з позиції виконавця.

Інший важливий момент, що витікає із ієрархічної моделі організації цілей, полягає в тому, що цілі не еквівалентні за своєю важливістю. І це стосується не лише того очевидного факту, що цілі більш високого рівня абстракції є більш значущими, але й того, що цілі на більш низьких рівнях не обов'язково еквівалентні за значущістю одна одній. Так само, як іноді важко сказати, яка мета лежить в основі даної поведінки, так само важко зрозуміти, судячи з поведінки, якою важливою є мета, що стоїть за нею. В ієрархічній системі існує принаймні два способи збільшення значущості конкретної мети. Перший: чим більш безпосередньо конкретна дія сприяє досягненню якоїсь мети високого рівня абстракції, тим більш важливу цінність вона має. По-друге, дія, яка сприяє досягненню відразу кількох цілей, більш значуща, ніж та, завдяки якій досягається лише одна мета.

Здатність відобразити ієрархічні відношення між стандартами та цілями є її важливим достоїнством.

Не дивлячись на ряд очевидних достоїнств, дана теорія критикується з ряду причин. Можливо найбільш принциповим критичним зауваженням на адресу цієї теорії служить докір в надзвичайній раціоналізації людської поведінки, наданні цілям статусу вищого критерію регуляції. Деякі автори справедливо відмічають, що Ч. Карвер і М. Шейер не задаються питанням,

звідки беруться цілі — цілі в їх моделі з'являються як щось таке, що не вимагає пояснень [277]. Інші автори піддають критиці системи зворотного зв'язку як надмірно механістичні, які призводять до недооцінки людської здатності до свідомого вибору. Так, Е. Лок і Г. Латем відзначають, що «машини не володіють внутрішніми мотиваційними станами і не мають власних цілей. Крім того, скорочення невідповідності — наслідок, а не причина спрямованої на ціль поведінки» [350, с. 712]. Також модель контролю критикується й за те, що в ній недооцінюється здібність людини ставити перед собою нові завдання, навіть за відсутності чіткого зворотного зв'язку [240].

Не дивлячись на критику, модель контролю доповнюється новими ідеями, зокрема, з допомогою нелінійних моделей динамічних систем було дано пояснення несподіваного переходу людини від інтересу до байдужості по відношенню до одного й того ж завдання [255, 257].

Другий напрямок охоплює концепції, які можна позначити як структурно-функціональні уявлення щодо регуляції. Вони розкривають зміст різних психологічних складових, компонентів або підсистем в системі діяльності.

Так, Б. Ф. Ломов виділяв наступні основні складові діяльності: мотив, мета, планування, переробка інформації, оперативний образ та концептуальну модель, прийняття рішення дії, перевірка результатів та корекція дій. Ці складові не є ізольованими один від одного «блоками» діяльності, а «розкривають різні аспекти (та рівні) регулюючої функції психічного в підготовці, організації та виконанні діяльності, в ході якої здійснюється перетворення її предмета в продукт» [115, с. 217]. Також Б. Ф. Ломов стверджує, що механізми психічної регуляції діяльності необхідно розглядати як багаторівневу динамічну систему, в якій провідним є вектор «мотив–мета», який визначає зміст та динаміку діяльності.

Концептуальна схема функціональної системи психічної регуляції поведінки та діяльності запропонована Н. І. Чуприковою [216]. Її основу складають два положення: по-перше, — це розуміння психіки як відображення дійсності та, по-друге, — виявлення психічних механізмів, що забезпечують адаптивність поведінки та успішність та діяльності. В складі єдиної цілісної системи психічного відображення автор виділяє декілька взаємодіючих підсистем. Так, когнітивна підсистема, що включає відчуття, сприйняття, антиципацію, уяву та мислення, служить відображенню наявної предметної дійсності у просторі та часі. Відображення потреб організму та особистості здійснює потребнісно-мотиваційна підсистема. Емоційна підсистема відображає в безпосередній чуттєвій формі значення для організму та особистості тих або інших зовнішніх чинників, власних внутрішніх станів та результатів взаємодії суб'єкта з фізичним та соціальним оточенням. Підсистема пам'яті забезпечує можливість використання минулого досвіду в регуляції поведінки та діяльності. Комунікативна підсистема забезпечує узгодженість поведінки та діяльності інших людей з власним баченням світу, почуттями та потребами. Центральне місце в даній системі відводиться інтеграційно-регуляторній підсистемі, якій відповідає воля. Активаційно-енергетична підсистема реалізує енергетичне забезпечення функціонування всієї системи.

В такому вигляді система психологічних понять, на думку автора, є розширеним і модифікованим варіантом функціональної системи організації поведінкових актів П. К. Анохіна.

Концепції третього напрямку представляють досить різноманітні підходи до вивчення саморегуляції діяльності та функціональних станів.

Головним елементом регуляції, на думку К. О. Абульханової, повинен бути суб'єкт діяльності, який здійснює її централізацію, інакше кажучи, саморегуляцію. Суб'єкт виступає «... як регулятор діяльності, як деяка інстанція, що вирішує та централізує регуляцію активності на різних рівнях

[2, с. 269]. Тим самим здійснюється саморегуляція, тобто індивідуалізований спосіб системної організації процесів та станів при вирішенні задач, що постійно виникають у діяльності.

О. О. Конопкін запропонував системно-функціональний підхід до аналізу структури регуляторних процесів. У відповідності з ним саморегуляція діяльності розуміється «... як системно-організований процес внутрішньої психічної активності людини з ініціації, побудови, здійснення, підтримання та управління всіма видами та формами активності, які спрямовані на досягнення цілей, що прийняті суб'єктом» [75, с. 12-13].

Він виділив функціональні ланки, що реалізують структурно повноцінний процес саморегуляції [74]:

- *прийнята суб'єктом мета* діяльності виконує загальну системоутворюючу функцію, весь процес саморегуляції формується для досягнення прийнятої мети в тому її вигляді, як вона усвідомлена суб'єктом;
- *суб'єктивна модель* значущих умов відображає комплекс тих зовнішніх і внутрішніх умов активності, облік яких сам суб'єкт вважає необхідним для успішної виконавської діяльності. Така модель несе функцію джерела інформації, на підставі якої людина здійснює програмування власне виконавських дій. Модель включає, природно, і інформацію про динаміку умов у процесі діяльності;
- *програма виконавських дій*; реалізуючи цю ланку саморегуляції, суб'єкт здійснює регуляторну функцію побудови, створення конкретної програми виконавських дій; така програма є інформаційним утворенням, що визначає характер, послідовність, способи та інші (в тому числі динамічні) характеристики дій, спрямованих на досягнення мети в тих умовах, які виділені самим суб'єктом як значимих, як підставу для прийнятої програми дій;

- *система суб'єктивних критеріїв досягнення мети* (критеріїв успішності) є функціональною ланкою, специфічним саме для психічної регуляції; виконує функцію конкретизації та уточнення вихідної форми і змісту мети; загальне формулювання (образ) мети дуже часто недостатнє для точного, «гостро спрямованого» регулювання, і суб'єкт долає вихідну інформаційну невизначеність мети, формулюючи критерії оцінки результату, відповідного своєму суб'єктивного розуміння прийнятої мети;
- *контроль і оцінка реальних результатів* — регуляторний ланка, яка несе функцію оцінки поточних і кінцевих результатів щодо системи прийнятих суб'єктом критеріїв успіху; забезпечує інформацію про ступінь відповідності (або неузгодженості) між запрограмованим ходом діяльності, її етапними і кінцевими результатами і реальним ходом їх досягнення;
- *рішення про корекцію системи саморегулювання*; функція цієї ланки позначена в його назві; специфіка ж реалізації цієї функції полягає в тому, що якщо кінцевим (часто видимим) моментом такої корекції є корекція власне виконавських дій, то первинною причиною цього може служити зміна, внесена суб'єктом по ходу діяльності в будь-яке інше ланка регуляторного процесу, наприклад, корекція моделі значущих умов, уточнення критеріїв успішності та ін.

В руслі даного підходу В. І. Моросанова [131, 132, 133] розвиває положення про індивідуально-стильові особливості усвідомленої саморегуляції довільної активності людини, які проявляються у конкретних функціях цілісного регуляторного процесу: плануванні, моделюванні, програмуванні, оцінюванні результатів та корекції.

Методологічною та історичною передумовою виділення стилю саморегуляції послужив погляд С. Л. Рубінштейна [164] про специфічні способи реалізації психічної активності — «свідомість» та «дія». Виділення

двох сторін єдиного процесу психічної активності людини у формі двох специфічних способів її існування стало методологічною передумовою можливості відносно незалежного виділення процесів активності та процесів регуляції цією активністю на кожному із рівнів організації психіки людини.

Як вважає В. І. Моросанова, індивідуальний стиль саморегуляції — це індивідуально-типова своєрідність саморегуляції та реалізації довільної активності людини.

До стильових особливостей саморегуляції автор відносить, по-перше, індивідуальні особливості регуляторних процесів, що реалізують основні ланки системи саморегуляції, наприклад, планування, моделювання, програмування та оцінка результатів. Основні лінії індивідуальних відмінностей полягають у нерівномірній розвиненості цих процесів або в специфічних особливостях індивідуального профілю саморегуляції.

По-друге, існують стильові особливості, які характеризують функціонування всіх ланок системи саморегуляції та одночасно є регуляторно-особистісними властивостями (наприклад, самостійність, надійність, гнучкість, ініціативність). Регуляторно-особистісні властивості в силу їх системного характеру можуть бути як передумовами формування того чи іншого стилю регуляції, так і новоутвореннями в процесі його формування.

Стильові особливості регуляції абстраговані від змістовних аспектів діяльності, в якій реалізуються, і обумовлені особистісними структурами.

Стильові особливості набувають рис конкретного стилю саморегуляції діяльності в тому випадку, коли під впливом вимог конкретної діяльності і особистісних, характерологічних змінних формується індивідуально-типовий комплекс стильових особливостей регуляторних процесів, тобто реалізується інтегративна функція стилю саморегулювання. Особистісні змінні визначають індивідуально-типові особливості даного комплексу, його характерологічну «канву». Вимоги дійсності дозволяють визначити

особливості регуляторики, що сприяють успіху діяльності, і недостатньо розвинені для забезпечення успіху.

Стиль саморегуляції не є пасивним інтегратором впливу зовнішніх і внутрішніх умов існування людини, а являє собою результат акумуляції найбільш типових способів регуляції досягнення цілей, що сформувалися у суб'єкта. Поняття індивідуального стилю саморегуляції активності включає не тільки і не стільки пристосувальну активність, але й активність людини, що перетворює навколишній світ і себе як суб'єкта цієї активності.

Стиль саморегуляції, хоча і реалізується в конкретних стилях діяльності, але, будучи більш узагальненим і пов'язаним з особистісними структурами більш високого порядку, включений у більш широкий контекст життєдіяльності людини.

У стилі саморегуляції як формі індивідуального стилю активності можуть бути виділені не лише структурні, але й рівневі характеристики стилю. Останні описуються розвиненістю цілісної системи саморегуляції і відповідно розвиненістю і рівнем взаємопов'язаності функціональних процесів. До структурних характеристик відносяться: співвідношення і характер взаємозв'язків між функціональними процесами, які реалізують окремі ланки системи саморегуляції довільної активності людини.

У емпіричних дослідженнях В. І. Моросанової виявлено, що рівневі характеристики пов'язані з ефективністю стилю саморегуляції і є істотною передумовою продуктивності діяльності, в якій він реалізується. Структурні характеристики, зокрема, специфіка індивідуального «профілю» вираженості основних процесів саморегуляції, багато в чому залежать від особистісних, характерологічних особливостей людини.

Для аналізу індивідуально-стильових особливостей саморегуляції авторами структурно-функціонального підходу розроблено опитувальники, які широко використовуються в емпіричних дослідженнях.

У роботах В. І. Моросанової показано, що індивідуальні особливості саморегуляції обумовлені різними типами акцентуації характеру, індивідуальними диспозиціями (екстраверсією, нейротизмом, сумлінністю та ін.).

Модель В. І. Моросанової описує тільки довільні та усвідомлені рівні саморегуляції. Це викликає критику зі сторони інших авторів [102, 170]. Як відомо, не вся саморегуляція носить усвідомлюваний характер, причому усвідомлювані і неусвідомлювані регуляторні процеси не відмежовані один від одного, а переходять плавно один в одного. Більш широке розуміння регуляторних процесів описується Л. Г. Дикою: «Регуляцію свідомості і діяльності людини можна розглядати як процес ієрархічного підпорядкування декількох контурів свідомого і несвідомого регулювання як підсистем різного рівня, які мають функціональний взаємозв'язок у рамках відносно складної діяльності. Мабуть, існують контури саморегуляції всередині кожного з компонентів структури діяльності, а також контури регулювання взаємовідносин між компонентами діяльності. Зміна різних ланок контуру регуляції може відбуватися одночасно, але з різною швидкістю і спрямованістю» [52, с. 35].

Також усвідомлена регуляція є більш повільною і більш енергетично та психічно витратною. Діяльність людини не піддається постійній рефлексії. Як показано А. В. Карповим [70] ефективність діяльності, як правило, пов'язана із середнім рівнем рефлексивності.

Продовжуючи дослідження саморегуляції довільної активності людини, О. К. Осницький розробив концептуальну модель регуляторного досвіду людини, що забезпечує суб'єктну активність. Регуляторний досвід являє собою динамічну систему, що включає інформацію про зовнішній і внутрішній світ, яка отримана безпосередньо-чуттєвим і опосередкованим шляхом, та наповнена особистісним змістом і визначає стратегію і успішність діяльності.

Регуляторний досвід має свою структуру, компоненти якої забезпечують становлення суб'єктності. Такими компонентами є: ціннісно-мотиваційний, рефлексивний, звична активізація, операціональний, комунікативно-кооперативний або співробітництво.

Ціннісний компонент регуляторного досвіду пов'язаний з формуванням інтересів, моральних норм і переваг, ідеалів, переконань, які орієнтують зусилля людини.

Рефлексивний компонент, що накопичується шляхом співвіднесення людиною знань про свої можливості і можливі перетворення в предметному світі і самому собі, з вимогами виконуваної діяльності та розв'язуваними при цьому завданнями, пов'язує орієнтування з іншими компонентами суб'єктного досвіду.

Звична активізація передбачає попередню підготовленість, оперативну адаптацію до мінливих умов роботи, розрахунок на певні зусилля і певний рівень досягнення успіху, орієнтує у власних можливостях і допомагає краще пристосувати свої зусилля до вирішення значущих завдань.

Операціональний компонент регуляторного досвіду включає загальноотрудові, професійні знання та вміння, а також уміння саморегуляції і об'єднує конкретні засоби перетворення ситуації і своїх можливостей.

Комунікативно-кооперативний компонент (співробітництво) складається при взаємодії з іншими учасниками праці та сприяє об'єднанню зусиль, спільним рішенням завдань і передбачає попередній розрахунок на співпрацю [150].

Кожен компонент регуляторного досвіду впливає на процес усвідомленої саморегуляції, але тільки цілісність структури забезпечує розвиток властивості суб'єктності [151].

Серед концепцій саморегуляції значне місце займають соціально-когнітивні та особистісні підходи до її вивчення.

Так, у роботах А. Бандури ґрунтовно описані соціальні та когнітивні чинники саморегуляторної поведінки особистості [237, 238, 240]. Особистісне функціонування А. Бандура пояснює з допомогою трьох компонентного принципу реципрокного детермінізму. Згідно цього принципу, функціонування особистості — це результат взаємодії трьох взаємозв'язаних чинників: середовища (фізичного й соціального), когнітивних і афективних систем та поведінки людини. Кожен з цих чинників впливає на інший, причому, в залежності від контексту, має місце різний вплив.

Здатність до саморегуляції — одна із базових здібностей, яка полягає в здатності людини ставити цілі та оцінювати свої дії, порівнюючи їх із внутрішніми стандартами.

Згідно А. Бандурі, саморегуляція — багатогранне явище, діюче через ряд допоміжних пізнавальних процесів, у тому числі само-моніторингу, стандартів, оціночних суджень, афективних реакцій самооцінки.

Само-моніторинг передбачає контроль своїх розумових процесів та дій, умов, за яких вони відбуваються, та за безпосередніми та віддаленими впливами, які вони чинять. Успіх в саморегуляції в певній мірі залежить від точності, узгодженості та тимчасової близькості самоконтролю. Залежно від особистісних цінностей і функціонального значення різних дій, люди вибірково стежать за певними аспектами свого функціонування та ігнорують ті з них, які є малозначущими для них.

Спостереження патернів власної поведінки є першим кроком до виконання чого-небудь, але сама по собі, така інформація забезпечує мало підстав для саморегуляції дій. Дії стають саморегульованими завдяки суб'єктивній оціночній функції, яка включає декілька допоміжних процесів. Головну роль в здійсненні саморегуляції відіграють особистісні стандарти для оцінки та управління діями. Оцінка конкретного результату, як сприятлива чи несприятлива, буде залежати від особистісних стандартів, на

основі яких вона здійснена. Стандарти — це психічні репрезентації критеріїв, що визначають представлені в когнітивній сфері людини бажані або небажані результати. Якщо дії людини відповідають її стандартам, то вона відчуватиме задоволення і, навпаки, якщо дії не відповідають стандартам, то людина буде незадоволеною. Людина буде прагнути здійснити дії спрямовані на досягнення задоволеністю собою і уникати негативних реакцій на саму себе. Отже, емоційні реакції самооцінки служать спонукальними факторами саморегуляції.

Оскільки для більшості дій немає ніяких абсолютних мір відповідності, то люди повинні оцінити свої дії щодо досягнень інших. Референтні порівняння можуть прийняти форму виконавчих досягнень інших в аналогічних ситуаціях, стандартні норми, засновані на представницьких групах, власні минулі досягнення.

Чим більше дії відповідають особистісним цінностям та сенсу, тим більш імовірно, що реакції самооцінки будуть виявлені в діяльності. Реакції самооцінки також змінюються залежно від того, як люди сприймають детермінанти своєї поведінки. Вони, швидше за все, будуть пишатися результатами, коли припишуть свої успіхи власним здібностям і зусиллям. Проте вони самокритично реагуватимуть на помилкові дії, за які вони вважають себе відповідальними, але не сприйматимуть себе такими через незвичайні обставини, недостатні можливості або нереалістичні вимоги.

Саморегуляція, яка заснована на особистісних стандартах, включає пізнавальний процес порівняння стандартів із сприйманим результатом діяльності. Регуляторні ефекти походять не від самих стандартів, а скоріше відбуваються за рахунок самореактивних впливів. Вони включають сприйману самоефективність, що відповідає стандартам, емоційну самооцінку досягнень і регулювання найближчих цілей залежно від досягнутих успіхів.

Виконавчі судження встановлюють привід для самореактивного впливу. Самореакції забезпечують механізм зв'язку, яким стандарти регулюють плани дій. Саморегуляція досягається шляхом створення стимулів для своїх власних дій і попереджуючих афективних реакцій на свою поведінку залежно від того, як вона відповідає особистісним стандартам.

Таким чином, згідно теорії саморегуляції А. Бандури, люди переслідують таку лінію поведінки, яка приносить їм самовдоволення і почуття власної значущості, але вони утримуються від таких шляхів поведінки, які призводять до самоосуду.

На адресу соціально-когнітивної теорії також були висловлені деякі критичні зауваження. Так, Е. Десі відзначає, що даний підхід відображає механізми, за допомогою яких людина керує своїми діями, проте не здатен відповісти на питання про те, «чому результати або цілі володіють мотиваційною силою» [280, с. 169].

Інше критичне зауваження полягає в тому, що в даній теорії переоцінюється важливість свідомої саморегуляції і недооцінюється роль неусвідомлюваних психічних механізмів.

Існує ряд теорій саморегуляції, в яких акцент робиться на мотиваційній силі цілей. Ці теорії намагаються відповісти на питання «чому» люди слідуєть і намагаються досягти певних цілей. До їх числа відносяться теорії: контролю за дією Ю. Куля, модель «Рубікона» Х. Хекхаузена у співавторстві з Ю. Кулем та П. Головітцером, теорія самодетермінації Е. Десі та Р. Райана.

Основними поняттями теорії контролю дії Ю. Куля [344] є два мотиваційних стани, або, в термінах Куля, дві метакогнітивні директиви, відповідні модусам контролю за дією, акціональна орієнтація (АО) і ситуаційна (СО). Ці два модуси контролю він, у свою чергу, виводить з особливостей когнітивної репрезентації наміру. Згідно Кулю [345], остання складається з чотирьох взаємопов'язаних когнітивних компонентів:

- 1) уявлення про ситуацію (або стан), до якої індивід прагне;

- 2) уявлення про актуальну ситуацію, яку необхідно змінити;
- 3) оцінки розбіжності між тим, що є, і тим, що повинно бути;
- 4) уявлення про дію, завдяки якому має бути подолано цю розбіжність.

Якщо активовані всі чотири компоненти і вони виражені приблизно однаково, то в такому випадку намір є адекватним і реалізованим. Але досить випасти лише одній складовій, як намір стає важко реалізованим, або таким, що не реалізується в принципі, «неповноцінним», проте здатним порушити контроль за дією. Він може настільки сильно привертати до себе увагу (наприклад, людина не в силах відмовитися від неприємних почуттів, викликаних невдачею, або навпаки, смакує швидку перемогу), що стає неможливою реалізація іншого (адекватного) наміру. Якраз в цьому випадку актуальний стан людини і визначається як ситуаційно орієнтований. СО-модус контролю за дією найбільш виражений в тому випадку, якщо увагу індивіда фіксовано лише на одній з чотирьох складових, а інші ігноруються. Протилежним по відношенню до нього модусом контролю, коли всі чотири складові когнітивної репрезентації наміру активовані приблизно в рівній мірі, є АО, або орієнтація на дію. Повна рівновага чотирьох складових і їх редукція до однієї є полюсами континууму, положення індивіда в якому визначається ступенем вираженості у нього АО-модусу контролю за дією. Ці директиви Куль називає метакогнітивними, бо вони немов би стоять над когнітивними процесами, спонукаючи до виборчої переваги когніцій, необхідних для реалізації наміру.

Постульовану АО-метакогнітивну директиву слід розуміти як якусь понад ціль наміру, що реалізується. Вона орієнтована не на виконувану діяльність як таку або на кінцеву мету, а на здійснення вольових опосередкованих процесів, без яких реалізація діяльності та досягнення мети, як правило, неможливі. Цим вона відрізняється від змісту наміру, тобто від власне мети і підцілей. Її мотиваційним джерелом може бути мотивація досягнення, залежна крім усього і від усвідомлюваної труднощі реалізації.

Якщо АО-директива є складовою частиною повноцінного наміру, то вона задовольняє критеріям акціонального орієнтованого метакогнітивного процесу.

АО-директива сприяє актуалізації релевантних поведінці когнітивних уявлень, необхідних для перетворення наміру в рішення і дію. Її «сила» залежить як від відповідної особистісної диспозиції, так і від самої ситуації, наприклад, від наявності або відсутності регламентуючих правил або таких її ознак, які відразу ж знімають проблему прийняття рішення і не залишають людині вибору, що їй робити і як себе вести в даній ситуації.

Згідно Кулю, АО-директива управляє реалізацією актуального наміру трояким чином. По-перше, вона спрямовує увагу людини на зміст, релевантний дії; по-друге, завдяки економній переробці інформації прискорює прийняття рішення, не допускаючи надмірного зважування альтернатив; по-третє, служить бар'єром для появи емоційних станів, що дезорганізують діяльність, таких, як збентеження або пригніченість при неуспіху, і каталізатором для виникнення почуттів, що сприяють її здійсненню, наприклад, азарту і спортивної злості стосовно невдачі, що спонукають до нової спроби.

Як і в якій мірі порушується процес контролю за діяльністю, залежить від форми «неповноцінності» наміру, тобто від того, який з елементів когнітивної репрезентації наміру порушений. Так, наприклад, якщо людина не може приступити до виконання діяльності, будучи не в змозі прийняти те чи інше рішення, то мова йде про порушення системи ініціювання дії. Якщо після невдачі вона не може відволіктися від неприємних переживань, через що страждає і поточна діяльність, то мова йде про порушення функції, що забезпечує стійкість діяльності і т. д. Відповідно чотирьох складових когнітивної репрезентації наміри Куль виділяє чотири типи СО:

1. Центрування на плануванні, тобто надмірне зважування «за» і «проти» різних альтернатив дії.

2. Центрування на меті дії. Занадто сильна концентрація уваги на цілі може призвести до порушення контролю за діяльністю в результаті зниження уваги до самої дії.
3. Центрування на неуспіху, тобто фіксування уваги на неуспіх і викликаних ним емоційних переживаннях. Персеверація пов'язаних з невдачею думок і почуттів може значною мірою перешкоджати реалізації нових намірів.
4. Центрування на успіху, тобто фіксування уваги на успіху і відповідних емоційних переживаннях. Подібно до перших трьох типів порушення контролю за дією воно теж перешкоджає здійсненню наміру через перевантаження інформаційно-переробної системи, що виникає в результаті персеверації викликаних успіхом когнітивних уявлень.

Так само як і у випадку АО-директиви, детермінантами метакогнітивної СО-директиви є особистісна диспозиція до СО, обумовлена відповідним соціальним досвідом людини, і певні ситуативні обставини, наприклад, переживання неможливості контролювати події, значущі для індивіда. Дана директива може бути спрямована на аналіз як внутрішнього актуального стану, так і зовнішнього. Однак не всякий аналіз станів є вираженням СО. Тривалий аналіз станів і тривале зважування альтернатив цілком можуть мати місце і при АО, наприклад, якщо вони є необхідним етапом у здійсненні актуального «повноцінного» наміру. Більше того, Куль вважає, що дії, що вимагають складного планування, можуть бути виконані тільки при досить високому рівні АО. З іншого боку, надмірно тривале зважування альтернатив, що виявляється в повсякденному житті як нерішучість, може призвести до того, що запланована діяльність так і залишиться нереалізованою, не перейде з плану наміру в план дії.

Те, якою метакогнітивною директивою управляється та чи конкретна діяльність, залежить від ієрархічної організації дії. Іноді буває так, що на

більш низькому рівні організації дії існує «повноцінний» намір, який, тим не менш, не може бути віднесений до АО, оскільки він управляється «неповноцінним» наміром, що займає більш високе місце в ієрархії мотивів. У такому випадку говорять про відносну СО на відміну від абсолютної. Така відносна СО виникає, наприклад, в тому випадку, якщо людина, що намагається вирішити складну проблему, не може відмовитися від переживань, що передували неуспіху, аж ніяк не пов'язаному з даною проблемою. Метакогнітивна СО-директива, що виходить від них, втручається у здійснювану діяльність і заміщає вихідний намір вирішити невирішену спочатку проблему. Якщо людина все ж в силу різних причин від нього не відмовляється, то «неповноцінний» намір створює перевантаження інформаційно-переробної системи суб'єкта і управляє заміщаючими діями на нижче лежачому рівні організації, наприклад, роздумами про неуспіх, його причини і наслідки.

Якщо в СО-стані — незалежно від того, є він відносним чи абсолютним, — виникає новий (повноцінний) намір, то СО-директива перешкоджає його реалізації, привертаючи увагу індивіда до «іррелевантних», тобто таких, що не відносяться до нового наміру змістів, шляхом надмірної переробки інформації і збудження почуттів, що заважають здійсненню дії. На акціональному рівні ОС-стан характеризується або пасивністю або персеверацією іррелевантного наміру, тобто нецілеспрямованої поведінки. Якщо СО-стан не є особливо вираженим, то можуть виконуватися звичні дії, які не потребують посиленого контролю за їх реалізацією.

Підсумовуючи огляд теорії контролю за дією Ю. Куля можна сказати, що її основоположною ідеєю є теза про економічність переробки інформації при орієнтації на дію і перевантаження інформаційно-переробної системи при орієнтації на стан.

Орієнтація на дію або стан викликається як певними ситуаціями, такими як повторення невдач або неконгруентністю інформації, так і індивідуальними відмінностями в схильності до орієнтації на стан або до орієнтації на діяльність. Для оцінки диспозиційної орієнтації суб'єкта на дію або стан при реалізації наміру автор розробив опитувальник НАКЕМР-90 (скорочення від нім. HAndlungsKontrolle bei Erfolg, Misserfolg unci Planting — Контроль дії при успіху, невдачі та плануванні) включає три шкали, які служать для оцінки орієнтації суб'єкта на дію або стан в ситуації реалізації наміру, невдачі та прийнятті рішення відповідно.

В останні роки ця теорія була розширена, щоб включити функціональне значення «самості» і його ролі у контролі за дією [346]. В ній Ю. Куль переглянув традиційне розуміння волі як зусилля, спрямованого на пригнічення конкуруючих тенденцій дії. Він припустив, що поруч із свідомою формою контролю за дією (самоконтролем), існує альтернативна форма регуляції дії (саморегуляція), яка здійснюється за рахунок перерозподілу «функціональних обов'язків» між компонентами психічної системи. В якості прикладу, що дозволяє розрізнати ці два види самоуправління, автор приводить студента, який має намір гарно вчитися. Він може свідомо заставляти себе пригнічувати всі думки, пов'язані з привабливими альтернативами, такими як спілкування з друзями або ходіння в кіно. Саморегуляція характеризується іншим підходом: студент звернув би увагу на всі свої потреби, емоції і думки, і знайшов би, що шлях до кожної з них, дбаючи про них одночасно (наприклад, підготовка до занять з друзями) або послідовно. Цю відкритість до внутрішніх думок і почуттів, яка характерна для саморегуляції, автор порівнює з внутрішньою демократією, тоді як самоконтроль може бути описаний з точки зору внутрішньої диктатури. У першому випадку, «самість» формує «суб'єкта» саморегуляції, надаючи пізнавальну та емоційну підтримку для породжених ним цілям та діям. У другому випадку «самість» є метою самоконтролю; тобто внутрішні

думки і почуття пригнічуються, щоб знизити ризик виникнення конфлікту між ними та необхідністю реалізувати поточний свідомий намір.

Модель «Рубікона» заснована на експериментальних даних про те, що стан людини при виборі мети діяльності (мотиваційний стан свідомості) суттєво відрізняється від стану при її реалізації (вольовий стан свідомості) [203]. Тобто можна говорити про своєрідний «Рубікон», до якого людина обирає між альтернативами, а після якого у неї є намір, у відповідності з яким вона планує і вибудовує свої дії.

У цьому процесі виділяються чотири фази регуляції діяльності: формування наміру, конкретизація наміру (фаза після прийняття рішення), реалізація наміру і оцінка результату (рис. 1.3).

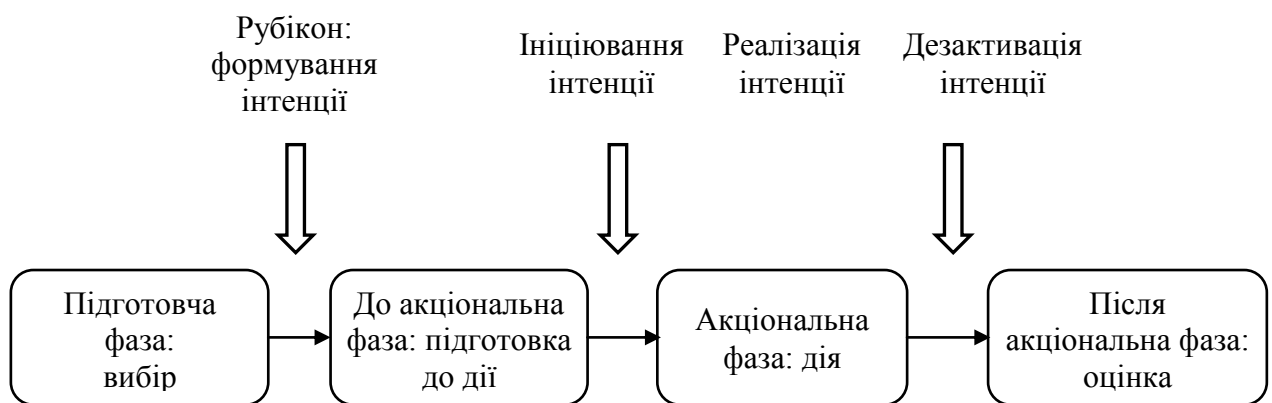

Рис. 1.3. Схематичне зображення чотирьох фаз дії відповідно до моделі «Рубікону»

Модель «Рубікону» описує динаміку цілеспрямованої дії як перехід від мотиваційного стану свідомості, максимально відкритого стосовно отримання нової інформації та зважуванню наявних можливостей, до вольового стану свідомості, коли рішення вже прийнято, дія приймає конкретну спрямованість і свідомість «закривається» від усього, що може цю спрямованість похитнути. Мотиваційний стан свідомості тим більш виражений, чим більш невизначеними і значущими видаються результати

дій. Перехід від першого до другого відбувається в акті прийняття суб'єктом внутрішнього рішення, що власне й утворює «Рубікон».

Головним змістом фази відкритості є розширення спектру можливостей дії, які може розкрити для себе суб'єкт, максимізація потенційних смислів, які може нести в собі ситуація, і самовизначення по відношенню до них. Головним змістом фази закритості є звуження спектра можливостей, подолання з їх надмірності через здійснення вибору і перехід до реалізації.

При здійсненні діяльності суб'єкт зазнає тиск несприятливих умов, яким необхідно протистояти. Для цього необхідно докласти зусилля, щоб їх успішно подолати. Згідно А. Бандурі, існує три чинники, що визначають необхідні для цього зусилля: афективна самооцінка, сприйнята самоефективність і відповідність особистісним стандартам. Ч. Карвер та М. Шейер відобразили цей аспект саморегуляції в понятті «людські сили» [259]. Отже, саморегуляція зусиль, спрямованих на подолання труднощів, — це важливий контролюючий процес, який бере участь у здійсненні діяльності.

Можна припустити, що успішність саморегуляції визначають особистісні змінні, які пов'язані з успішністю самовизначення в просторі можливостей і виборі мети для подальшої реалізації, з організацією цілеспрямованої діяльності та стійкістю до несприятливих умов. Перелік цих змінних ми розглянемо у одному із розділів в подальшому.

Одна із небагатьох теорій, яка відповідає на класичне питання: чому люди роблять те, що вони роблять? — це теорія самодетермінації, що розроблена Е. Десі та Р. Райаном. «Теорія самодетермінації — це підхід до мотивації людини й особистості, яка використовує емпіричні традиційні методи, разом з використанням організмичної метатеорії, яка висуває на передній план важливість включення внутрішніх ресурсів людини для розвитку особистості та поведінки саморегулювання» [393, с. 68].

Теорія самодетермінації розмежовує зміст цілей або результатів і регуляторних процесів, за допомогою яких результати досягаються. Також вона використовує поняття вроджених психологічних потреб як підстави для інтеграції мети і регуляторних процесів. У ній виділяється три групи потреб: потреба в компетентності (розумінні, як добиватися цілей, і впевненості у своїй можливості їх домогтися), потреба в автономії (в переконанні, що у людини є вибір і воля щодо цілей), потреба в міжособистісних відносинах (у переживанні поваги і підтримки з боку значущих інших) [281].

Основним поняттям теорії Е. Десі та Р. Райана є поняття самодетермінації (автономії, суб'єктності), яке розуміється як гіпотетична змінна, яка використовується, щоб пояснити динаміку регуляції поведінки. Використання поняття самодетермінації як пояснювального конструкту в психологічних дослідженнях дозволяє, за визначенням авторів, уникнути як абсолютизації вільної волі людини, так і жорсткого детермінізму. Самодетермінована людина діє на основі власного вибору, який базується на усвідомленні власних потреб і співставленні із їх із зовнішніми умовами. Таким чином, поняття самодетермінації дозволяє вивчати людину, враховуючи як середовище, так і саму особистість.

Відносно недавно у зарубіжній психології появилось уявлення про саморегуляцію, що заснована на ресурсах людини. Воно відоме під назвою «модель сили ресурсів» (Strength model) Р. Бауместейстера, Б. Шмейчеля і К. Вогс [242, 243]. Поява цієї моделі пов'язана з необхідністю внесення більшої ясності у такий компонент саморегуляції, як можливість змінювати поточну поведінку, приводити її у відповідність із стандартом.

Автори моделі припустили, що операції саморегуляції мають тенденцію споживати обмежений внутрішній ресурс, який працює як енергія або сила. Вони вказують на те, що ідея залежності саморегуляції від такого ресурсу має довгу історію як у різних наукових теоріях, так і в народній мудрості, зокрема, у понятті «сила волі», яка розглядалася як важливий

компонент самоконтролю. Термін «сила волі» передбачає силу або енергію, яку «self» використовує для того щоб викликати необхідні зміни.

Емпіричні результати і спостереження окремих випадків вказують на те, що після того, як люди проявляють самоконтроль, щоб відрегулювати деяку поведінку, вони можуть стати уразливими для саморегулюючих розладів в інших сферах життєдіяльності. Наприклад, було помічено, що студенти під час іспитів показують безліч ознак послаблення самоконтролю (зокрема, вони можуть погано або нерегулярно вживати їжу, стати дратівливими або грубими, повертатися до поганих звичок або нехтувати особистим доглядом). Причому пояснити таку картину втрати самоконтролю стресовою ситуацією екзамену недостатньо. Стрес достовірно не викликає ці наслідки. Виходячи із моделі ресурсів, студенти повинні використовувати всі свої обмежені ресурси саморегуляції (тобто, силу волі), щоб керувати своїм навчанням. Оскільки вимоги навчання і підготовка до екзаменів споживають значну частину їх ресурсів саморегуляції, то останніх залишається менше для інших, більш повсякденних проблем саморегуляції (їжа, сон, контроль поганих звичок).

Подібного роду спостереження та аналіз результатів досліджень привели авторів до формування моделі сили саморегуляції. Її головна ідея описується наступними положеннями [243, с. 525]:

1. Дії саморегуляції споживають обмежені ресурси, так, що після вчинення таких дій індивідуальний запас цього ресурсу стає, принаймні, тимчасово зменшений.
2. Коли ресурси стають дещо вичерпаними, людина буде менш ефективною в інших завданнях саморегуляції.
3. Одні й ті ж ресурси використовується для широкого кола дій саморегуляції.
4. Як і у випадку з енергією або силою, ресурси можуть бути відновлені після відпочинку і можливо шляхом інших механізмів.

5. Регулярний тренінг може мати довгостроковий вплив на зростання здатності до саморегуляції, хоча негайний ефект редукує цю здатність.
6. Індивід може почати змінювати свою поведінку задовго до того, як ресурс повністю вичерпаний, тобто передбачати можливості саморегуляції.

В ряді лабораторних досліджень, спрямованих на перевірку даної моделі в порівнянні з іншими моделями, включаючи ідею, що саморегулюючі процеси — по суті модулі знань і отже працюють на зразок систем обробки інформації та уявлення, що саморегуляція — вміння, яке поступово набувається в процесі психічного розвитку та соціалізації, показали, що передбачення поведінки на її основі є більш успішним, ніж при використанні інших моделей.

Автори моделі сили ресурсів вважають, що вона дає ключ до розуміння більшості соціальних та особистісних проблем, з якими зштовхуються люди в сучасному суспільстві, оскільки в кожній з них є певний елемент, що коріниться в саморегуляції.

Модель сили ресурсів сумісна з іншими вкладками в теорію саморегуляції, такими як модель само-керівництва Е. Хігінса [312] і модель зворотного зв'язку Ч. Карвера і Шейера [257]. Також вона співзвучна з ідеєю З. Фрейда про енергетичні здібності до саморегуляції.

Розглянута модель сили ресурсів має, на наш погляд, як сильні достоїнства так і певний недолік. До числа достоїнств слід віднести:

- 1) інтегративний підхід до саморегуляції;
- 2) віднесення можливостей саморегуляції до внутрішніх ресурсів людини;
- 3) адресація всіх процесів саморегуляції до конструкту «самість» (self), який за значенням ближче до поняття суб'єкт ніж особистість.

Як недолік моделі можна вказати на трактування поняття «ресурс», який, згідно авторів моделі, існує у вигляді фізичної енергії, подібної м'язу: коли людина здійснює вольове зусилля, відбувається «виснаження его», і м'яз швидко стомлюється. Тому можливості стримувати імпульсивну поведінку будуть тимчасово знижені, коли вони необхідні для виконання завдань, що вимагають самоконтролю. Однак таке розуміння поняття «ресурс» обмежує можливості саморегуляції. Вирішальну роль у саморегуляції, як вважають багато дослідників, відіграють мотиваційні, когнітивні та особистісні фактори [2, 83, 104, 130, 134, 170, 318, 359].

Так, на думку К. О. Абульханової, «... принцип саморегуляції розкриває особистісні способи організації управління психікою співвідносно з об'єктивними та суб'єктивними умовами діяльності» [2, с. 270]. Такі способи організації управління активністю автором розглядаються як особистісна регуляція, яка здійснює взаємозв'язок між різними рівнями діяльності. В процесі особистісної регуляції відбувається узгодження оцінок поточних психофізіологічних та психічних станів, динамічних та смислових показників мотивації з характером діяльності. Таким чином, «... особистісна регуляція не лише провідна у співвідношенні з подіями діяльності, але й та, яка оцінює та контролює нижні рівні» [2, с. 271].

Головним фактором у особистісній регуляції є смислові структури. Зокрема, Д. О. Леонт'єв виділяє дві форми регуляції діяльності — предметну і смислову. Якщо перша пов'язана із забезпеченням адекватності операціональних характеристик діяльності особливостям її предмета, то друга — «... спрямована на узгодження цілей та засобів діяльності з мотивами, потребами цінностями та установками суб'єкта» [103, с. 147].

В якості окремого виду особистісної саморегуляції виділяється вольова регуляція. Так, у підході В. А. Іванникова вольова регуляція розуміється як свідомо регуляція спонукання до дії, свідомо прийнятої в силу зовнішньої або внутрішньої необхідності та виконуваної людиною за своїм рішенням

[63]. Реальним механізмом, що забезпечує спонукання до дії є таке утворення як смисл дії, який формується у сумісній діяльності людей.

Розвиток вольової регуляції відбувається в процесі розвитку і обумовлюється вихованням. Додаткові спонукання спочатку створюються дорослими людьми через зміну смислу дії (наприклад, дитина відмовляється писати через втому, але на прохання дорослої людини навчити іншу дитину, вона з залюбки продовжує писання). В подальшому способи регуляції привласнюються дитиною і стають частиною особистісного арсеналу саморегуляції. Таким чином, вольова регуляція, згідно В. А. Іванникову, — це свідомий особистісний рівень регуляції, опосередкований знаннями людини як про зовнішній світ, так і про свої внутрішні можливості.

Особливий напрямок складають дослідження, пов'язані з регуляцією та саморегуляцією психічних та функціональних станів.

Концепція регуляції психічних станів, що розроблена О. О. Прохоровим, є особистісно орієнтованою концепцією регуляції психічних станів. Її основоположним ядром є вивчення системно-функціональних механізмів регуляції психічних станів — функціональних структур. Утворення останніх пов'язано із інтегруючою функцією станів [158, 159].

Суть концепції полягає у наступному. Цілісна функціональна структура регуляції психічних станів являє собою ієрархічну організацію, в основі якої знаходяться функціональні механізми регуляції окремого психічного стану. Психічний стан, внаслідок інтегруючої функції, утворює «психологічний устрій» особистості: процеси — стани — властивості, що розгортаються в умовах соціального функціонування суб'єкта та ситуацій життєдіяльності. Перехід від стану до стану супроводжується актуалізацією «нового» стану і, відповідно, іншого «устрою», що феноменологічно виражається у переживанні іншого стану. Перехід від стану до стану забезпечується включенням механізмів регуляції. Основними складовими функціональної структури регуляції є рефлексія стану, що переживається, та уявлення

бажаного стану, актуалізація відповідної мотивації та особистісного смислу, а також використання психорегулюючих засобів. До складу функціональної структури включаються психічні процеси та психологічні властивості.

На думку автора, цей рівень є базовим у функціональній структурі регуляції станів.

Другий рівень пов'язаний із специфікою функціональних комплексів (блоків), які складаються із станів, що утворюються в діапазоні поточного часу та в умовах ситуацій життєдіяльності, які повторюються. Розгортання функціонального комплексу станів, а також його параметри та їх зміни в «нормальних» та екстремальних ситуаціях життєдіяльності, визначаються вимогами соціального функціонування суб'єкта та специфікою професійної діяльності, а також індивідуально-особистісними характеристиками.

Наступний, більш високий рівень регуляції психічних станів — цілісна функціональна структура регуляції. Вона вбирає в себе попередні рівні. Відношення між рівнями — відношення включення, де якісні характеристики рівня, який лежить нижче, включені як шари в компоненти більш високого рівня. Така ієрархічна система регуляції станів забезпечує адаптацію суб'єкта до соціальних умов функціонування та вимог професійної діяльності. Цілісна структура регуляції психічних станів характеризується різною мірою стійкості, усвідомленості, обумовлена специфікою життєдіяльності та особливостями особистісної організації [159].

Важливим положенням концепції О. О. Прохорова є ідея про нерівноважні стани, які виникають в особливих умовах життєдіяльності, у критичні, складні, важкі періоди життя людини. Їх актуалізація часто є причиною нераціональної, неадекватної поведінки. Управління цими станами представляє складність для суб'єкта, а тривала продуктивна діяльність утруднена.

Пояснення нерівноважних станів дається з позицій системного підходу і концепцій самоорганізації, згідно яким вони являють собою функціональну

структуру, що утворюється при порушенні симетрії між організмом і середовищем. Порушення симетрії виникають внаслідок процесів, обумовлених внесенням потоку інформації та енергії у відкриту систему, якою є людина. В результаті, внаслідок самоорганізації складаються нові функціональні характеристики системи — нерівноважний (нестійкий) стан.

Нерівноважний стан у повсякденному житті може бути викликаний розривом звичної системи відношень, надзвичайними обставинами, неможливістю досягнення поставлених цілей, втратою близької людини. Також нерівноважний стан може бути викликаний дисонансом між основними найбільш активними елементами структур і підсистем особистості: суперечності між провідними мотивами, потребами, цілепокладанням, компонентами структури «Я» та ін. Ці протиріччя, в яких порушені найбільш значущі, «системотворчі» цінності особистості, що зумовлюють картину світу і спосіб життя, як правило, переживаються глибоко і важко.

Напруженість взаємодії суб'єкта та середовища, які найбільш помітні на перехідних етапах життя, вимагають від нього нових якостей та реалізації можливостей, які ще не проявилися. Відмітимо, що нерівноважний стан ми виявили при дослідженні динаміки розвитку особистісного потенціалу у суб'єктів навчальної діяльності. При посиленні нерівноважності суб'єкт проявляє якості, які характеризують його в найбільшій мірі. Основна роль у підсиленні адаптаційних процесів належить енерго-інформаційним процесам, що приводить до розсіювання енергії та нормалізації інформаційного обміну [158, 159].

Згідно системно-діяльній концепції психічної саморегуляції функціональних станів, що запропонована Л. Г. Дикою, психічна саморегуляція розглядається одночасно як психічна діяльність і як психологічна система. Її точка зору ґрунтується на принципі полісистемного підходу і міжсистемного аналізу. Такий підхід дозволяє виділяти такі

детермінанти, які представляють собою системні підстави саморегуляції. Функціональний стан автором розуміються як результат взаємодії регуляторних систем професійної діяльності і систем, що приймають участь в саморегуляції психофізіологічного стану [52, с. 11]. На думку Л. Г. Дикої, психічна саморегуляція функціональних станів являє собою специфічний вид діяльності суб'єкта, для якої характерні певні відношення із професійною діяльністю, і розвиток яких обумовлює становлення адаптивних особистісних властивостей суб'єкта, що забезпечують ефективність, надійність, працездатність та інші характеристики професійної діяльності в екстремальних умовах.

Суть концепції психофізіологічної саморегуляції полягає в тому, що вона розуміється як специфічна психічна діяльність, що спрямована на збереження або перетворення «наявного» або поточного стану в «належний». Дана діяльність має свою особливість, яка полягає в тому, що її предметом є власний стан, у поєднанні суб'єкта і об'єкта в одному предметі, в специфічності способів і засобів її здійснення, що включають у регуляцію як неодмінну умову так звані «темні відчуття», тобто недостатньо усвідомлювані, в регуляції яких приймають участь мимовільні фізіологічні механізми регуляції.

Автор виділяє 4 рівня саморегуляції: 1) мимовільний і неусвідомлюваний, 2) довільний і неусвідомлюваний, 3) довільний та усвідомлюваний, 4) довільний і цілеспрямований. Кожному рівню саморегуляції відповідає свій провідний компонент, спосіб саморегуляції і складова діяльності. Так, на четвертому рівні саморегуляції — усвідомленому і цілеспрямованому домінує когнітивно-особистісний компонент, а кожний із способів саморегуляції являє собою цілісну діяльність з усіма її складовими.

Л. Г. Дика сформулювала дворівневу модель індивідуального стилю саморегуляції стану: перший рівень — фізіологічний, являє собою механізм

енергетичного забезпечення саморегуляції — ерго/трофотропний тип вегетативної регуляції; другий, психодинамічний, забезпечує поведінкову та емоційну варіабельність особистості.

При звичайних умовах діяльності в нормальних функціональних станах не виникає необхідності в специфічній активності саморегуляції. Вона являє собою неусвідомлювану реакцію активації і процеси саморегуляції протікають безперервно і мимовільно. Людина свідомо їх не контролює.

Потреба у більш активному налаштуванні активаційно-регуляторних систем до вимог діяльності виникає при ускладненні умов і режиму роботи. За таких умов людина починає неусвідомлено застосовувати навички довільної регуляції, які змінюють рівень активації до необхідного рівня і забезпечують оптимальний для виконання діяльності рівень операціональної напруженості, не припиняючи процес виконання основної діяльності.

Застосування засобів та форм мимовільної саморегуляції цілком достатньо в нормальних або дещо ускладнених умовах діяльності.

Коли умови діяльності є утрудненими і спостерігається невідповідність між поточним психофізіологічним станом і бажаним для даних умов професійної діяльності стрімко зростає, то виникає потреба свідомого включення довільних способів саморегуляції стану. Це можливо тоді, коли є часові можливості для переключення уваги з виконання професійних дій на дії по саморегуляції станів.

В міру подальшого погіршення функціонального стану за умов зниження психофізіологічних ресурсів людина приходить до усвідомлення необхідності повного відділення діяльності саморегуляції від професійної діяльності. Діяльність, що спрямована на саморегуляцію станів, перетворюється в самостійну діяльність зі своїм мотивом, метою, засобом, відділяючись від професійної діяльності.

Л. Г. Дика виявила, що можливість і доцільність поєднання професійної діяльності та діяльності з саморегуляції залежить від ряду

чинників: виду діяльності та можливості розподілу уваги між її виконанням і діями з саморегуляції, рівня професійної підготовки, характеру та ступеня відповідності-невідповідності стану та діяльності, способів регуляції, що обираються і т. д.

Є декілька положень концепції психічної саморегуляції функціональних станів Л. Г. Дикої важливих для обґрунтування нашого підходу регуляторної функції суб'єкта. По-перше, — це виділення когнітивного, емоційного та активаційного компонентів у структурі міжсистемної взаємодії. По-друге, — акцент на ментальному механізмі регуляції, який важливий для організації будь-якої діяльності. Автор вважає, що «одним із механізмів саморегуляції функціональних станів є психічний образ, який являє собою відображення у свідомості суб'єкта поточного та належного стану і самооцінки його об'єктивних проявів на рівні функціонування систем організму, психіки та предметної (реальної) діяльності» [52, с. 287]. По-третє, — це положення про те, що існує взаємозалежність між особистісними якостями суб'єкта та саморегуляцією. Ця взаємозалежність проявляється у тому, що високий рівень саморегуляції функціональних станів та ефективність діяльності сприяють тому, що суб'єкт успішно долає труднощі і розвивається як особистість і професіонал і, навпаки, чим вищі особистісні якості і професіональний рівень, тим ефективніше саморегуляція функціональних станів. Звідси витікає, що особистість виступає як системоутворюючий чинник цілісності суб'єкта професійної діяльності.

Отже, системна концепція саморегуляції психічних станів Л. Г. Дикої охоплює як психофізіологічний рівень, так і ціннісно-мотиваційний, який задається особистістю, тобто вона охоплює всю ієрархію рівнів саморегуляції.

1.3. Категорії «суб'єкт» і «суб'єктність» та їх значення у дослідженні інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції суб'єкта діяльності

Пропонована концепція інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції припускає звернення до категорії суб'єкта, яка фактично стала одним із ключових пояснювальних понять у вітчизняній психології.

Подібно до багатьох інших психологічних категорій, наприклад, особистість, діяльність поняття «суб'єкт» від початку є філософською категорією, яка традиційно вважається однією з центральних в історії філософської думки. Історико-критичний аналіз виникнення та розвитку цієї категорії у руслі філософського знання уже був предметом дослідження. Як відзначає В. О. Татенко [188], докладний аналіз історії походження поняття «суб'єкт» був проведений М. Хайдеггером в одній із його робіт. Згідно М. Хайдеггеру, у стародавніх греків для позначення існуючого як присутнього, як того, що лежить перед нами, було слово «субстанція». У греків воно було підметом. Пізніше римляни перевели це слово дослівно як *subiectum*, але цей суб'єкт спочатку не мав ніякого відношення до суб'єкту у значенні деякого Я. До самого кінця Середньовіччя слово *subiectum* вживалося для всього лежачого-перед-нами.

«Об'єкт, — писав М. Хайдеггер, — у середньовічному значенні, це просто щось представлене, наприклад вигадана золота гора, яка зовсім не обов'язково існує фактично, як ось ця книга, що дійсно лежить тут переді мною, яка в Середньовіччі мала б називатися *subiectum*. Однак із закінченням Середньовіччя все було поставлено з ніг на голову. Сьогодні під суб'єктом звичайно розуміють Я в той час як слово «об'єкт» залишено для позначення речей або предметів, що не наділені Я ... . Те ж, що в середньовічному сенсі об'єктивно — тобто лише в моєму уявленні і лише з його допомогою кинуте мені назустріч — відповідно до нинішнього слововживанням буде, навпаки, «суб'єктивним», всього лише представленим і не-дійсним.

Чи йде тут мова тільки про зміну слововживання? Ні. На кону — зовсім інше. Ніяк не менше, ніж радикальна зміна позиції людини по відношенню до суцього» [200, с. 178].

Коли ж сталася ця зміна в мисленні, завдяки якій людське «Я» отримує відмінність: бути єдиним суб'єктом? Цю відмінність, як зазначає Хайдеггер, Я отримало при Декарті, оскільки він шукав абсолютно надійний фундамент для мислення. Але таким може бути лише власне Я в силу своєї безсумнівності. З тих пір назва «суб'єкт» поступово перетворюється на титул для «Я». Об'єктом ж стає все те, що цьому Я протистоїть в його мисленні.

Погляди, близькі до ідей суб'єктного підходу, істотний розвиток отримали в німецькій класичній філософії (Г. Гегель, І. Кант, І. Г. Фіхте, Л. Фейєрбах). Так, теорія пізнання до І. Канта представляла суб'єкта, певним чином, як пасивну істоту, що лише сприймає світ і отримує ззовні здатність його пізнання. Але у І. Канта суб'єкт, нехай у своїй абстрактній формі, виявляється автономним, активно діючим початком і законодавцем своєї теоретичної і практичної діяльності.

Головною метою філософії І. Г. Фіхте було обґрунтування свободи людини. «Я хочу сам бути, — писав філософ, — останньою підставою, останньою причиною того, що мене визначає» [195, с. 93–94]. Сутність і призначення людини як вільної, діяльної істоти визначається, згідно І. Г. Фіхте, такою, що покликана реалізувати в світі моральний ідеал, внести в нього порядок і гармонію.

У філософії Г. Гегеля з'єднуються ідеї кантівського-фіхтеанського абстрактного суб'єкта-свідомості і спінозівської субстанції. «На мій погляд, — писав він, — який повинен бути виправданий тільки викладом самої системи, вся справа в тому, щоб зрозуміти і висловити істинне не як *субстанцію* тільки, але рівним чином і як *суб'єкт* ... Жива субстанція, далі, є буття, яке воістину є *суб'єкт* або, що те ж саме, яке воістину є дійсне буття лише остільки, оскільки воно є рух самоствердження, або оскільки вона є

опосередкування становлення для себе іншою» [37, с. 15]. У «Феноменології духу» Гегель розкриває розвиток шляху від чуттєвої свідомості до самосвідомості і розуму. На ступені розуму людина відкриває для себе загальну природу духу і стає вільною, самоспрямованою, самовизначеною, самодіяльною.

Найбільш істотним доробком гегелівської філософської концепції є утвердження в ній суб'єктного, самодетермінованого початку розвитку людини і суспільства. У своїх працях Г. Гегель розвиває, власне, суб'єктно-діяльнісну парадигму пізнання і самопізнання людиною своєї сутності.

Основними у розвитку екзистенціалізму є філософські роботи С. Кьєркегора М. Хайдеггера К. Ясперса, Ж.-П. Сартра. На противагу раціоналізму екзистенціальні мислителі стверджують, що реальність може пізнавати лише людина в цілому — не лише мисляча, але також відчуваюча і діюча людина. На їх погляд джерелом як об'єктивного, так і суб'єктивного є живий досвід. Вони бачать своє завдання в подоланні традиційного розуміння людини за аналогією з речами. Перш за все, підкреслюються пріоритет у людини існування над сутністю, її самодетермінація. Людина сама вільно обирає свою сутність, вона стає тим, ким вона себе зробить. Людина — це постійна можливість, задум, проект. Вона вільно обирає себе і несе повну відповідальність за свій вибір. Свобода складає саме людське існування, людина і є свобода.

Згідно теорії, розробленій Р. Харре, суб'єкт (agent) володіє свободою або автономією, можливістю дистанціювання від впливів оточення, здатен переключатися з одних детермінант поведінки на інші, робити вибір між рівно привабливими альтернативами, чинити опір спокусам і відволікаючим чинникам та міняти керівні принципи поведінки. «Людина є досконалим суб'єктом по відношенню до певної категорії дій, якщо і тенденція діяти, і тенденція утримуватися від дії в його владі» [307, с. 190].

Таким чином, у філософії ідея суб'єкта — це і ідея про постійний рух, перетворення, саморозвиток суб'єктності.

Філософські ідеї послужили важливими відправними точками для вивчення суб'єкта і суб'єктності в психологічній науці.

Відповідно до історичної послідовності категорія суб'єкта вперше використовується у психологічній науці в СРСР у роботах Д. М. Узнадзе в контексті розроблюваної ним теорії установки. Поняття суб'єкта для нього мало принципове значення, тому що «... в активні відношення з дійсністю вступає безпосередньо сам суб'єкт, але не окремі акти його психічної діяльності <...> психологія, як наука, повинна виходити не з поняття окремих психічних процесів, а з поняття самого суб'єкта, як цілого, який, вступаючи у взаємини з дійсністю, стає вимушеним вдатися до допомоги окремих психічних процесів» [192, с. 66]. Отже, однією із головних характеристик суб'єкта автор виділяє цілісність, яку він пов'язував із установкою. Установка, згідно Д. М. Узнадзе, — це «стан суб'єкта, модус його існування» [193, с. 279].

Суб'єкт у концепції Д. М. Узнадзе може бути охарактеризований як цілісний, майже тотожний особистості.

Власне психологічною категорія суб'єкта стає, коли С. Л. Рубінштейн заново відтворює онтологічний план категорії «суб'єкт». Цей проект був розроблений С. Л. Рубінштейном у статті «Принцип творчої самодіяльності» (1922 р.), який, на думку В.Т. Кудрявцева, «...націлює дослідника на аналіз процесу розвитку, утворення суб'єкта, становлення суб'єкта формотворною і само спрямованою об'єктивною силою» [93, с. 125].

Звернення до категорії суб'єкта дозволило С. Л. Рубінштейну сформулювати основні методологічні принципи суб'єктно-діяльнісного підходу. Аналіз вивчення суб'єктної природи людини спирається на постулат про єдність свідомості і діяльності, оскільки саме суб'єкт здійснює зв'язок свідомості та діяльності. Розглядаючи діяльність як прояв суб'єкта,

Рубінштейн стверджує, що саме суб'єкт в процесі життєдіяльності з урахуванням конкретних обставин виробляє спосіб з'єднання своїх бажань, мотивів зі здібностями у відповідності зі своїм характером [164, 165]. Таким чином, суб'єкт розглядається як джерело причинності буття, оскільки саме він, завдяки внутрішнім психічним умовам, визначає і спрямовує свою діяльність у реальному житті.

Принцип детермінізму, сформульований С. Л. Рубінштейном, розкривається через два положення, які важливі і в контексті вивчення інтелектуально-особистісного потенціалу суб'єкта. По-перше, відповідно до цього принципу речі стають об'єктами тільки тоді, коли суб'єкт починає відноситися до них і коли вони набувають для нього певного значення, тобто, існуючи спочатку незалежно від суб'єкта, речі в процесі діяльності стають «речами для суб'єкта». По-друге, цей принцип підкреслює активну роль внутрішніх умов, які опосередковують вплив зовнішніх причин. При цьому роль внутрішніх умов, які заломлюють зовнішні впливи, зростає в процесі онтогенетичного розвитку. Оскільки внутрішні умови формуються в процесі попередніх зовнішніх впливів, постільки вони, в свою чергу, залежать від історії розвитку особистості. Таким чином, ідея розвитку як становлення збігається з категорією суб'єкта, його саморозвитку в результаті активної зміни світу. Світ, дійсність не протистоять людині, а проявляються через можливості та відношення суб'єкта, що робить його активним творцем власного життя. Видається, що найважливішою ідеєю С. Л. Рубінштейна є і його думка про те, що суб'єкт виявляється не тільки в практичній діяльності, але він здатний до пізнання і споглядання по відношенню до природи й іншим людям як суб'єктам [164, 165].

Пропонуючи і обґрунтовуючи принцип самодіяльності суб'єкта. С. Л. Рубінштейн приходять до розуміння суб'єктності як властивості особистості виробляти взаємообумовлені зміни у світі, в інших людях, в собі, в основі якого лежить відношення людини до себе як до діяча [164]. Якість і

розвиток суб'єктності, на думку С. Л. Рубінштейна, значною мірою визначаються мотиваційною сферою особистості та її самосвідомістю, проявляється не просто у рефлексії свого «Я», а в усвідомленні свого способу життя, своїх відношень з людьми і світом.

Принципово важливий вплив на розробку категорії суб'єкта виявили праці Б. Г. Ананьєва, завдяки яким поняття суб'єкт було виведене на рівень категорії. Аналіз робіт автора дозволяє простежити два напрямки розвитку категорії суб'єкт: перший пов'язаний із диференційно-психологічним розумінням суб'єкта як суб'єкта праці, пізнання, спілкування; другий — із співвідношенням понять суб'єкта та особистості.

Певні властивості індивіда та особистості, які відповідають предмету і засобам діяльності утворюють структуру людини як суб'єкта конкретної діяльності. Суб'єкт діяльності Б. Г. Ананьєв розглядає як певний етап розвитку людини, пов'язаний з формуванням психічних властивостей в процесі діяльності.

Поняття «діяльність» є основним для Б. Г. Ананьєва. Він визначає її як «форму існування суб'єкта» [8, с. 240]. Але поряд із діяльністю існують суспільні відношення, які до неї не зводяться. Саме цим викликана головна відмінність суб'єкта діяльності від особистості: суб'єкт «характеризується через сукупність діяльностей і міру їх продуктивності», а особистість — «через сукупність суспільних відношень і обумовленою ними позицією в суспільстві» [8, с. 247].

Істотного розвитку суб'єктний підхід (парадигма) в психології набув завдяки працям К. О. Абульханової-Славської. Слідом С. Л. Рубінштейном автор систематично обґрунтовує об'єктивність психічного, відстоюючи положення про те, що «... не психічне в якості суб'єктивного, <...> а індивід повинен розглядатися в якості суб'єкта психічної діяльності» [1, с. 186].

Категорія «суб'єкт» визначається автором як «... здатність бути причиною перетворення дійсності» [3, с. 4–5]. Суб'єктом є особистість з її

здатністю і потребою йти назустріч проблемам, породженими принциповими протиріччями особистості і суспільства, і вирішувати їх. Що і робить особистість суб'єктом.

У її роботах розкривається методологічне значення філософської категорії суб'єкта саме для психології. Суть його полягає в тому, що подібно до того як суспільно історична категорія суб'єкта є загальною і початковою для визначень суб'єкта пізнання, діяльності, свідомості, так і поняття «суб'єкт життєдіяльності» є загальним і вихідним для визначення диференціальних суб'єктів для конкретних наук, які досліджують індивіда.

Принципово важливим в контексті нашого дослідження є одне з положень автора про те що суб'єкт у процесі діяльності здійснює самоорганізацію своїх психічних і особистісних можливостей, здібностей. Саморегуляція суб'єкта виступає механізмом цієї самоорганізації.

Узагальнюючи результати своїх досліджень, К. О. Абульханова висуває суб'єктний принцип, який включає і інтегрує і суб'єктно-діяльнісний, і суб'єкт-суб'єктний, і суб'єктно-епістемологічний підходи в психології, які більш конкретно розкривають різні способи і форми активності суб'єкта — діяльність, спілкування, пізнання [3]. Крім того принцип суб'єкта або суб'єктний підхід включає й інші методологічні принципи психології. Перш за все це принцип детермінізму, який розкриває суть суб'єкта як спричинення і самоспричинення, принцип розвитку, завдяки якому суб'єкт набуває характер, спрямований на самоактуалізацію, детермінацію майбутнім сьогодення.

Отже, принцип суб'єкта в даний час виявляється системоутворюючим в психології в цілому.

Продовжуючи розробляти суб'єктний підхід, А. В. Брушлинський, виділяє цілий спектр специфічних якостей суб'єкта і описує його як людину на вищому рівні активності, інтегративності, автономності людини, яка виявляє індивідуальні особливості всієї психічної організації.

Підкреслюючи цілісність суб'єкта, А. В. Брушлинський зазначає, що вона проявляється насамперед через нерозривний взаємозв'язок природного і соціального. Це в той же час центр координації всіх психічних процесів, узгодження можливостей і обмежень — зовнішніх і внутрішніх умов здійснення діяльності у часі, якісно певний спосіб самоорганізації та саморегуляції особистості [25, 26, 28].

Поняття «суб'єктність», яка фактично ототожнюється із поняттям «суб'єкт», розуміється А. В. Брушлинським як «... системна цілісність всіх його найскладніших і суперечливих якостей, в першу чергу психічних процесів, його станів і властивостей його свідомості і несвідомого. Така цілісність формується в ході історичного індивідуального розвитку. Будучи спочатку активним, людський індивід однак не народжується, а стає суб'єктом в процесі спілкування, діяльності та інших видів своєї активності» [26, с. 4]. Найбільш яскраво, на думку автора, суб'єктність проявляється в ситуаціях, які висувають високі вимоги до рівня саморегуляції, наприклад, стресові ситуації: чи може людина керувати своїми почуттями, бажаннями, «в якій мірі вони служать стратегії її життя чи, навпаки, якою мірою вона йде у них на поводу, — це є найважливішою характеристикою людини» [27, с. 72]. Подібні ідеї висловлюють й інші автори, підкреслюючи, що суб'єктні прояви найбільш яскраво виявляють себе в незвичайних умовах, ситуаціях ризику, невизначеності, подоланні перешкод, творчості [149, 153, 188, 219].

Так, В. А. Петровський відмічає, що для того щоб бути суб'єктом, виявити свою приховану під спудом інших спонукань якість суб'єктності як такої — бути причиною себе (“causa sui”), індивід повинен взяти на себе відповідальність за здійснення дій з невизначеним результатом діяти наперекір обставинам, на свій страх і ризик [154].

В рамках української психології В. О. Татенко запропонував концепцію суб'єктної психології, яка близька до досліджень психологів школи Рубінштейна. Він дає наступне визначення суб'єкта — це «... істота, яка

самоінтегрується по “висхідній” навколо своєї сутності, самостійно, вільно і творчо здійснює свою життєдіяльність і розвивається в цій якості протягом усього життя у формі особистості, індивідуальності як специфічно людських утворень» [188, с. 185].

Згідно автору, людина як суб’єкт вирішує наступні завдання:

- 1) пізнання і перетворення зовнішнього світу;
- 2) пізнання і розвиток свого внутрішнього світу;
- 3) пізнання і розвиток себе як суб’єкта власного психічного життя і свого буття взагалі.

При цьому суб’єктна активність визнається В. О. Татенко в якості єдиної детермінанти, а впливи середовища і біологічних факторів відносяться до розряду «умов або факторів» [188, с. 256].

Розглянувши категорію «суб’єкт», необхідно звернутися до її похідних — «суб’єктивності» і «суб’єктності». Більш того, як вважає О. К. Осницький категорія «суб’єкт» недостатньо конструктивна для психологічного дослідження, тому що ця логіко-філософська фігура означає лише полюс співвідношення «суб’єкт – об’єкт». З іншого боку в категорії «суб’єктність» міститься вже пряма вказівка на специфічність людини в цій позиції і навіть можливість визначити міру вираженості цієї якості у людини [151]. Автором була здійснена спроба операціоналізації цього поняття.

Зауважимо, що не дивлячись на те, що поняття «суб’єктність» надійно прописалось у психологічній термінології, воно до сих пір не має загально визнаного категоріального статусу. Це поняття і поняття «суб’єктивність» інколи виступають як синонімічні і характеризуються як певна якість суб’єкта, під якою розуміється сутнісна властивість суб’єкта, яка принципово відрізняє його від інших суб’єктів. Це властивість, наявність якої і робить суб’єкта тим, чим він є.

Разом з тим у працях цілого ряду психологів, таких як: С. Д. Дерябо, О. К. Осницький, В. І. Слободчиков, В. О. Татенко та ін. створено досить

послідовно підстави для використання терміну «суб'єктність» як самостійного, відмежовуючи його від «суб'єктивності». У таблиці 1.1 представлена диференціація цих понять у в працях вищеназваних авторів.

Таблиця 1.1

Диференціація понять «суб'єктивність» і «суб'єктність»

АВТОР	СУБ'ЄКТНІСТЬ (суб'єктне)	СУБ'ЄКТИВНІСТЬ (суб'єктивне)
Осницький О.К.	«Суб'єктність — змістовно-дієва характеристика активності, що підкреслює інтенціональність суб'єкта» [149, с. 9].	«Своєрідність результатів відображення людиною зовнішніх умов і психічних процесів. Багато чого їй дано в унікальній, їй одній доступній формі» [149, с. 6].
Слободчиков В. І.	«Поняття суб'єктності потенційно включає в себе всю сукупність проявів людської психології і являє собою особливого роду цілісність» [176, с. 250].	«Категорія, яка виражає сутність внутрішнього світу людини. Форма практичного освоєння світу» [176, с. 74].
Татенко В. О.	«Схильність до відтворення, творення себе у відповідних, а часом і в несприятливих умовах. Відображає, насамперед, характер активності людини як суб'єкта і розкривається в таких поняттях як вільний, самостійний, автономний, ініціативний, творчий, оригінальний» [188, с. 224].	«Це внутрішній світ людини. Внутрішній зміст її буття. об'єктивно існуюча ідеальна реальність» [188, с. 224].

Продовження таблиці 1.1

Дерябо С.	«... суб'єктність можна зрозуміти як системну якість суб'єкта, що виявляється у вигляді різних суб'єктних якостей при взаємодії суб'єкта з різними речами» [51, с. 265].	В семантичному полі терміну «суб'єктивність» явно «... домінує сема адекватності (неадекватності) відображення суб'єктом об'єктивного буття» [51, с. 264].
Щадриков В.Д.	«Суб'єктність ми можемо визначити як якість особистості, що полягає в здатності протистояти зовнішнім і внутрішнім умовам, що перешкоджає реалізації її інтересів (досягненню цілей, самореалізації, прояву індивідуальності) при збереженні суб'єктивності поведінки» [219, с. 177].	«Суб'єктивність є вираження індивідуальності в системі відношень, характеристик діяльності та її результату». [219, с.177].

Як можна бачити із таблиці 1.1 під терміном «суб'єктивність» автори розуміють поняття внутрішнього світу людини, але єдиного визначення поняття суб'єктності немає. Автори вкладають в нього деякі аспекти категорії суб'єкта, тобто позначають ним якість «бути суб'єктом». Але можна, парафразуючи С. Л. Рубінштейна, розділити суб'єкта як ідеальну реальність, і суб'єкта як функцію. Тоді перше закономірно буде суб'єктивністю, а друге — суб'єктністю.

В рамках акмеологічного підходу до розуміння суб'єкта, суб'єкт розуміється як досить пізніє утворення, вершина розвитку особистості, що в принципі дозволяє виділити критерії суб'єкта (суб'єктності) та рівні розвитку (К. О. Абульханова, В. В. Знаков, В. А. Петровський). Так, К. О. Абульханова

підкреслює функціонально-онтологічний статус суб'єкта як нової якості буття, «що дозволяє розгорнути екзистенційні виміри людини» [1, 2].

Дослідники виділяють різні ключові характеристики суб'єкта. Наприклад, В. А. Петровський описує чотири атрибути суб'єкта:

- 1) суб'єкт є цілеспрямований індивід;
- 2) суб'єкт є рефлектуючий індивід, володар образу себе;
- 3) суб'єкт є вільний і відповідальний індивід;
- 4) суб'єкт є істота, що розвивається.

Наскрізною характеристикою суб'єктності індивіда є його активність, яка, в розумінні В. А. Петровського, забезпечує розширене відтворення його життя [154].

Інші автори виділяють наступні характеристики суб'єкта:

- здатність до активної, свідомої, цілеспрямованої, оптимальної організації свого життя, внутрішня свобода [3, 62, 166];
- єдність зі світом, «включеність у світ», багатовимірність усвідомлення світу [61, 166];
- здатність виробляти власні способи вирішення проблем, усвідомлюючи їх складність, нести за цей вибір відповідальність [3, 62];
- здатність, мінімізуючи внутрішні суперечності, цілеспрямовано і оптимально використовувати свої психічні, особистісні та ін. можливості та досвід для вирішення життєвих завдань і проблем [3, 33];
- спрямованість на самовдосконалення, прагнення до кращого, самореалізації, множення всіх життєвих здібностей [3, 153];
- розвиненість навичок самопізнання, саморозуміння, рефлексії [62, 153].

В. В. Знаков, звертаючись до характеристик суб'єкта, виділяє в якості основних внутрішню свободу, «сформованість здатності усвідомлювати

здійснювані ним вчинки як вільні моральні діяння, за які він несе відповідальність», прийняття рішень про способи взаємодії з іншими людьми, виходячи їх свідомих моральних переконань [61, 62].

З. І. Рябікіна підкреслює, що на різних етапах життєвого циклу, в різні вікові періоди, в різних психологічних станах, залежно від суспільних умов і історичних періодів міра суб'єктності розрізняється [166].

Розглядаючи суб'єктність як сутнісну характеристику людини, що задає якісний рівень буття, як здатність оцінювати свої можливості і співвідносити їх з об'єктивними вимогами, К. О. Абульханова постулює її прояви в активній адаптації до середовища і самого себе, у зміні навколишньої дійсності і себе у ставленні до неї і пов'язує її з успішністю у відповідних сферах активності [1].

Надзвичайно важливими представляються ідеї 1) про можливість оцінити міру становлення суб'єктності дорослої людини, описати її типологію [3], 2) про різну міру суб'єктності на різних етапах життєвого циклу, в різні вікові періоди, в різних психологічних станах, різних історичних періодах і суспільних умовах [166], 3) про адаптивну активність, повноту життя суб'єкта, які можуть заміщуватися неадаптивною активністю (перевага ризику як активно-неадаптивної тенденції) у разі втрати суб'єктності [154].

Аналізуючи поняття «суб'єкт» і «суб'єктність» та їх значення у контексті нашої роботи, слід відмітити, що далеко не всі дослідники одностайні в розумінні цих понять та їх значення для психологічних досліджень.

Зокрема, Д. О. Леонт'єв загострює питання про субстанціональну і функціональну сутність суб'єкту. Він, як і деякі інші автори, вважає, що суб'єкт немає субстанціональної природи, а є функціональним утворенням [107]. Цілком справедливо автор вважає, що коректне використання поняття «суб'єкт» обов'язково передбачає граматичний

додаток «суб'єкт чого», тому що він визначає позицію людини у певному відношенні, в якому обов'язково присутній об'єкт. Людина в якості суб'єкта виступає не інакше як будучи включеною в конкретну діяльність і в різних видах діяльності будуть розкриватися різні сторони і властивості людини як суб'єкта. Функціональний термін «суб'єкт» цим відрізняється від таких термінів, як «індивід», «особистість», «індивідуальність», і не може мислитися інакше як суб'єкт діяльності чи іншого активного ставлення.

Автор показує, що вже на рівні конкретних психологічних досліджень чітко виступає розбіжність особистості і суб'єкта діяльності. Зокрема, він виділяє три групи феноменів, в яких ця розбіжність проявляється найбільш чітко:

1. Вивчення діяльності соціальних груп і розроблене у зв'язку з цим уявлення про «сукупний» суб'єкт спільної групової діяльності.

2. Феномени неспівпадання ефекту особистісного впливу і ефекту діяльності, спрямованої на іншого.

3. Уявлення про внутрішню роботу, спрямованої на себе активності як перетворенні психологічного світу людини. Особистість в ній виступає одночасно і як суб'єкт, і як об'єкт діяльності, перебудовуючи саму себе, проте саме в цьому розщепленому відношенні феномен суб'єктності проявляється найбільш випукло.

На думку Д. О. Леонтьєва, справжньою психологічною проблемою виступає не стільки проблема суб'єкта, скільки проблема суб'єктності «як мінливої в часі актуальної міри активного впливу на зовнішні і внутрішні процеси» [107, с. 147].

Стосовно проблеми суб'єкта і суб'єктності в психології О. О. Сергієнко виділяє два протилежних підходи: акмеологічний та еволюційний [170, 172]. Згідно акмеологічного підходу суб'єкт — вершина розвитку особистості.

Відповідно до еволюційного підходу суб'єкт — результат поступового розвитку людини.

Критикуючи акмеологічний підхід до розуміння суб'єкта, суб'єктності та їх критеріїв, вона вказує на проблему «виникнення», появи суб'єктності, яка авторами не вирішена, оскільки розуміння суб'єкта як вищого, вершинного рівня розвитку не дозволяє зрозуміти, де, коли і «звідки» суб'єкт з'являється.

Еволюційний підхід виходить із принципу поступового розвитку людини як суб'єкта (А. В. Брушлинский. Л. І. Божович, О. О. Сергієнко). Найбільш яскраво ці ідеї відображені у системно-суб'єктному підході, що розробляється О. О. Сергієнко. З точки зору автора, саме суб'єкт є системоутворюючим фактором багаторівневої системи психічної організації, оскільки саме він є «носієм психічного, автором власної діяльності, спілкування, відношення, переживання» [171, с. 127].

Дуже важливим і одночасно дискусійним у суб'єктному підході в психології є питання про співвідношення категорій особистості й суб'єкта. Важливість вирішення цього питання полягає в тому, що диференціація цих понять має пряме відношення до постановки питання про самостійність і необхідність категорії суб'єкта в психології.

При розгляді питання про співвідношення суб'єкта та особистості не можна обійти увагою континуально-генетичну концепцію суб'єкта В. О. Татенко [188]. У представленні дослідника суб'єкт — реально існуюче утворення на всьому протязі розвитку людини. Він вказує, що необхідно говорити не про виникнення суб'єктності в якомусь віці, а про генетичні рівні і етапи суб'єктності. На кожному етапі онтогенезу індивід виступає як цілісний суб'єкт психічної активності певного рівня розвитку (спочатку несвідомого, а потім все більш усвідомленого). Суб'єкт завжди знаходиться в стані саморозвитку, самовдосконалення. Автор виділяє інтуїції суб'єктного ядра — рушійні сили розвитку людини як суб'єкта з притаманними їм

механізмами психічної активності і домінуючими психічними функціями (наприклад, для новонародженого — увага, для дітей раннього віку — пам'ять, для підлітків — мова).

В. О. Татенко зазначає, що «особистісне слід виводити з суб'єктного як сутнісного, а не навпаки» [188, с. 230]. На рис. 1.4 схематично показані співвідношення понять в його концепції: суб'єкт є центральною структурою в психічній організації людини, а особистість, індивідність, індивідуальність і універсальність представлені як одно порядкові, пов'язані з нею утворення, що представлені опозиційними парами: особистість-індивід; універсальність-індивідуальність.

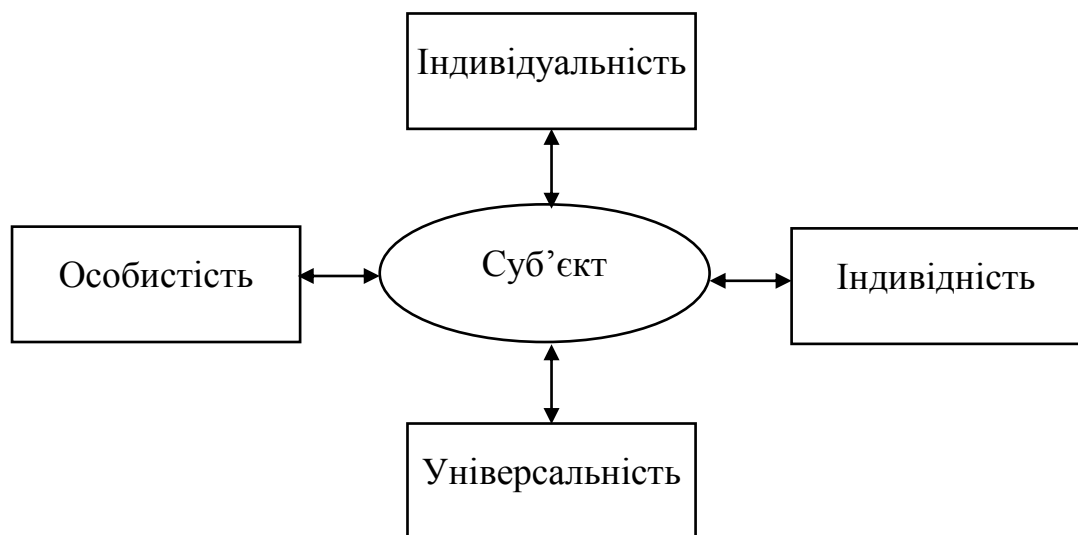

Рис. 1.4. Схема уявлень про співвідношення понять в концепції В. О. Татенко

У даному підході всі інші сторони людської психіки практично поглинаються суб'єктом; вони виводяться із суб'єкта.

Не минає аналізу проблеми співвідношення понять «особистість», «суб'єкт», «індивідуальність» у своїх роботах В. І. Моросанова. З її точки зору, поняття «суб'єкт» і «особистість» позначають різні сторони індивідуальності людини, які, взаємодіючи, формують світ суб'єкта, який

проявляється у поведінці людини. При цьому вплив зі сторони так званих суб'єктних змінних, позначається в особливостях саморегуляції та ступені активності в досягненні цілей, а зі сторони особистісних — в змісті цих цілей та в індивідуальній своєрідності використовуваних засобів. Важливим функціональним засобом суб'єкта та психологічним механізмом, що дозволяє йому мобілізувати свої особистісні та когнітивні можливості для реалізації цілеспрямованої активності автор вважає психічну саморегуляцію [133, 134].

Дещо іншої точки зору на співвідношення категорій суб'єкта та особистості дотримується О. О. Сергієнко, яка пропонує наступне концептуальне рішення даного питання. «Особистість (персона), пише автор, — це стрижнева структура суб'єкта, що задає загальний напрямок самоорганізації та саморозвитку» [172, с. 8]. На рівні метафори це співвідношення на її думку можна представити у вигляді командної і виконавчої ланок. Особистість задає напрям руху, а суб'єкт — його конкретну реалізацію через координацію вибору цілей і ресурсів індивідуальності людини. Тоді носієм смислу внутрішнього світу людини виступатиме особистість, а реалізацією в даних життєвих обставинах, умовах, задачах — суб'єкт.

Виділяючи три ключові функції суб'єкта: когнітивну (розуміння), комунікативну (забезпечення суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних взаємодій зі світом), регулятивну, автор постулює реалізацію регулятивної функції через контроль поведінки, що включає в себе когнітивний контроль, емоційну регуляцію і контроль дій. Оскільки, за словами автора, суб'єкт має різні можливості регуляції своєї поведінки, він, по-перше, спирається на індивідуально специфічне поєднання внутрішніх можливостей і, по-друге, співвідносить внутрішні можливості й зовнішні цілі [169, 170].

За аналогією з функціями суб'єкта автор описує специфіку функцій для особистості: когнітивна — осмислення (породження смислів, особистісних

смислів, цінностей, смисложиттєвих орієнтацій); переживання як регулятивна функція, яка вказує на ставлення до події або ситуації, приводячи до можливих змін у Я-концепції; комунікативна функція — спрямованість на певні значимі аспекти реальності. Таке рішення проблеми в дозволяє розглядати функції суб'єкта і функції особистості як дві нерозривні сторони людської організації, які тісно переплетені між собою. Тільки за умови наявності смислів можливе розуміння, тільки при переживанні з'являється можливість породження смислів і зміни поведінки, її контролю, тільки певна спрямованість особистості веде до вибірковості та певного характеру комунікативних взаємодій.

Застосовуючи континуально-генетичний принцип, розроблений А. В. Брушлинським при вивченні психології мислення, О. О. Сергієнко говорить про рівневі критерії суб'єктності і пропонує виділити рівні безперервного становлення суб'єкта (проторівні, рівень агента, наївного суб'єкта, суб'єкта діяльності, суб'єкта життя) [171, 172].

Таким чином, важливими з погляду проблеми психічних ресурсів суб'єкта є наступні положення системно-суб'єктного підходу:

- саморегуляція поведінки і діяльності суб'єкта спирається на індивідуально специфічну систему ресурсів, в якій в різній мірі поєднуються інтелектуальні та особистісні ресурси;
- вся своєрідність ресурсів інтегрується суб'єктом;
- відмінності в індивідуальних ресурсах суб'єкта найбільш відчутно виступають у невизначених, важких, стресових життєвих ситуаціях.

Ми у своїй роботі дотримуємося розуміння суб'єкта як якості, що виникає і розвивається протягом життя. Проте, узагальнюючи різні точки зору, можна виділити деякі універсальні атрибути суб'єкта, такі як активність, цілісність, інтегративність, креативність, рефлексивність, свободу вибору, автономність і незалежність, самодетермінацію, здатність до самоорганізації, ставлення до себе та інших як до суб'єктів

[2, 25, 26, 61, 149, 166, 170, 176]. На думку Д. О. Леонтєва, саме самодетермінація, ключову роль в структурі якої відіграє свідомість, дозволяє суб'єкту довільно орієнтувати свою поведінку в просторі можливого [102]. Як пише О. К. Осницький. «Специфічність саморозвитку, самоорганізації суб'єкта в тому і полягає, що в процесі ... розвитку людини активність, що виникає у відповідь на дії навколишнього середовища, змінюється власною активністю з пошуку того, що являє сенс для її життєдіяльності: з чим слід вступати у взаємодію і що слід перетворити у власних інтересах» [149, с. 10].

Узагальнюючи різні підходи до розуміння суб'єкта, ми будемо виходити в нашому дослідженні з наступних положень:

1. У сучасній вітчизняній психології суб'єкт описується як людина на вищому рівні активності, цілісності, інтегративності, автономності, людина, що виявляє якісно визначений спосіб самоорганізації та саморегуляції. Суб'єкт реалізує три ключові функції: когнітивну (розуміння), комунікативну (забезпечення суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних взаємодій зі світом), регулятивну (контроль поведінки), які спираються на індивідуально-специфічне поєднання когнітивних, мотиваційно-особистісних ресурсів, цільовим призначенням яких є підтримання, збереження і розвиток суб'єктності.

З точки зору психології суб'єкта, як пише М. О. Холодна, на перший план виходять дві проблеми: по-перше, проблема внутрішніх психічних ресурсів як основи самодіяльності суб'єкта і в цьому зв'язку «пошуку тих закономірностей, яким підпорядковані формування, устрій і функціонування «внутрішніх умов діяльності»; по-друге, «проблема унікальності психічних ресурсів, бо поняття «суб'єкт» акцентує індивідуальний початок людської активності, пов'язаний з індивідуально-своєрідними характеристиками «внутрішніх умов» діяльності індивідуума» [205, с. 105].

2. Атрибутом суб'єкта є суб'єктність, що виявляється в здатності бути причиною власної активності, що найбільш вагомо проступає, по-перше, у самосвідомості, самопізнанні, самовідношенні, які спираються на рефлексивну позицію і оцінку своїх здібностей життєдіяльності і припускають постійний саморозвиток і примноження своїх можливостей у мінливих умовах. По-друге, суб'єктність проявляється у здатності формувати смисли, формулювати цілі, ставити і вирішувати завдання активної адаптації, вибудовувати і творчо породжувати відповідно до цього нові адаптивні стратегії поведінки, тобто реалізовувати авторське ставлення до життя. По-третє, суб'єктність передбачає свободу вибору і відповідальність за власний вибір.

Таким чином, суб'єкт передбачає усвідомлення багатовимірності світу, його ціннісних протиставлень і обмежень, самовизначення в ньому і слідування власному вибору.

3. Суб'єктність як властивість суб'єкта, що виявляється в самодетермінації, самопізнанні, саморозвитку, є результатом розвитку особистості, результатом її активної взаємодії з життям, культурою, іншими людьми, собою. Тому, з одного боку, необхідно говорити про процес становлення суб'єкта і суб'єктності, з іншого — про критерії «зрілої» суб'єктності, насамперед про здатність жити осмислено, вибудовувати своє життя відповідно до його сенсу, про здатність жити повним життям, розвиватися, протистояти викликам, не втрачаючи суб'єктність.

4. Спираючись на теоретичні положення сучасної психології ми постулюємо, що суб'єктність не може фіксуватися тільки з позиції зовнішнього спостерігача або тільки з позиції самого суб'єкта; для визначення «міри» суб'єктності необхідно враховувати як зовнішні, об'єктивні, так і внутрішні суб'єктивні критерії.

5. Суб'єкт проявляється найбільш яскраво в тих ситуаціях, які піддають випробуванню здатність бути причиною власної активності, виробляти

«взаємообумовлені зміни» в собі, світі та інших людей, тобто в ситуаціях «виклику суб'єкту»: важких ситуаціях і ситуаціях, пов'язаних з досягненнями. Саме ці ситуації пред'являють найбільш високі вимоги до системи потенційних можливостей і здібностей людини.

Висновки до розділу 1

1. Аналіз літератури дозволяє зробити висновок про те, що дослідження психічної саморегуляції в даний час пов'язується із зростаючою тенденцією в сучасній психології до інтегративного вивчення людини, її можливостей не лише адаптувати себе до мінливих обставин, але й мінливі обставини до себе. Саморегуляція розглядається як психічний процес, за допомогою якого людина керує своєю поведінкою та діяльністю. Додавання частки «само» до слова «регуляція» вказує на те, що джерело регуляції знаходиться в самій людині. Тобто суб'єктом саморегуляції є сама людина, а об'єктом можуть виступати властиві їй психічні явища, виконувана нею діяльність або поведінка.

2. Також аналіз показує, що дослідження саморегуляції набули значного масштабу і здійснюються за різними напрямками. Основою для їх виділення є певна спільність змісту та позицій в розкритті механізмів саморегуляції. Проведений розгляд цих напрямків дозволив виявити їх найбільш суттєві особливості, а також переваги і обмеження. Концепції саморегуляції, що реалізують кібернетичний підхід, пропонують процесуальні моделі. В межах цього підходу саморегуляція розглядається як процес руху до (або від) уявної мети, що містить *механізм управління на основі зворотного зв'язку*. Означені концепції пропонують докладну інформацію про процес саморегуляції, тобто відображають механізми, за допомогою яких людина керує своїми діями. Іншими словами, процесуальні моделі намагаються відповісти на питання — як здійснюється досягнення поставлених цілей? Проте вони не пояснюють

походження цього процесу й індивідуальні відмінності в компонентах, стилях та ефективності саморегуляції. Змістовні концепції саморегуляції, навпаки, намагаються відповісти на питання про те, *чому* цілі володіють мотиваційною силою для людини. Основна ідея цих моделей – саморегуляція базується на певному ресурсі. Як ресурси розглядаються когнітивні, мотиваційні, вольові, особистісні, енергетичні характеристики індивідуальності.

3. Дослідження дозволяють зробити висновок про те, що найбільша необхідність мобілізації індивідуальних психологічних ресурсів саморегуляції виникає у важких життєвих ситуаціях, в ситуаціях, пов'язаних з досягненнями і ситуаціях невизначеності. Розглянуті концепції саморегуляції оперують психологічними змінними, що відображають стійкі стратегії саморегуляції як способи побудови динамічної взаємодії з умовами діяльності, поведінки, такими як міра суб'єктивного контролю над ними або залежності від них, стійкі очікування позитивних чи негативних результатів подій, стратегії взаємодії зі складністю і невизначеністю, гнучкість або ригідність цілепокладання, характеристики зв'язку зусиль з результатами діяльності та ін. В якості психологічних ресурсів регуляції в таких ситуаціях розглядаються: каузальні орієнтації, контроль за дією, оптимізм, самоефективність, толерантність до невизначеності, життестійкість, інтелект, полenezалежність та ін. Як правило, вони вивчаються як окремі змінні-предиктори. Проте залишається відкритим питання про цілісну системну організацію та динаміку змін психологічних ресурсів саморегуляції суб'єкта діяльності.

4. Саморегуляція є однією із найважливіших специфічних функцій суб'єкта. Тому вивчення саморегуляції передбачає звернення до понять «суб'єкт» і «суб'єктність». Стосовно розуміння суб'єкта у психології склалися два підходи — акмеологічний та еволюційний, в основі яких лежать критерії виділення суб'єкта. Акмеологічний підхід розглядає суб'єкта як вершинний

рівень розвитку людини, однак не дає відповіді на питання про те, як цей рівень досягається. В рамках цього підходу розроблені ідеї про критерії суб'єкта, в якості яких, перш за все розглядаються свобода волі, відповідальність, розвиненість навичок самодетермінації, саморозвитку, рефлексії і т. д., що дозволяють оцінити міру розвитку суб'єктності. В еволюційному підході постулюється поступовий розвиток людини як суб'єкта. В ньому стверджується, що на кожному етапі розвитку людина вже виступає суб'єктом, демонструючи вибірковість, цілісність, соціальність, а також міру здатності бути причиною власної активності.

5. Застосування системного і суб'єктного підходів припускає розглядати саме суб'єкта як системоутворюючого чинника багаторівневої системи психічної організації. Суб'єкт для здійснення регуляції своєї діяльності інтегрує індивідуальні внутрішні можливості, організовуючи їх у систему і співвідносить внутрішні можливості й зовнішні цілі. Опис цієї системи з необхідністю передбачає проведення структурного аналізу, що включає виділення складових елементів системи, їх взаємозв'язків, динаміки структурного складу, а також системоутворюючого фактору, який не лише організує систему, а й забезпечує функціональне включення її в більш загальний контекст (діяльність суб'єкта). Також необхідне вивчення динамічних процесів, що протікають у системі можливостей суб'єкта й забезпечують її функціонування.

РОЗДІЛ 2

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ОСОБИСТІСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК РЕСУРС САМОРЕГУЛЯЦІЇ СУБ'ЄКТА ДІЯЛЬНОСТІ

2.1. Проблема потенціалу в соціально-гуманітарних науках

Термін «потенціал» у перекладі з грецької мови означає «можливість». Його використання в сучасній науці корениться у філософії Аристотеля, який поділяв буття на «потенційне» і «актуальне». Так, характеризуючи форми руху, він писав: «У буття є безліч смислів і значень. Безліч цих смислів задано парою: потенційне буття і актуальне буття, дане у вигляді дій. Щодо актуального потенційне буття виступає як небуття-в-дії. Така потенція цілком реальна як ефективна здатність до актуалізації. Рух — реалізація того, що в потенції вже є» [цит. за: 12, с. 206)].

Ідея можливості має у Аристотеля суто онтологічний сенс. Вона органічно зав'язана на ідею «існування (буття) в можливості». Бути в можливості, значить, «мати шанс» стати дійсністю. Можливість — це здатність «нерозумної речі» змінюватися, «розумної речі» — діяти.

Аристотель стверджує об'єктивне існування можливості як здібності до актів реалізації цієї можливості. Можливість є здатність деякої іншої дійсності, наявної зараз, і такої що перетворюється на інше.

Найбільш потужний розвиток аналіз категорії можливість / дійсність отримала у Г. Гегеля. Поняття «можливість» з'являється «всередині» аналізу дійсності. Ним можливість і дійсність нерозривно зв'язуються. Не можна мислити щось можливим, не маючи на увазі можливість якоїсь дійсності (майбутньої дійсності). І не можна мислити деяку дійсність, не маючи на увазі, що вона є знята можливість і містить у собі можливість іншого.

У міркуваннях Г. Гегеля про можливе й дійсне істотною є ідея про те, що, по-перше, можливість, будучи абстрактним моментом дійсності, характеризується різноманіттям і невизначеністю, по-друге, перехід

можливого в дійсне — це є розвиток абстрактного до рівня конкретного, в основі цього переходу лежить енергія субстанції [36].

Значне місце приділяється поняттю можливості в «Бутті і Ніщо» Ж.-П. Сартра. Він не розглядає можливість як логічну категорію в сполученні з дійсністю, а трактує її як онтологічне поняття, що має конститутивну роль у побудові «феноменологічної онтології». Його зусилля спрямовані саме на те, щоб проголосити об'єктивний погляд на можливість. Він абсолютно переконаний в тому, що «... можливе не може бути зведене до суб'єктивної реальності. Воно не є також попереднім по відношенню до реальності або дійсності. ... Воно є конкретна властивість вже існуючої реальності» [168, с. 130].

Отже, згідно Ж.-П. Сартру, можливість є властивість речей, об'єктивна структура реальності.

У сучасній філософії у вузькому змісті під дійсністю розуміють конкретне актуальне буття окремого об'єкта в певний час. Потенціал розуміється як «невід'ємна здатність або можливість росту, розвитку або появи на світ», «щось вроджене», як «внутрішня потенція» [157, с. 278]. Потенціал як можливість, на думку П. В. Алексеєва та А. В. Паніна, може бути зрозумілий як такий стан, при якому або одна частина детермінуючих факторів є в наявності, але відсутня інша їх частина, або коли детермінуючі чинники недостатньо зрілі, щоб з'явилося щось нове [7].

Систематичне, логічно обґрунтоване розуміння категорії можливого дається в роботі М. Н. Епштейна «Філософія можливого», в якій дається строго логічне модальне визначення «можливого» — «... те, чого немає, але що може бути» [225, с. 290]. При цьому автор відзначає, що слід розрізняти дві категорії, що близько стоять до «можливого» — потенційне і ймовірне. Потенційне характеризує внутрішню сторону можливого, «... як властивості якогось предмета або здатності якоїсь істоти», а ймовірне його зовнішню

сторону, «... як сукупність умов, що визначають ту чи іншу ступінь здійсненості даної потенції» [там же , с. 103-104].

Незважаючи на те, що поняття потенціалу змістовно розкривається через співвідношення з поняттям можливості, однак воно не тотожне з ним. «Потенція на відміну від можливості — є можливість, що володіє одночасно силою на своє здійснення» [122, с. 151]. Отже, на відміну від екзистенціальної можливості Ж.-П. Сартра, яка актуалізується суб'єктом, через його самовизначення по відношенню до неї, його усвідомленого вибору і прийняття відповідальності за її реалізацію, потенція є можливістю, яка прагне до самореалізації.

Поняття потенціалу було ґрунтовно досліджене у фізиці, в контексті вивчення динамічних систем, де воно означає здатність (можливість) системи вчинити певну роботу. Особливістю поняття потенціалу, коли воно застосовується до людини, є те, що його продуктивна реалізація веде не до зменшення, а до його розвитку, шляху вперед. Тому в гуманітарних науках потенціал розглядається як джерело прихованих можливостей для досягнення цілей, як спрямованість, що надає людському життю цінність і сенс.

Термін «потенціал» отримав широке використання в сучасній соціально-гуманітарній науковій лексиці, де він зустрічається в різних аспектах. Зокрема, в соціально-організаційному аспекті людський потенціал переосмислюється як людські ресурси, в економічному — як людський капітал, в соціально-екологічному — як життєвий потенціал (загальна життєздатність) і в екзистенціальному, духовно-практичному — як особистісний потенціал. Таке широке розмаїття використання терміну «потенціал», з одного боку, свідчить про значущість цього поняття для сучасної науки, а з іншого — про множинність охоплюваних ним реалій.

Особливо широко термін «потенціал» використовується у словосполученні «людський потенціал», проблематика якого активно

розроблювалася у міждисциплінарному аспекті в Інституті людини РАН [38, 71, 213, 228 та ін.].

Впровадження поняття «людський потенціал» в соціальні і гуманітарні науки було зумовлене потребою в такому інтегральному уявленні про людину, яке було б, по-перше, — теоретично обґрунтованим, по-друге, — піддавалося операціоналізації і, по-третє, мало б кількісне вираження. Воно прийшло на зміну таким поняттям і концепціям як: «людський ресурс», «людський капітал», «рівень життя», «якість життя», сфера застосування яких виявилася односторонньою і вичерпаною [228]. Разом з тим всі аспекти, що представлені в цих поняттях, містить в собі «людський потенціал». Проте, людина в понятті «потенціал» розглядається, з одного боку, як споживаний ресурс, але ресурс особливого роду, який, з одного боку здатний виявляти недетерміновану активність, а з другого — сам здатний вимагати і споживати природні та соціальні ресурси.

Поняття «людський потенціал» не має однозначного визначення. Одне з них приводиться в авторитетному двотомнику Союзу міжнародних наукових товариств, названому «Енциклопедія світових проблем і людського потенціалу», де: «Потенціал людини — здатність індивіда до самовираження, самоактуалізації і самореалізації. ... Реалізується потенціал людини в захисті таких цінностей, як правдивість, доброта, щирість, краса, оптимізм, справедливість і порядність, природність поведінки, організованість, дисциплінованість; в постійному самовдосконаленні, у результативності, продуктивності діяльності» [цит. за: 58, с. 53].

Деякі дослідники в процесі вивчення соціально-психологічної адаптації використовують поняття «життєвого потенціалу». Зокрема, В. І. Медведєв розглядає життєвий потенціал як «інтегральну властивість зберігати свою біологічну та духовно-психологічну життєздатність і здійснювати перетворюючу діяльність, спрямовану на просування до спільної мети» [126, с. 6].

Спорідненим поняттю «людський потенціал» являється поняття «психологічний капітал», розроблюване в двох варіантах. Це поняття введене в психологію по аналогії з економікою, де капітал визначається як ресурси, «... вилучені із безпосереднього споживання в очікуванні великих майбутніх доходів» [276, с. 76].

Один з варіантів розуміння психологічного капіталу запропонований М. Чіксентміхайі. В основі трактування автором цього поняття лежить ідея обмеженого запасу психічної енергії (уваги), яка, як і будь-які ресурси, може «вкладатися» в одні або інші види діяльності, які можуть забезпечувати або безпосереднє задоволення, або відстрочені вигоди, а може і «промотуватися», не приносячи ні задоволення, ні користі. М. Чіксентміхайі розглядає користь у цьому контексті, насамперед у термінах розвитку навичок та підвищення внутрішньої складності. Ресурси уваги і психічної енергії, що вкладаються, наприклад, в благодійність, спорт, творчість, обернуться в майбутньому прибутком, у той час як вкладення їх у заняття, що приносять безпосередні позитивні емоції, призведе до їх втрати [276].

Другий варіант розуміння поняття психологічного капіталу розвивається в контексті позитивної організаційної поведінки. Опереціонально психологічний капітал або PsyCap в цьому варіанті визначається як «позитивний психологічний стан індивідуального розвитку і характеризується: 1) впевненістю в собі (самоефективністю), яка дозволяє прикладати необхідні зусилля для вирішення складного завдання; 2) створенням позитивних атрибуцій (оптимізму) щодо поточний та майбутніх успіхів; 3) наполегливістю у досягненні цілей і, при необхідності, переорієнтація шляху до мети (сподівання), щоб домогтися успіху, і 4) гнучкою стійкістю (резильєнтністю) до проблем і негараздів, підтримуючи і норму і навіть понад того, щоб досягти успіху» [352, с. 3].

Таким чином, самоефективність, оптимізм, надія, психологічна стійкість розглядаються авторами як компоненти фактору вищого порядку —

психологічного капіталу. Будучи практично орієнтованими дослідниками, Ф. Лютанс та співавтори розробили опитувальник для діагностики психологічного капіталу, який включає чотири відповідних шкали. У їх статті [351] приведене змістовне теоретичне обґрунтування і емпірична верифікація конструкту «психологічний капітал». Також виявлено статистично значущий зв'язок PsyCap як із успішністю виконання роботи працівниками виробничої та сервісної фірм, так і з задоволеністю роботою.

Модель психологічного капіталу Ф. Лютанса зі співавторами цікава тим, що на рівні конкретних складових вона дуже близька моделі особистісного потенціалу, розробленої Д. О. Леонт'євим із співавторами та моделі інтелектуально-особистісного потенціалу, запропонованої нами.

Коли мова йде про людський потенціал на індивідуальному рівні, то використовуються поняття особистісного, інтелектуального чи творчого потенціалу. Характеристики або показники цих потенціалів зазвичай визначаються в результаті тестування. Набрана кількість балів і визначає той чи інший потенціал.

Зокрема, у контексті дослідження людського потенціалу, через співвідношення з ним було задане поняття особистісного потенціалу, яке деякими авторами розуміється як «складна система характеристик, що пов'язана з рушійними силами духовного розвитку, з мотивацією і самооцінкою» [183, с. 72].

Ю. М. Резнік [163] висуває інтегративну модель особистісного потенціалу людини, що складається з реалізованих здібностей (актуальних ресурсів) і незатребуваних або нереалізованих можливостей (нерозвинених здібностей, задатків і ін.). В структуру особистісного потенціалу людини він включає: 1) креативний центр особистості (її задатки, таланти, творчі здібності), 2) репертуари видів діяльності, які характеризують ситуацію вибору особистістю вільних «полів» і «майданчиків» для самореалізації і 3) практичні навички особистості, відповідальні за вибір та організацію сфери

прикладання її здібностей. Різновидами особистісного потенціалу людини є: професійний, комунікативний, пізнавальний і репродуктивний потенціали. Основними інструментами реалізації особистісного потенціалу людини виступають особистісні стратегії, зокрема, стратегія життєвого благополуччя, стратегія життєвого успіху і стратегія самореалізації.

Б. Г. Юдін наголошує на важливості для сучасного життя інтелектуального потенціалу як властивості людині здатності до мислення, раціонального пізнання. Його затребуваність сучасним життям обумовлена тим, що він визначає можливості не тільки розвитку, але й самого існування в нинішньому світі [227].

2.2. Зміст поняття «потенціал» в психології

Аналіз психологічної наукової літератури показує, що розробка проблеми потенційних можливостей людини має не довгу історію. Одним з перших на актуальність проблеми потенціалу звернув увагу Б. Г. Ананьєв. Зокрема, він писав: «Ніхто не сумнівається в реальності тих властивостей людини, які носять назву потенційних або віртуальних ... Вивчення складної сукупності актуальних і потенційних характеристик людини як суб'єкта діяльності — важливе завдання всіх наук про людину [9, с. 325-326]. Під потенціалом Б. Г. Ананьєв розумів властивості індивіда й особистості, що визначають готовність і здатність до виконання дій та досягнення в ній певного рівня продуктивності, інтегровані в людині як у суб'єкта діяльності. Згідно концепції Ананьєва, потенціал людини криється у взаємозв'язках системокомплексів властивостей різних рівнів організації людини. Б. Г. Ананьєв підкреслював особливе положення інтелекту в загальній сукупності потенціалів людського розвитку.

З позицією Б. Г. Ананьєва узгоджується точка зору В. М. Маркова та Ю. В. Синягіна, які визначають потенціал особистості «як систему її поновлюваних ресурсів, які виявляються в діяльності, спрямованій на

отримання соціально значущих результатів» [цит. за: 125, с. 137]. Потенціал особистості інтегрально описує феномени мотивів і здібностей. Здібності індивіда відображають вже реалізований потенціал, а мотивація визначає подальші перспективи розвитку потенціалу (нереалізована частина потенціалу). Особистісний потенціал має ієрархічну структуру, яка об'єднує різні рівні потенціалу (біологічний, психо-фізіологічний і особистісний) і спирається на перехід від енергетичної саморегуляції індивіда до ціннісно-смыслового самоврядування особистості.

Для дослідження потенціалу особистості автори пропонують просту структурну модель, яка «... припускає, що всі життєві досягнення особистості, зафіксовані в її біографії, суть зовнішні прояви її потенціалу та можуть служити для оцінки його рівня» [там же, с. 137]. У зв'язку з цим всі досягнення можна згрупувати за ключовими сферами і отримати структурний опис потенціалу, що показує рівень реалізації його в цих сферах. В якості спрощеної схеми сфер реалізації потенціалу пропонується використовувати наступну: здоров'я; спілкування (зокрема, громадська робота); навчання; захоплення (забезпечує разом з навчанням саморозвиток особистості); робота (містить успіхи в галузі управління, творчі успіхи в роботі за фахом і соціальну оцінку трудових досягнень), сім'я, витрати на соціальну мобільність. Останній пункт припускає, що люди мають різні стартові умови, нівелювання яких вимагає витрат певної долі особистісного потенціалу. Спираючись на число і рівень досягнень, пов'язаних з кожним із зазначених векторів, автори пропонують індекс кількісної оцінки потенціалу, що реалізувався на тому чи іншому напрямку. Важливою властивістю потенціалу особистості, відзначають дослідники, є те що він являє собою цілісну систему. Наслідком цього є те, що зависока реалізація потенціалу особистості за одним з напрямків може призводити до неприпустимого зменшення такої реалізації за іншими ключовими напрямками, що і викликає розбалансування особистості. В цілому позицію авторів можна

охарактеризувати як широке розуміння потенціалу особистості, в який включені всі її корисні ресурси.

Останні півтора-два десятиріччя характеризуються підвищеною увагою до проблеми потенціалу зі сторони психологічної науки. Значну увагу цій проблемі приділяли як вітчизняні, так і зарубіжні вчені. Зокрема, сформульовано поняття психофізіологічного потенціалу [126], професійного потенціалу особистості [123], особистісного адаптаційного потенціалу [118], особистісного потенціалу [102, 104, 111, 113], інтелектуального потенціалу [39, 55, 66, 91, 94, 195, 254], енергопотенціалу [57], інноваційного потенціалу [72], творчого потенціалу [59].

Характерно, що автори визначають той чи інший потенціал як інтегративну, системну характеристику суб'єкта діяльності, яка, як і всіляка системна властивість, безпосередньо не спостерігається. Наприклад, В. О. Моляко, характеризуючи творчий потенціал людини, відмічає, що «... творчий потенціал — це саме та система, яка абсолютно, так само як, скажімо, й підсвідомість, прихована від будь-якого зовнішнього спостереження; більше того, ми добре розуміємо, що й сам носій творчого потенціалу іноді мало або й зовсім нічого не знає про свої творчі можливості. Про справжні творчі можливості конкретної людини ми можемо доказово, а не гіпотетично, говорити лише на основі здійсненої діяльності, отриманих оригінальних творів. Творчий потенціал стає не уявною, а реальною, прогнозованою цінністю лише тоді, коли реалізується у винаходах, конструкціях, книгах, картинах, фільмах та ін.» [59, с. 15].

Узагальнюючи результати власних досліджень та досліджень інших фахівців В. О. Моляко виділяє наступні складові творчого потенціалу:

- 1) задатки, схильності, що виявляються в підвищеній чутливості, певній вибірковості, наданні переваг чомусь перед чимось, загальній динамічності психічних процесів;

- 2) інтереси, їх спрямованість, частота й систематичність проявів, домінування пізнавальних інтересів;
- 3) допитливість, потяг до створення нового, до пошуку й розв'язання проблем;
- 4) швидкість у засвоєнні нової інформації, створення асоціативних масивів;
- 5) схильність до постійних порівнянь, зіставлень, вироблення еталонів для наступних порівнянь, відбору;
- 6) прояви загального інтелекту — розуміння, швидкість оцінювань та вибору шляхів розв'язку, адекватність дій;
- 7) емоційне забарвлення окремих процесів, емоційне ставлення, вплив почуттів на суб'єктивне оцінювання, вибір, надання переваг;
- 8) наполегливість, систематичність у роботі, цілеспрямованість, рішучість, працелюбність, сміливе прийняття рішень;
- 9) творча спрямованість на пошуки аналогій, комбінування, реконструювання, змін варіантів, економність у рішеннях, використанні часу, засобів та ін.;
- 10) інтуїтивізм — здатність до прояву неусвідомлюваних швидких (іноді миттєвих) оцінок, прогнозів, рішень;
- 11) порівняно швидке та якісне оволодіння вміннями, навичками, прийомами, технікою праці, майстерністю виконання відповідних дій;
- 12) здібності до реалізації власних стратегій і тактик при розв'язанні різних проблем, завдань, пошуку виходу зі складних, нестандартних, екстремальних ситуацій.

Багато з вищеперерахованих компонентів творчого потенціалу можна віднести й до інтелектуально-особистісного потенціалу, зокрема, прояви загального інтелекту, здатність втілювати власні стратегії і тактики в ситуаціях невизначеності, стресу.

Звернення уваги до сфери можливого представниками психологічної науки можна пояснити тим, що цій категорії вбачається перспектива подальших досліджень. Так, Х. Хекхаузен вказує на «четвертий погляд» в психології мотивації — погляд на зовнішню ситуацію як на простір не стимулів, а можливостей [202, с. 32]. Д. О. Леонт'єв підкреслює, що з впровадженням в категоріальний апарат психології категорії можливого бачиться перспектива виходу психології особистості на новий рівень розуміння. Цей рівень характеризується тим, що «... в предметну область <...> психології особистості, входить особлива група феноменів, які відносяться до області «можливого» і не породжуються причинно-наслідковими закономірностями» [108, с. 10]. До числа таких феноменів насамперед належать автономія і самодетермінація, які опосередковані цінностями і смислами. Самодетермінація дозволяє людині орієнтувати поведінку в просторі можливого і тільки через самодетермінований вибір і рішення перетворювати можливості в дійсність.

Близька даній точці зору і думка українських дослідників, які наголошують на потенціальності як онтологічній властивості буття особистості і буття взагалі [123, 188]. «Потенційність, — пише І. П. Маноха, — це онтологічна властивість буття особистості, яке визначає <...> тенденції розгортання індивідуального життя “я” особистості й обумовлює <...> успішність реалізації особистістю свого “буттєвого призначення”» [123, с. 53]. Вважається, що такий підхід дозволяє конструктивно підійти до вирішення психологічних проблем становлення і розвитку людини як самодетермінованої істоти.

Проте, відзначає В. О. Татенко, потенційність як онтологічна властивість сама по собі не визначає і не обумовлює тенденції розгортання індивідуального життя “Я” особистості, але «... людина як суб’єкт, що володіє цією властивістю, перетворює можливість у дійсність свого індивідуального людського буття» [188, с. 209].

Також у психології все більш поширеним стає підхід до здібностей як до потенційних можливостей, ніж як індивідуально-психологічних особливостей, що не існують до включення їх власника у трудову діяльність [11, 40, 216]. Слід зазначити, що цю ідею у вітчизняній психології висунув і розвивав у своїх працях С. Л. Рубінштейн паралельно з уявленнями Б. М. Теплова про здібності.

С. Л. Рубінштейн характеризує здібності через особистісні утворення, якості та властивості. Він акцентує увагу на психологічній природі здібностей, що складаються в активному процесі освоєння світу суб'єктом. Психологічний механізм формування здібностей вбачається в узагальненні психічних процесів, з одного боку, і відношень, з якими має справу суб'єкт у своїй діяльності, — з іншого. Тим самим обидва аспекти формування здібностей (особистісний і діяльнісний) пов'язані і не протиставляються один одному [165].

Здібності визначаються С. Л. Рубінштейном як закріплена в індивіді система узагальнених психічних діяльностей. Таким чином, здібності розглядаються як властивості психічних процесів або психічної діяльності. При такому підході вони розуміються як функціональна властивість людини, що може перебувати в латентному стані до тих пір, поки вона не вступить у взаємодію з предметним світом або з іншими людьми: «Здібності кваліфікують особистість як суб'єкта діяльності: будучи приналежністю особистості, здібність, звичайно, зберігається за особистістю як потенція і в той момент, коли вона не діє» [165, с. 538].

У психологічних дослідженнях потенціалу в цілому можна виділити декілька підходів до його вивчення. Перший, — когнітивний, який об'єднує уявлення про когнітивний ресурс, інтелектуальний діапазон, інтелектуальний потенціал.

Зокрема, М. О. Холодна запропонувала конструкт «інтелектуальний ресурс», який розуміється як певне співвідношення між психометричним

інтелектом і основними когнітивними стилями [208]. Операціоналізація поняття «інтелектуальний ресурс» здійснюється в термінах стильових та рівневих властивостей інтелекту через наступні показники: час знаходження простої фігури у складній і коефіцієнт імпліцитного нау́чіння за методикою «Включені фігури» (стильові властивості інтелекту); рівень психометричного інтелекту за тестом Равена (рівнева властивість інтелекту).

М. О. Холодна вказує, що якщо традиційні інтелектуальні здібності можуть розглядатися як показники готовності психічних механізмів до переробки інформації, то когнітивні стилі (контроль) — це психічні механізми управління цими процесами переробки інформації [206].

Д. В. Ушаков розглядає поняття інтелектуального потенціалу в контексті структурно-динамічного підходу до психології інтелекту. Потенціал в руслі даного підходу визначається як «... індивідуально виражена здатність до формування функціональних систем, відповідальних за інтелектуальну поведінку» [195, с. 74]. На основі аналізу ряду емпіричних досліджень зв'язків показників окремих завдань із інтелектом автор приходить до висновку про те, що індивідуальний потенціал є вирішальним фактором в дисперсії результатів інтелектуальних тестів.

Другий підхід — особистісний. Тут до розгляду вводяться такі поняття, як «особистісний адаптаційний потенціал» [118], «особистісний потенціал» [102, 104, 111, 125].

А. Г. Маклаков підходить до особистісного потенціалу з позицій концепції адаптації [118]. Він вважає здатність до адаптації особистісною властивістю людини. Адаптація розглядається ним як властивість живої саморегульованої системи, що полягає в здатності пристосовуватися до мінливих зовнішніх умов. Адаптаційні здібності людини залежать від психологічних особливостей особистості. Саме ці особливості визначають можливості адекватного регулювання фізіологічних станів.

Адаптаційні здібності людини піддаються оцінці через оцінку рівня розвитку психологічних характеристик, найбільш значимих для регуляції психічної діяльності і самого процесу адаптації. Чим вище рівень розвитку цих характеристик, тим вище ймовірність успішної адаптації людини і тим значніше діапазон факторів зовнішнього середовища, до яких він може пристосуватися. Ці психологічні особливості людини складають його особистісний адаптаційний потенціал, який включає наступні характеристики: нервово-психічну стійкість, рівень розвитку якої забезпечує толерантність до стресу; самооцінку особистості, яка є ядром саморегуляції і визначає ступінь адекватності сприйняття умов діяльності і своїх можливостей; почуття соціальної підтримки, обумовлює почуття власної значущості для оточуючих; рівень конфліктності особистості; досвід соціального спілкування. Всі перераховані характеристики автор вважає значущими при оцінці та прогнозуванні успішності адаптації до важких і екстремальних ситуацій, а також при оцінці швидкості відновлення психічної рівноваги.

Інший підхід до проблеми особистісного потенціалу був запропонований Д. О. Леонтьєвим в контексті психології саморегуляції і самодетермінації особистості [102, 104]. У понятті особистісного потенціалу знаходить змістовне розкриття ідея О. Г. Асмолова про мінливу особистість в мінливому світі [17, с. 413]. На думку Д. О. Леонтьєва, поняття особистісного потенціалу йде на зміну поняттю адаптації. Мається на увазі не тільки пристосування до заданих умов, а й складні механізми оволодіння мінливою дійсністю, готовність до їх зміни, здатність до самостійного створення необхідних умов. Особистісний потенціал розуміється Д. О. Леонтьєвим як «... інтегральна системна характеристика індивідуально-психологічних особливостей особистості, що лежить в основі здатності особистості виходити у своїй життєдіяльності із стійких внутрішніх критеріїв і орієнтирів і зберігати стабільність смислових орієнтацій і ефективність діяльності на тлі

тисків і зовнішніх умов, що змінюються» [104, с. 86]. Це поняття характеризує здатність особистості виступати автономним саморегульованим суб'єктом активності, цілеспрямовано змінювати зовнішній світ, проявляти стійкість до впливу зовнішніх обставин у поєднанні із гнучкістю реагування на зміни зовнішніх та внутрішніх умов.

У руслі цього підходу особистісний потенціал розглядається як єдність трьох регуляторних функцій, які доповнюють одна одну: функцію самовизначення, функцію реалізації та функцію збереження.

Третя тенденція полягає в об'єднанні інтелектуального та особистісного потенціалів в складеному понятті — інтелектуально-особистісний потенціал. Ця точка зору представлена роботами Т. В. Корнілової [83, 85, 86] при аналізі проблеми прийняття рішень (ПР) в ситуації невизначеності, в яких знайшли подальший розвиток і обґрунтування уявлення про єдність афекту та інтелекту за Л. С. Виготським [34], пізнання і переживання згідно теорії С. Л. Рубінштейна [165], ідея О. М. Леонтьєва про емоційну (афективну) регуляцію мислення [101].

Невизначеність висуває на перший план проблеми самодетермінації і саморегуляції людини, вивчення яких істотно поглиблює уявлення про активність суб'єкта, яке випукло проявляється в акті вибору, прийнятті рішення. Як цілком вірно, зазначає автор, вибір неможливий без інтелектуальної підготовки, оскільки вибір здійснює розумна, мисляча людина. Але, з іншого боку, вибір неможливий і без особистісної його регуляції, оскільки рішення приймає людина, мотиваційно-особистісна сфера якої неодмінно включена в психологічну регуляцію вибору, у становлення її цілей і смислів.

Т. В. Корнілова так пояснює своє розуміння інтелектуально-особистісного потенціалу: «... інтелектуально-особистісний потенціал — не “мішок” з опущеними туди і підспудно враховуваними суб'єктом можливостями. Його психологічне “зображення” має бути виражене по осі не

донизу (в глибину потенціалу), а вгору — в область новоутворень, що актуалізуються суб'єктом, які включають актуалгенез особистісно-мотиваційних та інтелектуальних компонентів як координат утворення більш парціальних або більш загальних систем регуляції в конкретній ситуації ПР. Готовність і вміння людини використовувати свої можливості (а не їх оцінка сама по собі) — один з аспектів так зрозумілої саморегуляції ...» [83, с. 183].

Єдність інтелектуальних, емоційних та виконавчих (дій) компонентів психічної організації підкреслюється в концепції контролю поведінки, запропонованої О. А. Сергієнко в контексті ресурсного підходу. Ресурс контролю поведінки утворюють: а) інтелектуальний потенціал як певний перелік здібностей: здібності передбачати події, вилучати і впорядковувати ментальний досвід, ментально планувати рішення і моделювати виконання, здатності до когнітивної гнучкості, порівнянні передбачуваного і реального результату; б) емоційність (інтенсивності емоцій, емоційної лабільності, активності, здатності до співпереживання, розуміння емоцій своїх і Іншого); в) здатність до довільної організації дій, вольових зусиль [170].

Очевидно, що інтеграція когнітивного та особистісного підходів до потенціалу передбачає аналіз концептуальних та емпіричних передумов відношення інтелекту та особистості у їх взаємозв'язку.

Поняття «потенціал» часто використовується в літературі як синонімічне поняттю «ресурс». Ці два поняття подібні але не тотожні. Проведений аналіз теоретичних положень філософських і психологічних концепцій дозволяє дійти висновку, що вони можуть бути розрізнені наступним чином:

- потенціал розуміється як можливе, ресурс — як дійсне, і в цьому розумінні потенціал передує ресурсу;
- для переходу потенційного в актуальне (дійсне) необхідна власна активність суб'єкта;

- «причиною» переходу потенційного в актуальне стають взаємовідношення людини з дійсністю, яка пред'являє суб'єкту певні виклики, що виходять за рамки звичайних можливостей і вимагають вкладення додаткових сил, тим самим потенційні можливості стають актуально діючими ресурсами;
- потенціал, інтегрує ресурси і в реальній життєдіяльності проявляється через їх різноманіття, при цьому, чим ширше репертуар ресурсів, тим вище адаптаційні та регулятивні можливості суб'єкта.

Таким чином, потенціал, ресурси включені в регуляцію суб'єктної активності і тим самим у збереження і розвиток суб'єктності. Вони пов'язані з підвищенням ефективності діяльності.

2.3. Обґрунтування моделі інтелектуально-особистісного потенціалу як передумови саморегуляції суб'єкта діяльності

2.3.1. Інтелект у психометричній традиції

Поняття інтелекту — одне з найстаріших і найбільш вивчених понять в психології. Тим не менш, термін «інтелект» все ще не має точного визначення. Наведемо невелику вибірку тверджень сучасних авторитетних фахівців на поняття інтелект, зібраних Р. Стернбергом і Д. Деттерманом [419]. Так, А. Анастасі розуміє інтелект як показник адаптивної поведінки. Дж. Беррі розцінює інтелект як кінцевий продукт індивідуального розвитку в когнітивно-психологічній області. Дж. Керролл підкреслює, що інтелект — це соціальне поняття, яке проявляється в декількох областях — академічній, технічній, соціальній та практичній. Г. Айзенк концентрується на інтелекті з біологічної точки зору, стверджуючи, що він бере свій початок в безпомилковій передачі інформації в корі головного мозку. Г. Гарднер описує теорію множинного інтелекту. Р. Глезер розглядає інтелект як

придбану майстерність. А. Дженсен визначає інтелект з точки зору загального фактору, отриманого в результаті виконання багатьох психологічних тестів. Дж. Хорн вважає, що інтелект — це конкретизація абстрактних функціональних одиниць, які фактично не існують; він воліє думати про інтелект з точки зору багатьох відносно незалежних широких здібностей. Л. Хамфріс визначає інтелект як репертуар інтелектуальних знань і навичок, що доступні людині в потрібний момент часу. Р. Стернберг визначає інтелект як «розумове самоврядування».

Інтегрований погляд на інтелект був запропонований в 1994 році групою з 52 експертів у галузі вивчення інтелекту та суміжних областей, які схвалили наступне визначення інтелекту: «Інтелект є дуже загальною розумовою здібністю, яка, серед іншого, включає в себе здатність міркувати, планувати, вирішувати проблеми, мислити абстрактно, осягати складні ідеї, швидко навчатися і вчитися на досвіді» [298, с. 13].

Це визначення підкреслює, що інтелект являє собою здатність вирішувати проблеми, думаючи. Інтелект, як широко вважають, займає вершину ієрархії більш конкретних здібностей, які пов'язані одна з одною [254]. Дійсно, поняття загального інтелекту, або « g », було вперше розроблено у психології в зв'язку з так званою «позитивною множинністю» (positive manifold) — тенденцією до позитивної кореляції когнітивних тестів, незалежно від їх змісту [413]. Інтелект постулюється як загальна здібність, яка включає коваріації багатьох конкретних здібностей. Однак, конкретні здібності коваріюють в різній мірі, і g не може пояснити всю загальну дисперсію між ними. Таким чином, нижче g в ієрархії знаходиться ряд більш конкретних, але все ще досить загальних здібностей; ще нижче — множина специфічних здібностей, а ще нижче — це різні екземпляри або показники цих конкретних здібностей [254, 327, 328].

У психології розроблено декілька психометричних моделей структури когнітивних здібностей людини. Широку популярність в руслі

психометричної традиції отримала теоретична модель структури людського інтелекту — теорія текучого і кристалізованого (Gf-Gc) інтелекту. Теорія Gf-Gc спочатку була запропонована Р. Кеттеллом [262, 263]. У порівнянні з іншими теоріями, в цій теорії вказується на важливу відмінність між текучим (Gf) і кристалізованим (Gc) інтелектом, яке вплинуло на дослідження практично у всіх областях психології. Текучий інтелект визначає можливості вирішувати проблеми, для яких попередній досвід і набуті знання та навички малоприслужні. Він, як вважають, найкраще вимірюється тестами, у яких треба з'ясувати приховані правила в різних класах завдань (вербальних, числових, візуально-просторових). Кристалізований інтелект відображає консолідовані знання, отримані в результаті освіти, доступу до культурної інформації і досвіду. Він проявляється в задачах, де потрібні лексичні знання, інформованість, легкість мовоутворення і т. д.

Gf-Gc теорія передбачає, що здібності текучого інтелекту знижуються з віком швидше, ніж кристалізовані здібності, і емпіричні дані пропонують деяку змішану підтримку цього прогнозу, зокрема, для здібностей, пов'язаних зі швидкістю обробки інформації або часу реакції.

На протязі 1970-1990-х років теорія Gf-Gc була більш детально розроблена Дж. Хорном [314, 315, 316]. Спочатку Дж. Хорн розширив дихотомічну Gf-Gc модель, включивши в чотири додаткові можливості: переробки візуальної інформації, короткочасної пам'яті, довготривалої пам'яті, і швидкість переробки інформації. Пізніше він додав, здатність до слухової обробки інформації.

На початку 1990-х, Дж. Хорн додав фактор, який представляє час реакції і прийняття рішень. Нарешті, до моделі були додані квантитативний фактор і фактор читання і письма. Таким чином теорія Gf-Gc була розширена на вісім факторів, і стала відомою як Кеттелла-Хорна Gf-Gc теорія інтелекту.

Незважаючи на те, що теорія Кеттелла-Хорна була домінуючою, були розроблені й інші моделі структури людських здібностей. Зокрема, модель

інтелекту, яка була запропонована канадським психометриком Ф. Е. Верноном в 1950 році.

Структура моделі інтелекту Ф. Е. Вернона містить три фактори: генеральний фактор (g) та два фактори, ортогональних g . Один він визначив, як словесно-освітній фактор, в якому робиться акцент на вербальні навички в системі освіти, а інший — перцептивно-моторний фактор, що представляє навички в ідентифікації та управлінні об'єктами [431].

У 1993 році була опублікована основна робота Дж. Керролла «Пізнавальні здібності людини: огляд факторно-аналітичних досліджень». Ця монументальна праця була високо оцінена фахівцями. Так, К. Макгрю [360] вважає, що публікація Дж. Керролла представляє в галузі прикладної психометрії роботу, подібну за масштабом публікаціям «Принципів» в інших наукових галузях (наприклад, Математичні принципи натуральної філософії Ньютона, або *Principia Mathematica* Уайтхеда і Рассела). Дж. Хорн порівняв узагальнені результати Дж. Керролла з роботою, виконаною Менделєєвим при створенні періодичної таблиці хімічних елементів [316].

Масштаб цієї роботи дійсно вражає. Дж. Керролл піддав і систематичному експлораторному факторному аналізу більше ніж 460 кореляційних матриць пізнавальних здібностей людини, проаналізованих окремо різними авторами, і опублікованих протягом 1930-1985 років. В результаті він запропонував трирівневу модель пізнавальних здібностей людини, яка є розширенням і розвитком попередніх теорій.

На самому верхньому рівні (шар III) перебуває генеральний фактор інтелекту, який бере участь у складних пізнавальних процесах вищого порядку. Концептуально він подібний g -фактору Спірмена і Вернона. Наступний шар включає вісім широких здібностей, що представляють «основні конституційні та усталені характеристики людей, які можуть керувати або впливати на велику різноманітність поведінки в деякій предметній області» [254, с. 634]. Шар II включає в себе здібності текучого

(Gf) і кристалізованого інтелекту (Gc), спільної пам'яті і здатності до навчання (Gy), переробка зорової інформації (Gv), переробка слухової інформації (Ga), здатність до вилучення інформації (Gr), швидкість переробки інформації (Gs), і швидкість реакції та прийняття рішень (Gt). I, нарешті, шар I включає в себе близько 80 вузьких здібностей, які «становлять велику спеціалізацію здібностей, часто у вельми специфічних формах, які відображають вплив досвіду та навчання» [254, с. 634]. Вузькі здатності входять у різні чинники шару II, які, в свою чергу, входять в один шар III генерального фактору.

Як виявилось, підсумкова модель Дж. Керролла показала багато спільних рис з Gf-Gc моделлю Кеттелла-Хорна. Тому К. Макгрю [361] запропонував здійснити їх синтез під єдиною назвою СНС (Cattell-Horn-Carroll) моделі інтелекту. Разом з тим автор відзначає наявність відмінностей між двома моделями, які проявляються в: (а) наявності в шарі III моделі Дж. Керролла генерального фактора інтелекту і його відсутності в моделі Кеттелла-Хорна, (б) включення (Кеттелл-Хорн) і виключення (Керролл) квантитативних знань в шарі II, (в) включення здібностей до читання та письма в фактор кристалізованого інтелекту (Керролл) або у вигляді окремої здібності в шарі II (Кеттелл-Хорн), і (г) поділ короткочасної і довготривалої пам'яті в моделі Кеттелла-Хорна і включення обох класів пам'яті в рамках одного фактору в моделі Дж. Керролла. З метою вирішення цих протиріч і синтезу двох моделей К. Макгрю пропонує, по-перше, залишити генеральний фактор на вершині моделі, по-друге, здатності до читання та письма виділити в окремий фактор, незалежний від кристалізованого інтелекту, по-третє, квантитативні знання виділити з текучого інтелекту і, по-четверте, рознести по різних факторів короткочасну і довготривалу пам'ять.

Таким чином, в тришаровій СНС моделі К. Макгрю, в порівнянні з моделлю Дж. Керролла, було незначно збільшено число чинників шару II.

Таксономія СНС служить сильною теоретичною основою для проведення прикладних досліджень в області перевірки розумових здібностей та їх інтерпретації. Ряд СНС-організованих досліджень продемонстрували, що деякі широкі і вузькі пізнавальні здібності важливі для оцінки можливостей особистостей і прогнозування їх успіхів в освітніх та професійних областях, а також у повсякденному житті. Крім того, було показано, що вплив g може бути найкраще зрозумілим як непрямий вплив, опосередкований широкими і вузькими здібностями.

До 2000 року тришарова модель інтелекту була широко прийнятою.

Однак, в 2005 році, два вчених університету Міннесоти, В. Джонсон і Т. Бушар опублікували новий аналіз, який поставив під сумнів тришарову модель і склав їй альтернативу [327, 328].

Для порівняння трьох основних теорій структури інтелекту (Кеттела-Хорна, Керрола і Вернона) В. Джонсон і Т. Бушар використовували конфірматорний факторний аналіз. В якості критерію для вибору моделі, яка найбільш економно та ефективно представляє спостережувані дані вони використовували байєсовський інформаційний критерій (BIC) [387]. BIC оцінює натуральний логарифм відношення апостеріорних до апріорних ймовірностей моделі в порівнянні з її насиченою версією, віддаючи перевагу насиченій моделі у випадку позитивного відношення і попередній моделі, в разі негативного відношення. Результати конфірматорного факторного аналізу 42 субтестів інтелекту, що охоплюють широкий спектр конкретних здібностей, отриманих на однієї дорослої вибірці чисельністю 436 випробовуваних, дозволив авторам прийти до висновку, що найкраще відповідність даним показала модель Ф. Вернона.

Це спонукало авторів використовувати модель Ф. Вернона в якості основи для розробки моделі, яка дійсно відповідала б статистичними критеріями відповідності моделі. В. Джонсон і Т. Бушар дещо модернізували

модель Вернона, додавши до другого шару фактор пам'яті і уявний поворот зображення. В результаті вони запропонували свою модель з чотиришаровою структурою (див рис. 2.1).

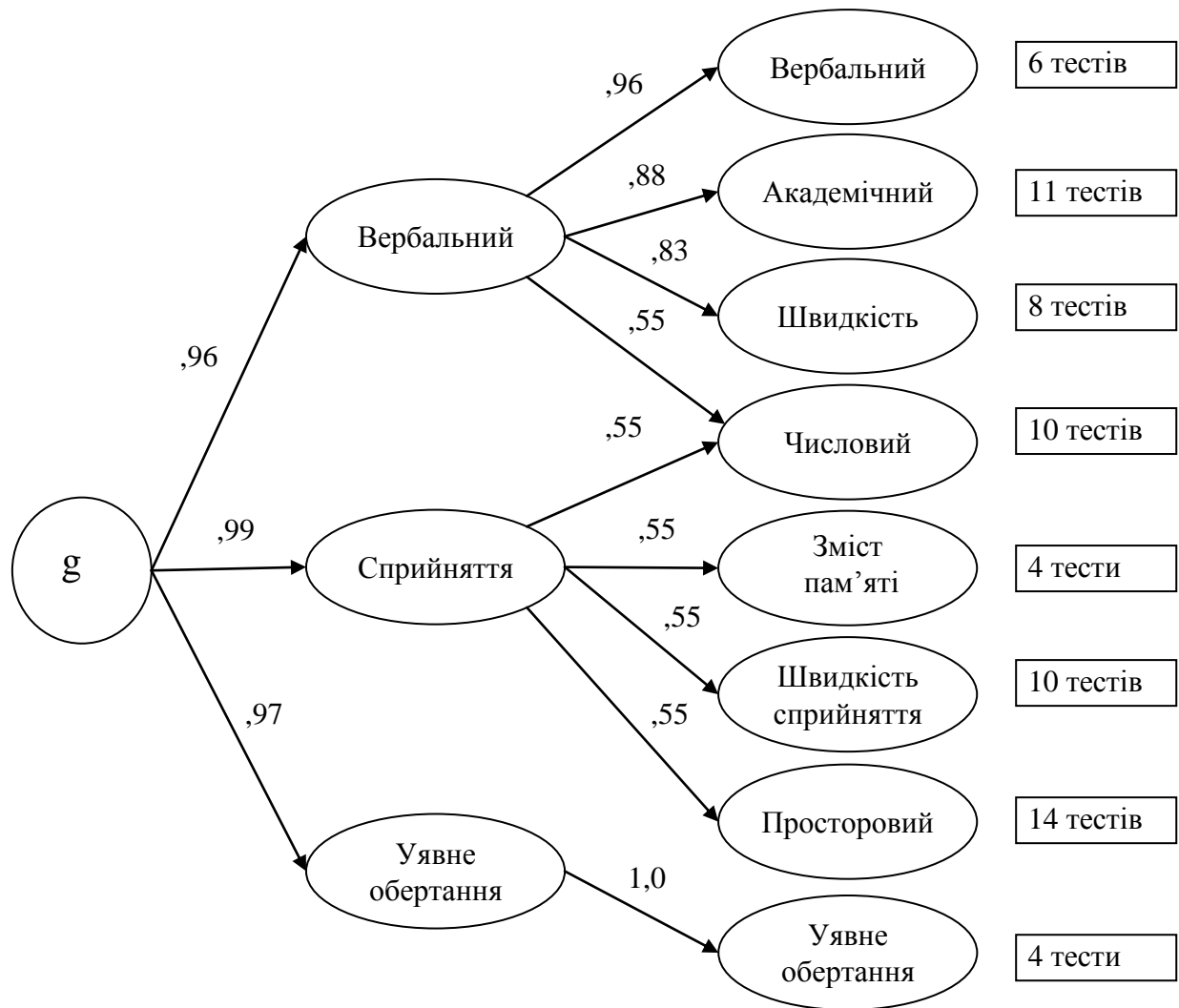

Рис. 2.1. Структурна частина VPR-моделі Джонсона та Бушара

Перший, нижній, рівень складається з основних рис, оцінених окремими тестами, таких як тест на здатність робити прості розрахунки або вирішувати анаграми. Другий шар складається з широких, але все ще досить вузьких здібностей. Наприклад, на цьому рівні існує відмінність між побіжністю мови, яка по суті є мірою швидкості продукування словесних асоціацій, і словесного розуміння, яке характеризується словниковим

запасом і розуміння прислів'їв. Подібне розходження було зроблено між пам'яттю на значущий матеріал і пам'яттю для довільних, представлених експериментаторами асоціацій, таких як довільні списки пар «іменник-число». У всіх трьох проаналізованих наборах даних, вони знайшли суттєві кореляції між факторами другого рівня, які вказали на потребу в третій страті, в якій число факторів було зменшено, і де у фактору другого рівня має бути навантаження більше ніж на одному факторі третього рівня.

Третій шар, який є серцем моделі, містить три фактори — вербальний, перцептивний та образного обертання. Як і модель Ф. Вернона, модель В. Джонсона і Т. Бушара не містить фактор пам'яті. Це узгоджується з дослідженнями в когнітивної психології, які показали, що є багато різних типів пам'яті.

У свою чергу фактори третього рівня сильно корелювали між собою, що зумовило необхідність четвертого шару. Автори виявили, що потрібно тільки один фактор на цьому рівні, який вони визначили, як загальний інтелект, *g*.

Однією з переваг моделі VPR в порівнянні з Gf-Gc Кеттелла-Хорна, як вважають В. Джонсон і Т. Бушар, є те, що вона більше відповідає відомим уявленням про функції лівого і правого півкуль мозку [329].

В цілому між прихильниками двох теорій (Gf-Gc та VPR) триває суперництво. Сторони виходять з того, що одне або декілька підтверджуючих досліджень не являються вирішальним доказом і будуть вирішувати головну проблему. Для цього необхідні численні дослідження з багатьма вибірками. Конфірматорний факторний аналіз, який став основним інструментом побудови структурних моделей інтелекту, хоч і не може продемонструвати, що теорія вірна, але може спростувати теорію. Тому він може бути потужним інструментом для зменшення кількості теорій, які могли б бути у відповідності з даними, іноді дуже невеликої кількості, а можливо лише однієї теорії.

Проте добре відомо, що який-би факторний аналіз індивідуальних відмінностей у вимірах інтелекту не використовувався, він не розкриває каузальної структури, не дає ключа до розуміння механізмів генерального фактору.

У психології інтелекту, в руслі так званої структурної передумови, в свій час були запропоновані декілька кандидатів, що претендують на пояснення механізму роботи генерального фактору [195]. В одному підході g-фактор намагалися пояснити як результат роботи одного механізму або «блоку» когнітивної системи, який приймає участь у вирішенні усіх мислинневих задач. Тут у якості пояснювального механізму виступила робоча пам'ять. Однак дослідження показали, що вона корелює із генеральним фактором інтелекту на рівні 0,5, а, отже, пояснює лише невелику частину всієї дисперсії. Крім того, сама робоча пам'ять являється багатокомпонентним конструктором, не менш складним ніж інтелект.

У іншому підході генеральний фактор загального інтелекту намагалися пояснити як результат роботи різних когнітивних процесів, або компонентів, які в певних поєднаннях і пропорціях беруть участь у рішенні всіх мислинневих задач. Як приклад, в ролі таких компонентів виступали метакогнітивні процеси: планування, контроль, тестування, перегляд і оцінка стратегії. Але як виявилось між показниками функціонування окремих компонентів спостерігалися позитивні кореляції, в свою чергу, вимагало пояснення.

Не знайшов підтвердження даними і третій — елементний підхід, в якому припускалося, що швидкість нервового проведення може бути основою генерального фактору інтелекту.

Альтернативний підхід, запропонував Д. В. Ушаков, який він назвав структурно-динамічним [195]. В рамках цього підходу пояснювальний принцип лежить не в площині одного тимчасового зрізу, а в динаміці розвитку, яка і формує індивідуальні відмінності в структурі інтелекту.

Процес формування структури інтелекту відбувається як під впливом чинників зовнішнього середовища, так і в залежності від задатків людини. Але задатки розуміються не як готова когнітивна структура, що визначає успішність інтелектуальної діяльності, а «... як індивідуально-особистісний потенціал формування подібних структур» [195, с. 74]. Слід відмітити, що С. Л. Рубінштен відзначав, що розвиток будь-якої здібності здійснюється по спіралі: «... реалізація можливостей, що представляють здібність даного рівня, відкриває нові можливості для розвитку здібностей більш високого рівня» [165, с. 547].

Цікаво, що Дж. Керрол під потенціалом розумів латентну рису, фактор, який виявляється в ході факторного аналізу. Так, він відмічав: «Фактором, як точно встановлено, у ряді емпіричних досліджень, є по суті прихована риса, яка відображає індивідуальні відмінності в характеристиках здібностей або потенціалу» [254, с. 22].

Д. В. Ушаков приходить до подібного висновку, стверджуючи, що індивідуальні відмінності потенціалу видаються найбільш адекватним способом пояснення феномену генерального фактору.

Таким чином, можна зробити висновок, що індивідуальні відмінності потенціалу обумовлюють варіативність загальних здібностей.

2.3.2. Когнітивні стилі та їх співвідношення з психометричним інтелектом

Традиційно когнітивним стилем називають психологічну характеристику, що представляє узгодженість в індивідуальному способі когнітивного функціонування, особливо у зв'язку з придбанням та обробкою інформації [235]. С. Мессік [371] визначив когнітивні стилі як стабільні відношення, переваги, або звичні стратегії, що визначають індивідуальні способи сприйняття, запам'ятовування, мислення та вирішення проблем. Г. Уіткін та співавт. характеризують когнітивні стилі як індивідуальні

відмінності в тому, як люди сприймають, думають, вирішують проблеми, навчаються, і ставляться до інших [439].

На відміну від індивідуальних відмінностей у здібностях, які описують максимальну продуктивність, стилі характеризують типовий спосіб мислення, запам'ятовування або вирішення проблем людиною. З початку своєї появи вони виступили як альтернатива по відношенню до психометричного інтелекту.

Психологічний термін «когнітивний стиль», був запропонований Г. Оллпортом у 1937, щоб пояснити, як характерні особливості особистості впливають на якість життя та адаптацію.

З початку з 1950-х років було проведено величезне число досліджень видів когнітивних стилів, спрямованих на виявлення індивідуальних відмінностей в пізнанні, вільних від оціночних суджень, стійко зв'язаних із особистістю та міжособистісними відношеннями. Проте через два десятиріччя інтерес до проблематики когнітивних стилів почав згасати і область досліджень «залишилася фрагментарною і неповною, без узгодженої і практично корисної теорії і без розуміння того, як когнітивні стилі були пов'язані з іншими психологічними конструктами і теоріями когнітивної науки» [342, с. 464].

Нині, багато когнітивних учених погоджується з тим, що дослідження когнітивних стилів зайшло у безвихідь. На їх погляд, хоча індивідуальні відмінності в пізнавальному функціонуванні дійсно існують, їх ефекти часто поглинаються іншими чинниками, зокрема, загальними здібностями. Особливість поточної ситуації полягає в тому, що інтерес до створення послідовної теорії пізнавальних стилів залишається на низькому рівні серед дослідників в когнітивній науці. Проте, дослідники в багатьох прикладних областях стверджують, що пізнавальний стиль може бути кращим предиктором успіху індивідуума в специфічній ситуації, ніж загальні здібності або ситуативні чинники. У

сфері індустріально-організаційної психології, пізнавальний стиль розглядається як фундаментальний фактор, який визначає як особистісну, так і організаційну поведінку і являється критичною змінною в персональному відборі, внутрішніх комунікаціях, управлінні кар'єрою, консультуванні та конфліктах з керівництвом [309]. У сфері освіти дослідники приводять докази, що пізнавальні стилі мають прогностичну силу для академічних досягнень після загальних здібностей [421].

З початку своєї появи когнітивні сили виступили як альтернатива по відношенню до психометричного інтелекту. Захисники поняття прагнули відрізнити когнітивні стилі від здібностей і показати, що є індивідуальні відмінності у вирішенні пізнавальних завдань, які не можуть просто бути зведені до відмінностей в інтелекті (IQ). Ці відмінності були сформульовані Г. Уіткіном у наступних п'яти критеріях:

1. Здібність характеризує рівень досягнень в інтелектуальній діяльності. Стиль виступає як спосіб виконання інтелектуальної діяльності. Відповідно, різні полюси того або іншого стилю можуть забезпечувати однаково високу успішність інтелектуального виконання.
2. Здібність — уніполярний вимір. Стиль — біполярний вимір.
3. Здібність завжди має ціннісний контекст. До стильових феноменів не застосовані оціночні судження, оскільки будь-який полюс того або іншого стилю рівноцінний з точки зору можливості ефективної інтелектуальної адаптації.
4. Здібність мінлива в часі. Стиль — стійка характеристика людини, стабільно властива їй на різних етапах онтогенезу і в різних умовах соціалізації.

5. Здібність специфічна по відношенню до змісту конкретної діяльності. Стиль проявляється узагальнено в різних видах психічній діяльності.

Проте аналіз накопичених емпіричних даних, проведений М. О. Холодною, засвідчив про розмивання меж між когнітивними стилями і здібностями [206]. Автор показала, що:

- 1) стильові параметри мають відношення до різних аспектів успішності інтелектуальної діяльності;
- 2) є підстави розглядати когнітивний стиль швидше як уніполярний або мультиполярний вимір, ніж як біполярний;
- 3) різні полюси когнітивних стилів не є рівноцінними по відношенню до характеристик виконуваної діяльності і особистісних психологічних можливостей;
- 4) когнітивні стилі не являються стабільними властивостями суб'єкта;
- 5) стильові властивості зовсім не в такій мірі узагальнені, по відношенню різних видів психічно діяльності, а, навпаки, залежать від змістовної сфери.

Отже, є певні емпіричні і теоретичні підстави, що підтверджують неправомірність протиставлення когнітивних стилів і продуктивних характеристик інтелектуальної діяльності.

Факт зв'язку когнітивних стилів і здібностей інтерпретується в контексті трьох різних позицій.

Згідно першої позиції, когнітивні стилі і здібності — це взаємозв'язані, але самостійні форми інтелектуальної діяльності. Типовою в цьому відношенні являється точка зору Р. Гарднера та його співавторів, які дійшли висновку, що «... інтелектуальні здібності і когнітивні контролю не є ізольованими аспектами інтелектуальної організації, навпаки, вони виявляються взаємозв'язаними» [297, с. 123].

Друга позиція полягає в тому, що феноменологія когнітивних стилів розглядається як форма прояву інтелекту. Автор цієї точки зору — Дж. Гілфорд, який вважає, що когнітивні стилі — це інтелектуальні виконавчі функції, що мають справу з ініціацією і контролем інтелектуальної діяльності [301].

Третя точка зору належить М. О. Холодній, яка припускає, що зв'язок між когнітивними стилями і інтелектуальними здібностями опосередкований особливостями організації індивідуального ментального (розумового) досвіду, в першу чергу його когнітивних та метакогнітивних структур [206]. Виходячи з цього, автор і запропонувала термін «інтелектуальний ресурс», в якому поєднані стильові та продуктивні властивості інтелекту.

2.3.3. Інтелектуальні передумови саморегуляції суб'єкта діяльності

Одним із перших хто сформулював і обґрунтував положення про те, що інтелект є не тільки механізмом переробки інформації, але й механізмом регуляції психічної і поведінкової активності був Л. Терстоун [425].

У своїй ранній роботі «Психологія інтелекту» (1924) він вказував на відмінності між аналітичними здібностями, і здібностями контролюючими, регулюючими. Інтелект розглядався ним як здатність гальмувати імпульсивні спонукання або припиняти їх реалізацію до того моменту, поки вихідна ситуація не буде осмислена в контексті найбільш прийняттого для особистості способу поведінки.

Таким чином, згідно Л. Терстоуну неінтелектуальна (імпульсивна) поведінка характеризується орієнтацією на будь-яке рішення, яке є під рукою. Інтелектуальна (розумна) поведінка передбачає: 1) можливість затримувати власну психічну активність на різних стадіях підготовки поведінкового акту; 2) можливість думати в різних напрямках, здійснюючи уявний вибір серед безлічі більш-менш відповідних варіантів адаптивної

поведінки; 3) можливість осмислювати ситуацію і власні спонуки на узагальненому рівні на основі підключення понятійного мислення. Інтелект, таким чином, — це «... здатність до абстракції, яка за своєю суттю є гальмуючим процесом» [425, с. 159].

Серед умов, що сприяють застосуванню інтелекту, Л. Терстоун виділяв, по-перше, відсутність невідкладного, одномоментного тиску ситуації і, по-друге, відсутність надмірного бажання. В цілому головний критерій інтелектуального розвитку в контексті даної теорії — це міра контролю потреб.

Авторитетний сучасний дослідник інтелекту Р. Стернберг вважає, що проблема інтелекту повинна вирішуватися в контексті того, як суб'єкт управляє собою [415, 416, 418].

Регулююча функція інтелекту в психічній і поведінковій активності розглядається в когнітивній теорії інтелекту М. О. Холодної [205]. Інтелект автор розуміє як особливу форму організації індивідуального ментального (розумового) досвіду, що представлений у трьох основних формах, таких, як ментальні структури, ментальний простір і ментальні репрезентації.

М. О. Холодна висунула гіпотезу про мимовільний і довільний інтелектуальний контроль [206]. Вивчаючи когнітивні стилі як властиві людині індивідуально-своєрідні способи переробки інформації про своє оточення, вона показала, що «когнітивні стилі — це особливий (“інший”) тип індивідуальних здібностей в порівнянні з традиційними інтелектуальними здібностями, що вимірюються з допомогою традиційних психометричних тестів інтелекту» [там же, с. 176]. На початку своєї появи в психології когнітивні стилі називалися когнітивними контролями [301]. Вони розумілися як деякі структурні константи в когнітивній сфері особистості, які виступали в якості посередників між потребо-афективними станами і зовнішніми впливами. Когнітивні контролі, по-перше — координували сприйняття, пам'ять,

мислення для побудови ментальної моделі ситуації, по-друге — гальмували афективні реакції в процесі виконання пізнавальних задач, тобто виконували керуючу/ регулятивну функцію.

Згідно гіпотезі М. О. Холодної, традиційні інтелектуальні здібності можуть розглядатися як показники готовності психічних механізмів до переробки інформації, а когнітивні стилі (контролі) — це психічні механізми управління процесом переробки інформації. Когнітивні стилі, вона визначає як метакогнітивні здібності, обумовлені особливістю організації ментального досвіду суб'єкта [205, 206].

В організації ментального досвіду М. О. Холодна виділяє три шари, або рівні, кожний з яких має своє призначення. Когнітивний досвід — це ментальні структури, які забезпечують оперативну переробку інформації про поточні події в навколишньому середовищі. Він представлений когнітивними схемами, способами обробки інформації, семантичними структурами та понятійними структурами, що узагальнюють всі вказані механізми переробки інформації. «Метакогнітивний досвід — це ментальні структури, що дозволяють здійснювати мимовільну і довільну регуляцію процесу переробки інформації. Їх основне призначення — контроль за станом індивідуальних інтелектуальних ресурсів, а також корекція ходу інтелектуальної діяльності» [206, с. 178]. Рівень метакогнітивного досвіду описується такими ментальними структурами, як мимовільний інтелектуальний контроль, довільний інтелектуальний контроль, метакогнітивна обізнаність, відкрита пізнавальна позиція. На наш погляд, саме цей рівень організації ментальних структур являється психологічною основою регулюючих ефектів в роботі інтелекту. Третій шар в організації ментального досвіду — інтенціональний досвід. Він є основою суб'єктивної вибіркості інтелектуальної активності. Інтенціональний досвід представлений такими ментальними структурами, як уподобання, переконання і умонастрої.

Аналізуючи співвідношення традиційних інтелектуальних здібностей та когнітивних стилів, М. О. Холодна приходять до висновку, що когнітивні стилі відповідають за регуляцію інтелектуальної діяльності, що в свою чергу, впливає на продуктивність інтелекту суб'єкта діяльності.

Таким чином, в роботах М. О. Холодної розроблене уявлення про індивідуальний інтелектуальний ресурс, який використовується в регуляції активності людини.

Ідея про те, що в регуляції психічної та поведінкової активності людини важливу роль відіграють не лише когнітивно-аналітичні процеси (наприклад, пам'ять, мислення), але й інтегральні психічні процеси (або метапроцеси), міститься в роботах багатьох авторів [69, 70, 215 та ін.]. Метапроцеси поділяються на метакогнітивні: мислячий суб'єкт має деякі знання про своє власне мислення та метарегулятивні: мислячий суб'єкт може контролювати і регулювати хід власного мислення, тобто може виступати в якості причини свого мислення [340].

В літературі описується три типи метакогнітивного знання: декларативне знання, процедурне знання і знання умов. Декларативне знання містить фактичну інформацію, наприклад, концептуальне знання про особливості конкретного завдання або типу задач. Процедурне знання містить інформацію про те, в яких випадках і як саме слід застосовувати когнітивні стратегії, в яких ситуаціях та чи інша стратегія має переваги. Вони є ключовими для ефективного контролю над пізнавальною поведінкою.

Метапізнавальний контроль включає в себе планування, оцінку і регуляцію пізнавальної діяльності. Метакогнітивне оцінювання передбачає дослідження наявних знань, особливостей розуміння, цілей, завдань та наявних особистісних ресурсів. Планування включає в себе цілеспрямований вибір когнітивних стратегій з урахуванням специфіки завдання і в значній мірі залежить від декларативного знання і знання

умов. Регуляція, в свою чергу, включає в себе моніторинг поточної діяльності і зіставлення поточного результату з метою.

Сутність метапроцесів можна зрозуміти тільки досліджуючи їх у психологічній системі діяльності, «в якій і для якої вони формуються і функціонують» [216, с. 219]. Як зазначає А. В. Карпов, в психологічній системі діяльності «... метакогнітивні процеси розкриваються в їх основній, тобто регулятивній функції, в їх природному і багатовимірному вигляді. Вони при цьому реалізуються як інтегративні процеси регуляції діяльності та поведінки» [68, с. 90]. Це — процеси цілеутворення, антиципації, прийняття рішення, прогнозування, програмування, планування, контролю, самоконтролю. Вони формуються на основі синтезу та координації аналітичних психічних процесів, але спрямовані на реалізацію власне регулятивних функцій з організації діяльності та поведінки.

У зв'язку з цим виникає питання: як метакогніції або здатність контролювати свої пізнавальні процеси (саморегулювання) співвідносяться із загальними розумовими здібностями? Ця проблема є дискусійною у сучасній психології [310]. Деякі дослідники розглядають метакогніції та інтелект як пов'язані конструкції [247, 250, 366, 403] тоді як згідно іншим дослідникам, ці два конструкти слабо зв'язані або не пов'язані взагалі [232, 275]. Одним із пояснень цих суперечливих результатів може бути той факт, що в цих дослідженнях, вивчалися різні метакогнітивні компоненти. Тобто, в одних дослідженнях розглядалися тільки метакогнітивні знання, тоді як інших — метакогнітивний контроль.

Проте, незважаючи на суперечливість результатів, ці дослідження принесли нову перспективу — метапізнання може бути настільки ж важливим, як і інтелект, у прогнозуванні успішності результатів навчання.

Існує три альтернативні моделі для опису зв'язку між інтелектуальними здібностями і метакогнітивними навичками (виконавчими

процесами) в якості провісників навчання. Перша модель розглядає метакогнітивні навички як прояв інтелектуальних здібностей, або, як невід'ємну частину інтелектуального інструментарію. Відповідно до цієї моделі інтелекту, метакогнітивні навички не можуть мати прогностичного значення для навчання, незалежно від інтелектуальних здібностей. Підтримка цієї моделі інтелекту була отримана Дж. Елсхоутом та М. Вінменом [290].

Друга модель протиставляє інтелектуальні здібності та метакогнітивні навички. Останні розглядається як повністю незалежні щодо прогностичності навчання, тобто як повністю окремі набори інструментів. Але результати інших досліджень показали, що метапізнання є лише частково незалежним від інтелекту [367, 424].

Третя модель — змішана. Відповідно до цієї змішаної моделі, метакогнітивні навички пов'язані з інтелектуальними здібностями до деякої міри, але при цьому у них також є додаткова величина зверх інтелектуальних здібностей до передбачення навчання. Ця змішана модель була підтверджена декількома дослідженнями [428, 429, 430].

До групи тих дослідників, що розглядають метакогніції та інтелект як пов'язані конструкти, в основному відносяться ті з них, хто вважає, що метакогніції є субкомпонентами інтелекту. Слід зауважити, що у роботах відомих теоретиків інтелекту, таких як Дж. Дас і Дж. Наглієрі [278], Р. Стернберг [417, 418] та С. Корнольдї [272], метакогніції розглядається в якості субкомпонента інтелекту. Так, Р. Стернберг називає виконавчі процеси як «метакомпоненти» в своїй триархічній теорії інтелекту [415, 416]. Метакомпоненти є виконавчими процесами, які контролюють інші когнітивні компоненти, а також отримують зворотний зв'язок від цих компонентів. Згідно Р. Стернбергу, метакомпоненти несуть відповідальність за з'ясування того, як вирішити певне завдання або набір завдань, а потім, переконатися, що завдання або набір завдань вирішені правильно [416]. Ці виконавчі процеси включають планування, оцінку та

моніторинг дій, що вирішують проблему. Р. Стернберг стверджує, що здатність адекватно розподіляти пізнавальні ресурси при прийнятті рішення, як і коли конкретне завдання повинне бути виконане, займає центральне місце в інтелекті. Таким чином, ця субтеорія багато в чому нагадує інші існуючі когнітивні теорії, які підкреслюють роль обробки інформації інтелектом [254, 320, 325 та ін.].

Підкреслення виняткової ролі метакогнітивних процесів в організації та регуляції діяльності (як «зовнішньої», так і «внутрішньої») ставить питання щодо їх валідності по відношенню до успішності діяльності суб'єкта (навчальної, професійної). Очевидно, що регуляція / саморегуляція інтелектуальної діяльності позначається не лише власне на продуктивності інтелекту, але й на успішності навчання та професійному успіху суб'єкта діяльності.

В спеціальній літературі міститься багато доказів, які підтверджують, що інтелект, як правило, прогнозує від 25% до 50% дисперсії успішності навчання [266, 279, 302, 376].

Щодо професійної успішності, то в американській психології існують навіть не сотні, а тисячі досліджень зв'язків рівня інтелекту та рівня виконання роботи, які переконливо доказують, що «фактор загальних розумових здібностей — g — є одним з кращих предикторів успішності роботи» [299, с. 25]. Підтвердженням такого висновку є мета-аналізи прогностичної валідності психометричного інтелекту по відношенню до професійної успішності.

Техніка мета-аналітичних досліджень отримала широке розповсюдження у зарубіжній психології, замінивши в деякій мірі традиційні літературні огляди. Мета-аналізи дозволяють накопичувати знання у вигляді фактів з ряду досліджень, які спираються на одні і ті ж відношення між змінними, що викликають інтерес. Як правило, у

невеликих вибірових дослідженнях, характерних для психологічного дослідження, отримуються, здавалося б, суперечливі результати, а їх залежність від статистичних критеріїв значущості ще більше поглиблюють суперечливість результатів.

Результати дослідження мають імовірнісний характер і, таким чином, результати одного якого-небудь дослідження можуть бути отримані випадково. Тільки мета-аналітична інтеграція результатів багатьох досліджень може контролювати спотворюючі ефекти помилки вибірки, помилки вимірювання та інші артефакти і забезпечити основу для висновків, розвитку теорії [323].

Одні з перших і широко відомих мета-аналізів були проведені в 1980-ті роки Дж. Хантером [321, 322]. В одному з них він дав відповідь на питання, яке часто залишалось без відповіді, як інтелект пророкує загальне або конкретне виконання роботи. Мета-аналіз в цьому дослідженні використовувався для того, щоб зібрати кореляції між змінними загальних розумових здібностей, досвіду роботи, знання роботи, успішність виконання найбільш характерних для даної професії частин роботи і адміністративних оцінок продуктивності праці. Застосувавши шляховий аналіз, Дж. Хантер показав, що інтелект добре прогнозував знання роботи, яке, в свою чергу, передбачало як «об'єктивну» якість виконання роботи так і рейтинги спостерігачів [321].

З мета-досліджень Дж. Хантера витікає декілька важливих висновків. По-перше, — очевидна висока прогностична валідність тесту загальних здібностей для всіх без винятку професій. По-друге, тест інтелекту виявився валідним для передбачення професійної успішності не лише для розумової праці, але й для так званої ручної праці. По-третє, прогностична сила тестів інтелекту тим вище, чим більш складнішою є професія. По-четверте, інтелект практично в рівній мірі обумовлює навчання різним професіям.

За останні десять років були проведені декілька важливих мета-досліджень, в яких була зроблена спроба критичного та всебічного огляду ролі інтелекту (часто званого загальними розумовими здібностями (GMA)) в прогнозуванні пов'язаних з роботою результатів. Деякі автори оглядів зосередилися на даних з окремої країни, наприклад, США [401], Великобританія [244], Німеччина [319], а інші — на країнах Європейського співтовариства [399].

Незважаючи на ці відмінності, результати були, по суті були одні й ті ж, — всі автори стверджували, що практика використання когнітивних тестів здібностей корисна, тому що вони досить чітко прогнозують як загальну продуктивність праці, так успіх навчання.

Дж. Сальгадо з колегами [399] проаналізував прогностичну валідність загальних розумових здібностей, а також конкретних пізнавальних здібностей, таких як словесні, числові, просторово-механічні, сприйняття та пам'яті, в якості предикторів показників результативності роботи та успіху навчання. На основі ретельного відбору до мета-аналізу було включено більше 250 досліджень, які охопили вибірку обсягом понад 25000 європейців. Вони виявили операціональну валідність на рівні 0,62 та дійшли до висновку, що «GMA є кращим предиктором продуктивності праці» [399, с. 585]. Валідність п'яти конкретних здібностей варіювала від 0,35 для словесних здібностей до 0,56 для пам'яті. Дані про навчальні рейтинги був в цілому аналогічні, але трохи нижчими (0,54 для GMA; 0,44 для вербальних здібностей і 0,34 для пам'яті).

У мета-аналізі німецьких даних, які досліджували як навчальний успіх (11969 осіб), так і якість виконання роботи (746 осіб) [319] була отримана валідність 0,47 для навчального успіху та 0,53 для якості виконання роботи. Вони також виявили, що складність роботи впливала на ці взаємозв'язки.

Інший мета-аналіз був проведений виключно на британських даних. Він включив 283 вибірки та більше 13000 чоловік [244]. В цьому аналізі також вивчалася прогностична валідність конкретних здібностей (тобто словесних, числових і т. д.), а також GMA для більше семи основних професійних груп (діловодство, інженери, спеціалісти, водії, оператори, менеджери, продавці). Як і у всіх мета-аналізів вони виявили, що GMA і конкретні здібності повноважні провісники продуктивності праці і успіху в професійному навчанні.

Вони також виявили, що чим більш складною є професійна діяльність, тим вища операціональна валідність різних когнітивних тестів відносно виконання роботи та успіху у професійному навчанні (див. таблицю 2.1).

Таблиця 2.1

**Мета-аналітичні результати прогностичної валідності GMA для
восьми професійних груп**

Професійні групи	Успішність роботи	Навчання
Діловоди	0,32	0,55
Інженери	0,70	0,64
Спеціалісти	0,74	0,59
Водії	0,37	0,47
Оператори	0,53	0,34
Менеджери	0,69	—
Продавці	0,55	—
Інші	0,40	0,55

Примітка. Цифри означають кореляції між показниками GMA та успішністю людини в роботі та навчанні

Таким чином, отримані результати в цілому відповідали результатам, які були отримані в Європі та Америці. Автори ще раз зробили висновок, що показники GMA є одними з кращих предикторів при підборі персоналу для всіх професій і рекомендували його для використання у професійній селекції,

«незалежно від типу роботи, професійного стажу, потенційних майбутніх змін в посадовій ролі» [244, с. 403].

Д. Оунс з колегами [379] провели всебічний і актуальний огляд мета-досліджень, що стосувалися пізнавальних здібностей, прийняття рішень при відборі та успіху на роботі. При цьому вони дослідили багато різних областей і прийшли до чітких висновків. Приведемо деякі з них, які найбільш стосуються нашого огляду:

- Заснований на даних понад мільйона студентів, GMA є сильним, валідним провісником успіху іспитів, результатів навчання в школі та університеті незалежно від спеціальності або предмета, який вивчався.
- Успішність навчання на робочому місці, яке вимірювалося такими речами як рейтинги спостерігачів або знаннями придбаними на роботі, GMA прогнозував тим сильніше, чим більш складною була робота.
- Стосовно якості виконання роботи тести на пізнавальну здатність передбачають результати незалежно від робочих місць, ситуацій і наслідків — тобто валідність універсальна для професійних груп та крос культурно узагальнена.
- Інтелект гарно пророкує якість виконання роботи, тому що він пов'язаний зі швидкістю і якістю навчання, адаптованістю і здатністю вирішувати проблему.

Отже, можна зробити висновок, що GMA — один з кращих, якщо не кращий провісник успіху в прикладних задачах.

Таким чином, за останні три десятиріччя в спеціальній літературі накопичилося багато переконливих даних, які показують, що інтелект є хорошим предиктором як виконання роботи, так і навчання на робочому місці. Солідні мета-аналітичні огляди показали, що інтелект є хорошим предиктором продуктивності праці, особливо в складній професійній

діяльності. Незважаючи на спірність питання, дослідники припускають, що співвідношення між інтелектом та професійною успішністю складає близько $r = 0,50$ [400]. Але виникає інше важливе питання: як інші фактори, такі як, наприклад, риси особистості, враховують іншу частину непоясненої дисперсії? Звертаючись до загального інтелекту Ф. Драгов змушений зробити висновок: «... для розуміння продуктивності на робочому місці і, особливо, якості виконання завдань і успішності навчання, g є ключем ... на g припадає переважна частина поясненої дисперсії при прогнозуванні професійної підготовки та продуктивності роботи» [287, с. 126].

Вплив когнітивних стилів (полезалежність / полenezалежність, гнучкість / ригідність пізнавального контролю, імпульсивність / рефлексивність) на ефективність виконання сенсорних завдань вивчався у дисертаційній роботі А. І. Чекаліної [212]. В результаті було виявлено, що найбільшу перевагу в ефективності виконання сенсорних завдань з різним рівнем інформаційного навантаження мають випробовувані, які мають виражений ефект крайніх значень, тобто максимально виражена полenezалежність, гнучкість і рефлексивність. Автор робить висновок, що у таких випробовуваних в процесі вирішення сенсорних завдань формуються найбільш адекватні їх умовам функціональні органи, як специфічні засоби їх рішення, що поєднують внесок як стимульних (об'єктних за своєю природою), так і суб'єктних (когнітивно-стильових) чинників, що забезпечує доцільність, продуктивність і адаптивний характер їх діяльності.

2.3.4. Особистісні передумови саморегуляції суб'єкта діяльності

Перед тим як аналізувати роль конкретних особистісних властивостей в процесах саморегуляції доцільно провести, хоча б короткий, огляд сучасного стану предметної області психології особистості. Відмітимо, що їй присвячено ряд серйозних, солідних за обсягом книг, в багатьох з яких розгляд теорій поєднується з описом пов'язаних з ними емпіричних

досліджень, психодіагностичних засобів, практичних додатків [67, 117, 147, 152, 204, 209, 304 та ін.].

Огляд цих робіт показує, що сьогодні поле досліджень психології особистості представлено сукупністю різних конкуруючих між собою теорій. Різноманіття теорій особистості пояснюється тим, що: по-перше, — в їх основу покладені різні філософські традиції, по-друге, — в термін особистість вкладається різний зміст, тобто відсутнє єдине визначення предмету вивчення, по-третє, — на дослідженнях психології особистості позначається культурно-історичний та політичний контекст [67].

Серед філософських традицій, що мають принципове значення для вивчення особистості, можуть бути виділені такі протилежні напрями, як «структурно-функціональний» (функціоналізм, структуралізм); «нотетична» і «ідеографічна» орієнтації (неокантіанська баденська школа В. Віндельбанда і Г. Ріккєрта); сцієнтистська орієнтація «пояснення» (позитивізм) і герменевтична орієнтація «розуміння» (феноменологія Е. Гуссерля, розуміюча психологія В. Дільтея).

Початок академічної психології особистості багато в чому зобов'язаний книзі Г. Олпорта «Особистість: психологічна інтерпретація», яка вийшла у 1937 році. Згідно, Г. Олпорту, особистість — це «динамічна організація всередині індивіда тих психофізичних систем, які детермінують характерну для нього поведінку та мислення» [147, с. 236]. Автор розглядав кожен конкретну особистість як індивідуальну унікальність. Разом з тим він ставить питання про структурну організацію особистості, наголошуючи, що «успіх психологічної науки, як і успіх будь-якої науки, в значній мірі залежить від її здатності виявляти суттєві одиниці, із яких складається цей конкретний згусток космосу» [там же, с. 354]. Проаналізувавши різні підходи до виділення таких одиниць, Олпорт зупиняється на понятті риса або диспозиція. Риса в найбільш загальному визначенні — це схильність вести себе подібним чином в різних ситуаціях. Або, іншими словами, ймовірність

того, що люди будуть діяти, відчувати або думати певним чином. Прихильники диспозиційних теорій стверджують, що риси — це фундаментальні будівельні блоки особистості.

Також теоретики цього напрямку досліджень психології особистості однотайні в думці щодо того, що риси організовані ієрархічно. Як приклад ієрархічної організації особистості можна привести з роботи Г. Айзенка [4] (рис. 2.2).

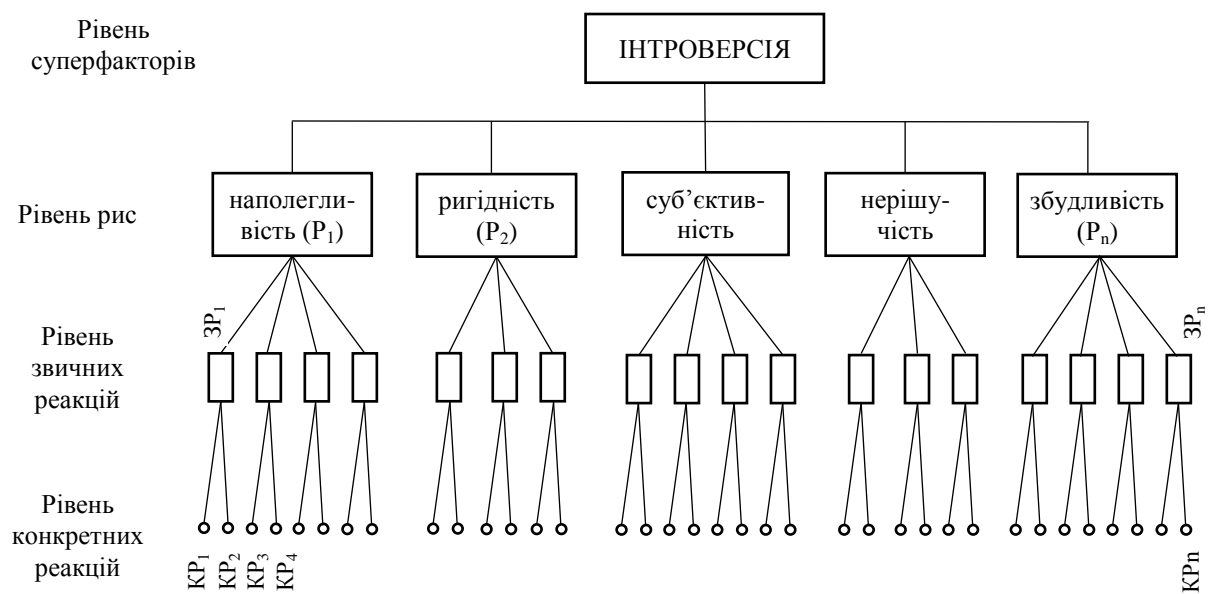

Рис. 2.2. Діаграма ієрархічної організації особистості за Г. Айзенком

Айзенк припускає, що на самому нижньому рівні поведінка може розглядатися як набір специфічних реакцій — $CR_1, CR_2, CR_3, \dots, CR_n$, наприклад, таких як реакції індивіда на повсякденні події, на експериментальні тести. Вони можуть бути зв'язаними між собою і формують більш загальні звичні реакції — $ZR_1, ZR_2, ZR_3, \dots, ZR_n$, які представляють другий рівень ієрархії. Ці реакції, як правило повторюються в подібних обставинах. Третій рівень представляють риси як структура звичайних дій: $P_1, P_2, \dots, P_n$. Наполегливість, суб'єктивність, збудливість є

теоретичними конструктами, які утворені на основі кореляцій між спостережуваними звичними діями. На мові факторного аналізу — це латентні змінні.

На найвищому — четвертому рівні організації різні риси, в свою чергу можуть корелювати одна з одною і формувати те, що Айзенк назвав факторами більш високого порядку, або суперфакторами.

Отже, диспозиційні теорії стверджують, по-перше, що людям властиві широкі узагальнені схильності реагувати певними способами і, по-друге, що особистість організована ієрархічно.

Прихильники диспозиційних теорій особистості, як і прихильники інших, наприклад соціально-когнітивних теорій особистості, своє першочергове завдання вбачають у поясненні інтегрованості, узгодженості особистості. Зокрема, вони з допомогою статистичних методів (факторного аналізу) виявляють невелику кількість параметрів, що пояснюють значну частину міжособистісних варіацій. Як правило, ці параметри розглядаються як «фенотипові» диспозиції, за якими, як припускається можуть бути виявлені «генотипові» структури, які пояснюють зовнішні варіації поведінки.

Сучасні диспозиційні теорії особистості базуються на двох підходах — лексичному та досвіді професійних психологів. Лексичний підхід виходить із того, що люди здавна використовують слова, зокрема, прикметники, щоб описати поведінку один одного. Другий підхід базується на численних психологічних опитувальниках створених професійними психологами. Як у першому, так і в другому випадку перед дослідниками стоїть завдання по скороченню дескрипторів індивідуальних відмінностей. Для цього широко використовується факторний аналіз, щоб віднайти універсальну структуру індивідуальних відмінностей.

На сьогоднішній день такою універсальною структурою особистості є, так звана, модель п'яти базових факторів або «великої п'ятірки». Ця модель

включає наступні фактори: екстраверсія, нейротизм, сумлінність, доброзичливість, відкритість досвіду. Для виявлення цих широких рис особистості, а також шести рис/граней більш низького рівня (див. таблицю 2.2) для кожної з них, розроблений психометричний інструмент — опитувальник NEO-PI-R [273].

Таблиця 2.2

**Грані параметрів Великої п'ятірки, вимірюваних за
опитувальником NEO-PI-R**

НЕВРОТИЗМ:	тривожність, ворожість, депресія, самосвідомість, імпульсивність, вразливість
ЕКСТРАВЕРСІЯ:	теплота, потяг до людей, наполегливість, активність, пошук сильних відчуттів, позитивні емоції
ВІДКРИТІСТЬ ДОСВІДУ:	уява, естетизм, почуття, дії, ідеї, цінності
ДОБРОЗИЧЛИВІСТЬ:	довіра, прямота, альтруїзм, поступливість, скромність, м'якість
СУМЛІННІСТЬ:	Компетентність, упорядкованість, відчуття обов'язку, потреба в досягненнях, самодисципліна, обачливість

Серед сучасних вітчизняних структурних концепцій особистості звертає на себе увагу багатовимірна концепція особистості, що розроблена О. П. Санніковою [167]. Автор враховує підходи, що склалися, до дослідження структури особистості та спирається на існуючі уявлення про професійно важливі властивості, про внутрішню обумовленість індивідуальної вибіркості по відношенню до зовнішньої детермінації запропонувала багатовимірну модель структури особистості. Особистість, згідно моделі О. П. Саннікової, розглядається «... як макросистема, що складається з різнорівневих, взаємосяжних (увзаємнених) підсистем, що мають специфічні характеристики» [167, с. 17]. Автор виділяє три рівні:

1) формально-динамічний; 2) змістовно-особистісний; 3) соціально-імперативний.

До формально-динамічного рівня, який передує розвитку інших, відноситься сукупність усіх властивостей, що відбивають динаміку, перебіг, активність психічних явищ та індивідні властивості конституційного характеру.

Власне особистісні властивості (система цінностей, спрямованість, потребо-мотиваційна сфера) відносяться до другого рівня.

Третій рівень — соціально-імперативний — включає групу характеристик, які породжуються включенням особистості в різноманітні суспільні, соціальні зв'язки та впливом реального соціального середовища, соціальних норм, культурних традицій.

Через соціально-імперативний рівень відбувається взаємодія особистості як відкритої системи з навколишнім світом. Не відміну від перших двох рівнів, цей рівень жорстко контролюється свідомістю.

Як центральне утворення особистості автор виділяє змістовно-особистісну підструктуру.

Між рівнями немає чітких меж, тому існують риси, що належать до двох сусідніх рівнів. Вони є своєрідними переходами між рівнями і виконують з'єднувальну функцію, що дозволяє розглядати особистість як цілісну систему.

На наш погляд, концепція структури особистості О. П. Саннікової є продуктивною тому, що стимулює до проведення емпіричних досліджень, створення відповідного психометричного інструментарію, щоб її верифікувати.

Риси особистості «великої п'ятірки» є незалежними від контексту, тобто проявляються як усереднені тенденції в різних ситуаціях.

Поруч з широкими особистісними рисами, якими є риси «великої п'ятірки», у науковій психології виникли особистісні змінні, що

характеризують змістовний внутрішній світ, системну організацію життєдіяльності, довільну саморегуляцію і самодетермінацію людини. Ці особистісні характеристики відображають те, що допомагає людині гнучко реагувати на ситуацію, жити у безперервно мінливому світі. Серед них Д. О. Леонтьєв [105] виділяє дві групи особистісних характеристик, які є ключовими для розуміння природи, введеного ним поняття особистісного потенціалу, — атрибутивні схеми і стратегії. Атрибутивні схеми — це система уявлень про те, як саме влаштований світ, що від чого залежить, що з чим пов'язане. До їх числа відносяться: оптимізм / песимізм — стійка схема атрибуцій, розуміння в одному випадку позитивних подій як стабільних, глобальних та контрольованих і негативних — як випадкових, локальних і контрольованих, а в іншому випадку — навпаки [407]; самоефективність — міра зв'язку між наявними засобами і метою [239]; каузальні орієнтації — міра зв'язку дії з її можливими причинами [280]. В цих змінних і проявляється «єдність афекту і інтелекту» за Л. С. Виготським.

Стратегії — особлива категорія стійких особистісних диспозицій. Вони є стійкими способами поведінки, більш менш усвідомлено вибраними за наявності альтернативи, і схильні до цілеспрямованих змін. Прикладом цього виду змінних є таке поняття і змінна, як орієнтація на дію або орієнтація на стан. Як вже вказувалось, автором цього поняття є Ю. Куль [344], який звернув увагу на те, що, коли люди стикаються з проблемою, то одні з них більше займаються приписуванням причин (орієнтовані на стан), а інші менше; не дуже замислюючись над причиною того, що сталося, вони передусім шукають в ситуації ресурси її вирішення (орієнтовані на дію). До числа змінних-стратегій відноситься життєстійкість як здатність витримувати стресогенні дії без негативних наслідків [110]. Також до цієї групи змінних відноситься толерантність до невизначеності, як здатність протистояти незв'язаності і суперечливості інформації; приймати невідоме; здатність

витримувати напругу кризових, проблемних ситуацій; сприйняття нових, незнайомих, ризикованих ситуацій як стимулюючих [48].

Досить велику кількість досліджень присвячено аналізу ролі різних особистісних властивостей в процесах саморегуляції. Автори широко відомої роботи «Психологія особистості» Дж. Капрара та Д. Сервон взагалі вважають, що особистість — це система, яка саморегулюється, яка сприяє розвитку та благополуччю людини. Під поняттям «особистість» автори розуміють «... всю множину психічних систем, що визначають єдність та безперервність в поведінці та переживаннях людини, у тому вигляді, у якому ця множина систем проявляється, і в тому вигляді, у якому вона сприймається самою людиною та іншими людьми» [67, с. 30]. У цьому визначенні важливим є наступне — з позиції самої людини її власна особистість — це набір властивостей та схильностей, а з точки зору спостерігача, вона є сукупністю психічних характеристик за якими між людьми існують індивідуальні відмінності.

Як же в конкретних дослідженнях представлена регулятивна роль особистості? Так, Г. Метью із співавторами виявили взаємозв'язки особистісних властивостей з процесами саморегуляції в трьох проблемних областях: стресі в життєвих ситуаціях, діяльності з виконання необхідних завдань і в агресивній поведінці [369].

К. Морф і С. Горвас досліджували прояв індивідуальних відмінностей в динаміці саморегуляції [373]. Вони показали, що особистісні або індивідуальні відмінності відбиваються в стійких паттернах динаміки саморегуляції.

Як вже говорилося раніше, у своїй теорії контролю за дією Ю. Куль визначає самоконтроль і саморегуляцію як два види вольового контролю психічних механізмів або стратегій, які забезпечують реалізацію намірів [346]. Самоконтроль він співвідносить зі свідомою формою контролю за дією, який базується на придушенні когнітивних і емоційних процесів, що не

відносяться до первинного наміру. У свою чергу, саморегуляція більшою мірою відноситься до імпліцитних, неусвідомлюваних процесів, в якій інтегровані різні субсистеми (психічні функції), спрямовані на підтримку обраного наміру.

У дослідженні О. М. Гусева та С. А. Ємельянової [49] показано, що особистісна диспозиція «Контроль за дією» та індивідуальні особливості саморегуляції впливають на ефективність сенсорного розрізнення. Була виявлена перевага орієнтованих на дію в порівнянні з орієнтованими на стан випробуваними, а також випробуваних з високим рівнем саморегуляції (за опитувальником «Стиль саморегуляції поведінки»). Автори інтерпретують низьку ефективність ОС-випробовуваних, спираючись на теорію Ю. Куля, згідно якої, таким випробовуваним властива виражена дисфункція вольової регуляції, що позначається на їх високому відволіканні на сторонні подразники, що здатні зруйнувати розпочату дію. Переваги випробовуваних з високим рівнем саморегуляції дослідники пояснюють більшою розвиненістю у них індивідуальної здатності виділяти значущі для вирішення завдання умови, а також ступенем їх усвідомленості.

Розглядаючи темперамент як одну з індивідуально-особистісних якостей, М. Ротбарт, Л. Елліс і М. Познер визначають дане поняття як індивідуальні властивості, пов'язані з реактивністю і саморегуляцією, які проявляються в емоційній і моторній сферах, а також у сфері уваги [391].

Описуючи роль темпераменту в процесах саморегуляції, Я. Стреляу приводить дослідження А. Еліаша, який показав існування зв'язку між рівнем реактивності і стилем саморегуляції. Основне припущення А. Еліаша полягало в тому, що поведінка, яка спрямована на активне усунення розузгодження між суб'єктом і середовищем, вимагає більш високого рівня збудження, що властиве низько реактивним індивідам, тобто вони характеризуються активною саморегуляцією. І навпаки, у високо реактивних

індивідів, яким властива незначна потреба у стимуляції, буде переважати пасивний стиль саморегуляції [185, с. 135-136].

У свою чергу, Р. Хойл розглядає темперамент як конструкт, який має чітке відношення до саморегуляції. Регуляторна роль темпераменту проявляються уже в ранньому віці. Автор вказує, що, не дивлячись на варіативність концепцій темпераменту, більшість з них включає два основних чинника, які відображають тенденцію до домінуючої відповіді наближення або уникання [318]. За допомогою здійснення контролю, що вимагає зусиль, діти в змозі приборкати ці домінуючі відповіді, коли вони перебувають у суперечності з діяльністю, якою вони зайняті. Контроль, що вимагає зусиль, визначається як здатність пригнічувати домінуючу реакцію заради субдомінантої відповіді, виявляти помилки і приймати участь у плануванні.

Властивості темпераменту впливають на виникнення і розвиток саморегулювання і лежать в основі особистісних рис, що мають відношення до дорослої саморегуляції. Серед особистісних рис, які найбільш безпосередньо відносяться до саморегуляції, Р. Хойл виділяє сумлінність та імпульсивність.

Хоча сумлінність дещо по-різному визначається в лексичних і психометричних моделях особистості, вона, як правило, стосується способів, якими люди управляють характерною поведінкою. Люди, яким притаманна висока сумлінність, впевнені, дисципліновані, акуратні і схильні до планування, в той час як люди, яким властива низька сумлінність, не впевнені у своїй здатності контролювати свою поведінку, спонтанні, неухважні і схильні відкладати справи на потім [273].

Сумлінність — широка особистісна риса, в якій виділяють більш вузькі грані, що лежать в її основі. Такі грані сумлінності, як компетентність / самоефективність, упорядкованість, поступливість, прагнення до досягнення,

самодисциплінованість і обачливість / обережність — відображають різні поведінкові тенденції, характерні для успішної саморегуляції.

Як риса особистості, імпульсивність — це тенденція діяти без розмірковування або планування. Вона помітна ще в ранньому дитинстві і має сильну нейробіологічну основу. Імпульсивна поведінка, як правило, швидка, часто неадекватна і ризикована. Люди, з високою імпульсивністю схильні ризикованих вчинків і характеризуються послабленим самоконтролем. Хоча імпульсивність може бути оцінена і часто вивчається як окрема риса, вона є складовим елементом більш широких рис особистості, таких як екстраверсія і психотизм у моделі Г. Айзенка, сумлінність у п'яти факторних моделях і поведінки наближення в нейрофізіологічній моделі Дж. Грея. Імпульсивність, як правило, уявляється як поведінкова безвідповідальність; однак, в умовах, які не вимагають передбачливості або планування, імпульсивність може розглядатися як позитивна властивість. У будь-якому випадку імпульсивна поведінка свідомо не регулюється людиною.

Як свідчать дані досліджень, у особистостей із високими показниками за сумлінністю (контролем імпульсивності) відмічаються вищі показники саморегуляції, в тому числі, і загального рівня усвідомленої саморегуляції [134].

Таким чином, аналіз літературних джерел показує, що властивості темпераменту та особистості тісно пов'язані із процесами саморегуляції та стильовими особливостями саморегуляції.

2.3.5. Концептуальний та емпіричний зв'язок інтелекту та особистості

Понад 100 років інтелект та особистість вивчалися окремо, але із збільшенням інтересу до інтеракціоністських моделей поведінки, стало зрозуміло, що корисно було б дослідити їх в тандемі, щоб дізнатися, чи є

зв'язки і взаємодії, які дають звіт про загальну або додаткову дисперсію, коли вони використовуються, щоб передбачити людську поведінку.

Аналіз зв'язку інтелекту та особистості з необхідністю передбачає визначення цих понять. Інтегрований погляд на інтелект ми привели в попередньому підрозділі роботи. Оскільки наш аналіз заданий певним контекстом, в якому накопичено велику кількість порівнянних досліджень, то і визначення поняття «особистість» повинне бути узгоджене з ним. На наш погляд, цій вимозі відповідає наступне сучасне розуміння цього поняття: «Особистість є унікальною варіацією індивіда від загального еволюційного проектування для людської природи, виражене в патерні диспозиційних рис, характерних пристосувань і інтеграційних життєвих історій, які комплексно і диференційовано інтегровані в культурі» [356, с. 212]. Це визначення підкреслює три різних рівня, на яких особистість може бути описана: риси, характерні пристосування і життєві історії. Характерні адаптації та життєві історії описують адаптацію індивіда до конкретного соціально-культурного середовища. Риси описують відносно стабільні патерни поведінки, мотивації, емоції і пізнання, які не прив'язані до конкретного соціально-культурного контексту. Як бачимо особистість є більш широким поняттям ніж інтелект.

Можна виділити декілька типів відношень між рисами особистості та інтелектом. По-перше, особистість може впливати на продуктивність тестів інтелекту, завдяки своєму впливу на функції її уваги та пам'яті. Наприклад, тривога може знижувати тестові оцінки через відволікання уваги від поставленого завдання. Отже, індивідуальність і інтелект можуть впливати на поведінку в інтерактивному режимі: оптимальна результативність може залежати і від основної інтелектуальної здібності і від факторів особистості, які дозволяють цій здатності бути трансформованою в ефективну поведінку.

По-друге, особистість може бути (незначно), пов'язаною з основною інтелектуальною компетентністю; можливо, деякі риси полегшують або перешкоджають придбанню інтелектуальних здібностей. Наприклад, така

риса як его-стійкість, що представляє можливості ефективного здійснення самоконтролю сприяє придбанню інтелектуальних навичок і позитивно корелює з загальними інтелектуальними здібностями.

По-третє, риси можуть мати відношення не до загального інтелекту, а до більш конкретних аспектів пізнавальної функції, які лежать між областями здібностей та особистості. Наприклад, особистість може впливати на стилі пізнання і навчіння.

Слід зауважити, що деякі ранні теоретики вважали, що особистість включає інтелект (Р. Кеттелл, 1950; Дж. Гілфорд, 1959). Проте більшість дослідників не розглядали інтелект як частину особистості, замість цього стверджуючи, що інтелект не пов'язаний з особистістю (наприклад, Г. Айзенк, [292]) або, що інтелект і особистість пов'язані, але категоріально різні [наприклад, 264, 265].

Багато дослідників з невеликими варіаціями, висували три дихотомії, які в значній мірі відповідальні за уявлення, що інтелект і особистість можливо зв'язані, але повинні розглядатися категоріально різними.

Перше розрізнення часто проводиться між когнітивними і не когнітивними рисами; при цьому інтелект відноситься до когнітивних рис, а особистість — до некогнітивних. Друга відмінність полягає в тому, що інтелект і особистість розрізняються за типовими методами виміру: інтелект, як правило, оцінюється за допомогою тестування здібностей, тоді як особистість, як правило, оцінюється за допомогою анкет. Третя відмінність стосується різниці в типовому вимірювання, що відповідає концептуальній відмінності, згідно якої інтелект розглядається з урахуванням «максимальної продуктивності», тоді як вважається, що риси особистості відображають «типову поведінку».

К. ДеЯнг [284] провів ретельний аналіз аргументів за і проти трьох дихотомій, зазвичай використовуваних для розподілу інтелекту і особистості. Він дійшов до висновку, що розгляд інтелекту як риси особистості має право

на існування, хоча це порівняно рідкісна концептуальна стратегія. Автор вважає, що багато рис особистості включають і пізнавальні процеси, і здібності, які іноді мислили виключно інтелектуальними. Можна стверджувати, що максимальна продуктивність (в порівнянні з типовою поведінкою) є важливішою, в інтелекті, ніж в інших рисах, але це швидше кількісна відмінність між інтелектом і іншими рисами, а не якісна або категоріальна.

За останні 10–15 років було проведено декілька ґрунтовних оглядів зв'язків між інтелектом і особистістю [230, 265, 440], включаючи мета-аналітичне дослідження [231]. Цей мета-аналіз показав, що, по-перше, нейротизм негативно корелює з усіма показниками інтелекту: чим більше невротичні особи, тим гірше вони виконують тести інтелекту. По-друге, екстраверти, краще, ніж інтроверти справляються з тестами інтелекту, але кореляції дуже скромні. По-третє, відкритість досвіду найсильніше пов'язана з когнітивними здібностями. По-четверте, риса сумлінність скромно негативно пов'язана з когнітивними здібностями.

Але, як стверджують інші дослідники [389], стандартна мета-аналітична методика для усереднювання спостережуваних кореляції між особистістю та здібностями [231] не може бути ефективною для розподілу ролей загальних і вузьких здібностей в асоціаціях між рисами особистості та інтелекту. Їх дослідження, в якому використовувалось структурне моделювання, виявлені деякі відмінності в кореляціях між особистістю та інтелектом, в порівнянні з попереднім мета-аналізом. Наприклад, емоційна стабільність, пов'язана із загальним інтелектом, а не з кристалізованим інтелектом. В серії досліджень, проведених на великих британських вибірках, вивчалися зв'язки особистісних рис та інтелекту [236]. Отримані дані показали, що особистісні риси, які були отримані за шкалою Айзенка, слабо пов'язані з інтелектом. Але було виявлено, що відкритість досвіду

(риса з «великої п'ятірки») була найсильнішим предиктором інтелекту, з кореляцією близько 0,35.

Нам відомий лише один мета-аналіз, у якому виявлено, що така атрибутивна характеристика особистості, як самоефективність позитивно пов'язана із загальними ментальними здібностями (GMA) та рисами особистості з «великої п'ятірки»: сумлінністю, екстраверсією, емоційною стабільністю і досвідом [330].

Таким чином, аналіз теоретичних і емпіричних досліджень, проведених багатьма дослідниками упродовж останніх десятиліть в області інтелекту й особистості, свідчить про те, що:

- продуктивні й процесуальні характеристики інтелектуальної сфери, особистісні властивості відіграють важливу роль в процесах саморегуляції діяльності та поведінки;
- існують певні концептуальні й емпіричні передумови, які дозволяють інтегрувати інтелектуальні й особистісні змінні в єдиній психологічній структурі — інтелектуально-особистісному потенціалі, як потенціалі саморегуляції.

Спираючись на ці та інші положення, ми розробили концептуальну модель інтелектуально-особистісного потенціалу як передумови саморегуляції суб'єкта діяльності.

2.4. Концепція саморегуляції суб'єкта діяльності

Відомо, що кожна концепція передбачає оформлення системи вихідних теоретичних положень, що стосуються принципів вивчення, структури, ознак, функцій і т. д. якогось явища або феномена. Концепція саморегуляції суб'єкта діяльності — це система уявлень про те, що таке саморегуляція, яку роль вона відіграє в діяльності, як вона функціонує і, головне, що спонукає суб'єкта ставити і досягати намічених цілей, управляти власними ресурсами.

Розглядаючи саморегуляцію як специфічну функцію суб'єкту, ми спиралися на положення суб'єктно-діяльнісного та системно-суб'єктного підходів про те, що:

- суб'єкт має «життєтворчі здібності», які є «психологічною підставою» і «механізмом», що забезпечує розвиток суб'єктності та дозволяє «зробити життя більш змістовним, продуктивним, значним» [15, с. 37];
- внутрішні психічні ресурси суб'єкта служать основою його самодіяльності [205];
- саморегуляція діяльності суб'єкта спирається на когнітивні і особистісні характеристики (компоненти, складові) єдиного інтелектуально-особистісного потенціалу [85, 86];
- суб'єкт активно конструє власні особливості і можливості відповідно до умов та цілей взаємодії з дійсністю [15].

Тим самим постулюється необхідність вивчення можливостей суб'єкта, що забезпечують регуляцію активності в різних видах діяльності, поведінки.

Саморегуляція діяльності суб'єкта розглядається нами як процес, що заснований на інтелектуально-особистісних можливостях індивідуальності, які інтегруються суб'єктом для забезпечення цілеспрямованості діяльності. Інтегровані суб'єктом можливості ми розглядаємо як інтелектуально-особистісний потенціал, що актуалізується в результаті взаємовідношень людини з дійсністю, яка пред'являє їй певні виклики і вимагає вкладення додаткових сил. В результаті потенційні інтелектуально-особистісні можливості стають актуально діючими ресурсами, включеними в регуляцію суб'єктної активності.

Інтелектуально-особистісний потенціал визначається як інтегративна, системна характеристика індивідуально-психологічних можливостей індивідуальності, що лежать в основі здатності до успішної саморегуляції в різних видах діяльності.

При вивченні інтелектуально-особистісного потенціалу як ресурсу саморегуляції суб'єкта діяльності, що дозволяє йому модифікувати і оптимізувати свої дії, якщо збереження її первісного курсу утруднено, необхідно розглянути декілька проблемних питань стосовно:

- розуміння сутності інтелектуально-особистісного потенціалу суб'єкту;
- визначення компонентного складу, структури, динаміки інтелектуально-особистісного потенціалу;
- розуміння інтелектуально-особистісного потенціалу як інтегративного, цілісного феномену, що вимагає визначення адекватного його природі методу оцінки;
- визначення динаміки перебудови структури інтелектуально-особистісного потенціалу відповідно до цілей процесів саморегуляції.

Аналізуючи природу потенціалу, ми акцентуємо увагу на його психічній природі. Потенціал розуміється як можливість, яка існує до діяльності суб'єкту. Механізмом переходу потенційного в актуальне є власна активність суб'єкта, яка найбільш відчутно розгортається в трьох проблемних контекстах — ситуаціях невизначеності, досягнення, тиску (стресу). Дані ситуації є викликами суб'єкту, що актуалізують певні структурні компоненти інтелектуально-особистісного потенціалу суб'єкту, який здійснює доцільні регуляторні корекції власної активності на шляху до сприятливих результатів.

Для визначення психологічних змінних, як ресурсів саморегуляції індивідуальних дій, що релевантні названим ситуаціям, доцільно звернутися до «моделі Рубікону» Х. Хекхаузена та співавторів [203]. Згідно цій моделі ситуація невизначеності є аналогом «мотиваційного стану свідомості», який характеризується максимальною відкритістю до отримання нової інформації, зваженого вибору, прийняття рішення. Тобто суб'єкт повинен визначитися у

своєму відношенні до ситуації. Фактично загально визнаною є характеристика вибору як засобу вирішення невизначеності. В сучасних роботах, присвячених проблемі вибору, наголошується на нерозривній єдності когнітивних та екзистенційних сторін вибору [84, 85, 109]. Однак ще в стародавній час цю точку зору Аристотель сформулював наступним чином: «... як без розсудливості, так і без добродетності свідомий вибір не буде правильним, бо друга створює мету, а перша дозволяє здійснювати вчинки, що ведуть до мети» [16, с. 190]. Раціональність, — відзначає відомий сучасний філософ Дж. Сьорль, — це інструмент, який дозволяє людям знаходити засоби для досягнення цілей. Останні ж — це не що інше як їх бажання [173].

Отже, до числа компонентів, що опосередковують психологічну регуляцію вибору суб'єкту в ситуації невизначеності, повинні входити як інтелектуальні, так і особистісні змінні. Серед передбачуваних нами параметрів інтелектуально-особистісного опосередкування вибору визначено наступні: загальні інтелектуальні здібності, полenezалежність, гнучкість когнітивного контролю, рефлексивність, толерантність до невизначеності, автономність.

Перехід від мотиваційного до «вольового стану свідомості», за Х. Хекхаузенем, характерний для ситуації досягнення, яка вимагає зусиль суб'єкту, спрямованих на досягнення поставленої або заданої зовні мети. Передбачуваними особистісними змінними, що пов'язані із успішністю реалізації мети, є: контроль над дією в ситуації неуспіху та при реалізації, сприймана самоефективність.

Стійкість до несприятливих умов як зовнішніх, так і внутрішніх, що супроводжують досягнення мети, пов'язана із такими особистісними характеристиками як життєстійкість, оптимізм.

Звісно, що до числа компонентів інтелектуально-особистісного потенціалу, ввійшли далеко не всі можливі, що є передумовами

саморегуляції суб'єкту. Вибір саме цих компонентів, на наш погляд є необхідним і достатнім при специфікації відповідної структурної моделі. Крім того він обумовлений наявністю в літературі окремих зв'язків даних параметрів з продуктивністю і різними характеристиками процесу саморегуляції діяльності та життєдіяльності.

Ми припустили, що компоненти інтелектуально-особистісного потенціалу об'єднані в систему, що має наступні властивості: цілісність, організованість, динамічність в її збалансованому поєднанні зі стійкістю. Структурна модель, що відображає цілісність інтелектуально-особистісного потенціалу, як ресурсу саморегуляції, зображена на рис. 2.3.

Пропонована модель має вигляд ієрархічної структури. На найнижчому її рівні представлені, перераховані вище, спостережувані інтелектуальні та особистісні параметри ($T_1 - T_{11}$), які взаємодіють між собою і утворюють фактори другого порядку (зображені в овалах). Останні, в свою чергу, утворюють фактор третього порядку — інтелектуально-особистісний потенціал. Пропонуючи таку психологічну структуру, ми виходимо з того, що в її основі лежать позитивні особистісні риси та інтелектуальні здібності. Відповідно до цього існує велика ймовірність того, що вказані риси та здібності утворюють, уже згадувану, так звану, «позитивну множинність» — тенденцією до позитивної кореляції когнітивних і особистісних тестів.

Слід зазначити, що запропонований підхід подібний до підходу В. Джонсона та Т. Бушара при вивченні структури інтелекту [327, 328]. Суть подібності полягає в тому, що основу моделей складають спостережувані змінні, позитивні зв'язки між якими утворюють фактори першого порядку та вищого порядку. Але головне — це те, що моделі верифікуються емпіричними даними і підтверджується різними статистичними індексами відповідності даних концептуальній моделі.

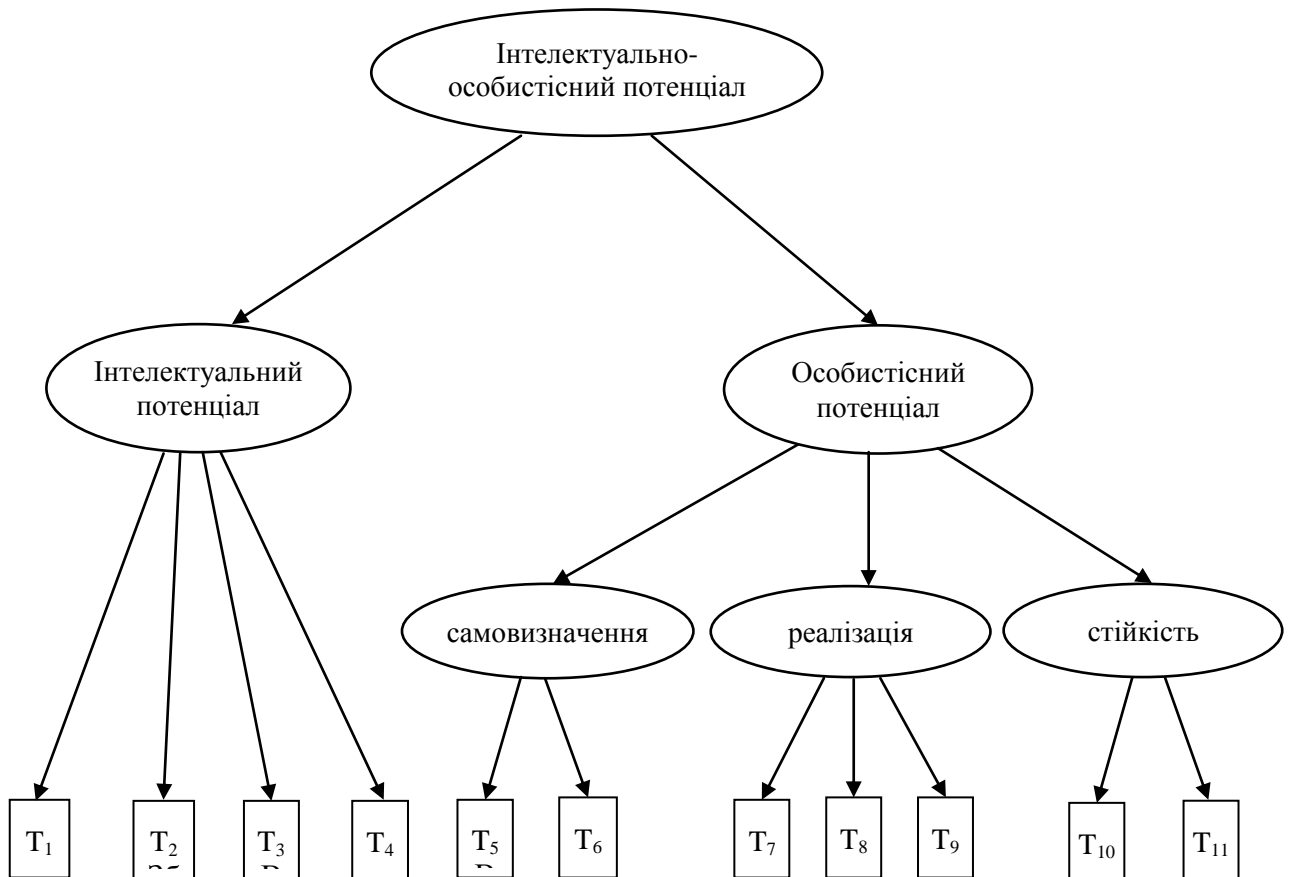

Рис. 2.3. Концептуальна структурна модель інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції суб'єкту діяльності

Таким чином, інтелектуально-особистісний потенціал, як потенціал саморегуляції суб'єкта, є єдиною системою, що включає дві підсистеми регуляції (інтелектуальну та особистісну), що засновані на можливостях індивідуальності, утворюючи своєрідну психологічну структуру саморегуляції суб'єкта.

Рівень розвитку даної інтегративної характеристики суб'єкта визначається актуалізованими в конкретний момент його потенційними можливостями.

Зважаючи на вищевикладене, була висунута наступна гіпотеза: саморегуляція суб'єкта ґрунтується на інтелектуально-особистісному потенціалі як цілісному утворенні, що має неспецифічний прояв у контексті ситуацій невизначеності, досягнення, тиску, опосередковуючи їх вплив на

успішність різних видів діяльності та психологічне благополуччя особистості.

Верифікація моделі та перевірка висунутої гіпотези здійснювалася в подальшому у серії емпіричних досліджень.

Висновки за розділом 2

1. Аналіз літератури показує, що в сучасних соціально-поведінкових науках суттєве значення та широке використання отримав термін «людський потенціал», де він зустрічається в різних аспектах. Його поява обумовлена потребою в інтегральному уявленні про людину, в якому вона розглядається як ресурс особливого роду, який здатний виявляти недетерміновану активність, або, іншими словами, бути здатною до самодетермінації і самореалізації.

2. Стосовно людського потенціалу на індивідуальному рівні використовуються поняття особистісного, інтелектуального, творчого та інших різновидів потенціалу. Існує і широке розуміння потенціалу особистості, в який включені всі її корисні ресурси. Взагалі потенціал розуміється як інтегративна, системна характеристика суб'єкта діяльності, яка безпосередньо не спостерігається. Зазвичай оцінюються окремі показники, параметри потенціалу, але відсутня його інтегративна оцінка, яка б відповідала його інтегративній сутності і цілісності процесу саморегуляції суб'єкта.

3. Виокремлюється декілька підходів до вивчення потенціалу у сучасних психологічних дослідженнях. Перший, — когнітивний, який об'єднує уявлення про когнітивний ресурс, інтелектуальний діапазон, інтелектуальний потенціал. Другий підхід — особистісний, в якому розглядаються такі поняття, як «особистісний адаптаційний потенціал», «особистісний потенціал». Третій підхід об'єднує перші два і вводить до розгляду складене поняття «інтелектуально-особистісний потенціал».

Кожний підхід розглядає потенціал як ресурс саморегуляції суб'єкта, особистості.

4. Поняття «потенціал» подібне але не тотожне поняттю «ресурс». Аналіз теоретичних положень філософських і психологічних концепцій дозволяє дійти висновку, що вони розрізняються тим, що потенціал розуміється як можливе, а ресурс — як дійсне; перехід від потенційного до актуального здійснюється в результаті активності суб'єкта. «Причиною» переходу потенційного в актуальне стають взаємовідношення людини з дійсністю, яка пред'являє суб'єкту певні виклики, що виходять за рамки звичайних можливостей і вимагають вкладення додаткових сил, тим самим потенційні можливості стають актуально діючими ресурсами. Таким чином, потенціал включений у регуляцію суб'єктної активності і тим самим у збереження і розвиток суб'єктності. Він пов'язаний з продуктивними характеристиками діяльності і взагалі — життєдіяльності суб'єкту.

5. В окремих дослідженнях і мета-аналізах прогностичної валідності психометричного інтелекту по відношенню до професійної успішності та навчання встановлено, що загальні інтелектуальні здібності є одним з кращих предикторів як успішності роботи, так і навчання. Отже, загальні інтелектуальні здібності є механізмом регуляції психічної і поведінкової активності. Також виявлено, що властивості темпераменту та особистості тісно пов'язані із процесами саморегуляції та стильовими особливостями саморегуляції.

6. Узагальнення результатів численних сучасних теоретичних та емпіричних досліджень, проведених упродовж останнього десятиліття в області інтелекту й особистості, свідчить про те, що існують концептуальні й емпіричні передумови, які дозволяють інтегрувати інтелектуальні й особистісні змінні в єдиній психологічній структурі — інтелектуально-особистісному потенціалі, як потенціалі саморегуляції суб'єкта діяльності.

РОЗДІЛ 3

СТРУКТУРНА МОДЕЛЬ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ОСОБИСТІСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ САМОРЕГУЛЯЦІЇ СУБ'ЄКТА ДІЯЛЬНОСТІ

3.1. Моделювання структурними рівняннями як метод верифікації структурних моделей

Відомо, що однією із вимог до моделювання в науці, і психології зокрема, є обов'язкова статистична верифікація моделі. З метою емпіричної верифікації запропонованої нами структурної моделі інтелектуально-особистісного потенціалу було проведено дослідження і отримані дані перевірялись на відповідність моделі.

Розуміння інтелектуально-особистісного потенціалу як системного інтегрального феномену не дозволяє застосовувати традиційні методи одновимірної статистики та каузальної логіки інтерпретації даних. Необхідно ґрунтуватися на багатовимірній логіці аналізу даних, що враховує внутрішні латентні взаємозв'язки і взаємозумовленість параметрів, чий вплив прихований від безпосередньої фіксації і спостереження.

Очевидно, що при дослідженні складних психологічних проблем аналізувати системне різноманіття факторів за класифікаційними комірками може не бути ефективним. Тому представляється можливим, науково обґрунтованим і продуктивним перейти від вивчення окремих корелятивів до дослідження їх системної єдності та взаємодії з урахуванням провідних характеристик складних систем та їх розвитку, з використанням конструктивів аналізу власне зв'язків системи, а не її окремих елементів.

Такому завданню в найбільшій мірі відповідає сучасний потужний метод — метод моделювання структурними рівняннями (МСР), який фактично став основним методом аналізу неекспериментальних даних в психології [146, 252, 338, 404 та ін.].

Метод моделювання структурними рівняннями є всеосяжним статистичним підходом до перевірки гіпотез про відношення між спостережуваними і латентними змінними [317]. Спостережувані змінні також називаються змінними-індикаторами або явними змінними. Латентні змінні позначають неспостережувані змінні або чинники. Вони не можуть бути виміряні безпосередньо. Конструкт інтелектуально-особистісний потенціал являється прикладом латентної змінної.

У дослідженнях з використанням МСР широкого використання набули чотири типи моделей: моделі шляхового аналізу; моделі підтверджуючого факторного аналізу; структурні регресійні моделі та моделі латентних змін. Три останні використовуються нами на протязі всього дослідження.

Моделі конфірматорного (підтверджуючого) факторного аналізу (КФА) зазвичай використовуються, щоб дослідити взаємозв'язки серед різних конструктів. Головна особливість цих моделей в тому, що ніякі певні спрямовані відношення не прийняті між конструктами, оскільки вони можуть тільки корелювати один з одним.

Структурні регресійні моделі ґрунтуються на КФА моделях, постулюючи певні відношення (тобто латентні регресії) серед змінних. Ці моделі використовуються, щоб перевірити, чи спростувати припущення теорії, що включають пояснювальні відношення серед різних латентних змінних.

Моделі латентного росту використовуються, щоб вивчити зміни з плином часу.

У загальному вигляді МСР включає оцінку двох моделей між досліджуваними змінними: моделі вимірювання та структурної моделі. Модель вимірювання або факторна модель, визначає відношення між спостережуваними змінними і латентними змінними. Структурна модель визначає відношення між латентними змінними, передбачуваними моделлю.

Зв'язки між вимірювальними та структурними моделями можуть бути визначені двоступеневим підходом до МСР, який передбачає аналіз вимірювальних та структурних моделей як двох концептуально різних моделей. Необхідність двоступеневого підходу полягає в тому, що перевірка теоретичних припущень (структурна модель) не має сенсу, якщо модель вимірювання не забезпечує необхідного рівня конвергентної та дискримінантної валідності.

Модель вимірювання є етапом застосування методу МСР, на якому визначаються відношення між спостережуваними і латентними змінними. Для перевірки моделі вимірювання використовується КФА. У моделі вимірювання дослідник повинен вибрати спостережувані показники, щоб визначити латентні фактори.

Структурні моделі відрізняються від моделей вимірювання тим, що в них дослідний акцент зміщується від розгляду відношень між конструктами і спостережуваними змінними, що вимірюють їх, до виявлення природи і величини відношень між самими конструктами.

Як правило, моделювання структурними рівняннями включає п'ять етапів: специфікації, ідентифікації, оцінювання, тестування і (при необхідності) модифікації моделі.

На етапі специфікації моделі дослідник визначає передбачувані відношення серед спостережуваних і латентних змінних, які утримуються в моделі. На цьому етапі повинні бути визначені спрямовані ефекти, дисперсії і коваріації. Спрямовані ефекти представляють відношення між спостережуваними змінними (факторні навантаження) і латентними змінними і відношення між латентними змінними (шляхові коефіцієнти). Коваріації — ненаправлені зв'язки серед незалежних латентних змінних (вигнуті двоголові стрілки). Вони існують, коли дослідник висуває гіпотезу, що два фактори корелюють між собою.

Питання, яке ставить дослідник, на етапі ідентифікації моделі, звучить так: чи можуть бути отримані єдині значення для кожного вільного параметра з спостережуваних даних. Модель повинна бути понад ідентифікованою, щоб бути оціненою. Тоді можна перевірити гіпотези про відношення серед змінних. Модель є понад ідентифікованою, якщо різниця між числом елементів в кореляційній матриці і числом параметрів, які повинні бути оцінені, є позитивним числом (ступінь свободи).

З іншого боку, якщо ступінь свободи є негативним числом, то модель не ідентифікована, і оцінки параметрів неможливі.

Важливим завданням методу МСР є знаходження найбільш простої моделі для представлення взаємозв'язків між змінними, яка точно відображала б взаємозв'язки емпіричних даних. Таким чином, велике число ступенів свободи говорить про більш просту модель. Як правило, специфікація та ідентифікація моделі передують збору даних.

Мета оцінки моделі полягає в тому, щоб відтворити передбачувану моделлю оцінену коваріаційну матрицю ($\Sigma(\theta)$), яка нагадує оцінену вибірквою коваріаційну матрицю (S) спостережуваних змінних із залишковою матрицею ($S - \Sigma(\theta)$), яка є якомога меншою. Коли $S - \Sigma(\theta) = 0$, тоді χ^2 стає нулем, і отримана гарна модель для даних. Оцінка моделі включає визначення значень невідомих параметрів і помилок, пов'язаних з оціненим значенням.

Процес оцінки включає використання особливої функції відповідності, щоб мінімізувати різницю між коваріаційними / кореляційними матрицями $\Sigma(\theta)$ і S . Існує кілька функцій підбору або процедур оцінки. Часто — використовується функція максимальної правдоподібності (ML).

Етап тестування моделі передбачає визначення того, в якій мірі теоретична модель підтримана отриманими вибірквовими даними.

Для того, щоб судити про адекватність теоретичної моделі, існує два способи: по-перше, досліджувати деякий універсальний тест відповідності

всієї моделі даним і, по-друге, розглянути адекватність окремих параметрів моделі.

Універсальні тести в методі МСР відомі як критерії відповідності моделі. Вони поділяються на три категорії: абсолютної відповідності, порівняльної відповідності і відповідності простій моделі.

Абсолютні індекси придатності забезпечують оцінку того, як добре модель дослідника відповідає вибірковими даними. Головний абсолютний індекс придатності — χ^2 (хі-квадрат), який перевіряє модель на ступінь помилки специфікації. Також, статистично значущий χ^2 припускає, що модель не відповідає вибірковими даними. Навпаки, незначущий χ^2 характерний для моделі, яка добре відповідає даним. Однак χ^2 , як встановлено, є занадто чутливим до збільшення обсягу вибірки, таким чином, що рівень ймовірності має тенденцію бути значущим. χ^2 також має тенденцію збільшуватися, коли число спостережуваних змінних збільшується. Тому χ^2 не може використовуватися в якості єдиного індикатора підбору моделі в МСР.

Середньоквадратична помилка апроксимації (RMSEA) коригує тенденцію χ^2 відхиляти моделі великого розміру або кількості змінних. Більш низька величина RMSEA (<0,05) вказує на хорошу відповідність моделі даним, і вона часто повідомляється з 95% рівнем довіри для врахування помилок вибірки, пов'язаних з оціненою RMSEA.

Третім, найбільш широко використовуваним індексом відповідності є — порівняльний індекс відповідності (CFI), який вказує на відносну відсутність підбору зазначеної моделі проти базової моделі. Він нормований і варіює від 0 до 1. CFI з більш високими значеннями представляє найкращу відповідність моделі. CFI широко використовується через його переваги, включаючи його відносну нечутливість до складності моделі. Величина $CFI > 0,95$ вказує на хорошу модель.

Також дослідник повинен розглянути окремі параметри моделі. Слід враховувати три головні особливості окремих параметрів. Перша особливість — чи істотно відрізняється параметр від нуля. Якщо критичне значення перевищує математичне очікування на заданому рівні (наприклад, 1,96 для двостороннього тесту на рівні 0,05), то параметр істотно відрізняється від нуля. Друга особливість — чи збігається знак параметра з тим, що очікується від теоретичної моделі. Третя особливість — та, що оцінки параметрів повинні мати сенс, тобто, вони повинні бути в межах очікуваного діапазону значень. Наприклад, у дисперсій не повинно бути негативних величин, і кореляції не повинні перевищувати 1. Таким чином, всі вільні параметри повинні бути в очікуваному напрямку, статистично відрізнитися від нуля і мати практичний сенс.

Якщо відповідність передбачуваної теоретичної моделі не така, як хотілося б, то на наступному етапі необхідно змінити модель і згодом оцінити змінену модель. Цей етап часто називають повторною специфікацією. У модифікації моделі, дослідник або додає, або видаляє параметри для поліпшення підгонки моделі. Крім того, параметри можуть бути змінені з фіксованих на вільні або з вільних на фіксовані.

Досліднику, щоб змінити модель необхідно виконати наступні кроки:

1) Вивчити оцінки регресійних коефіцієнтів і відповідні коваріації. Відношення коефіцієнта до стандартної помилки еквівалентно тесту Z на значущість відношення з $p < 0,05$ і граничним значенням рівним 1,96. При розгляді регресійних ваг і коваріацій в наперед заданій моделі, цілком ймовірно, що знайдеться кілька регресійних ваг або коваріацій, які не є статистично значущими.

2) Скорегувати коваріації або шляхові коефіцієнти, щоб зробити підбір моделі кращим. Це є зазвичай першим кроком у поліпшенні адекватності моделі.

3) Запустити повторно модель, щоб побачити, чи відповідає підгонка. Зробивши коригування, потрібно відзначити, що нова модель — підмножина попередньої. У термінології МСР нова модель — вкладена модель. У цьому випадку різниця в тесті χ^2 вказує на те, чи була деяка важлива інформація втрачена зі ступенями свободи цього χ^2 , рівного числу скоригованих шляхів.

4) Звернутися до індексів модифікації (МІ), передбачених більшістю програм МСР, якщо підбір моделі все ще не відповідає після кроків 1-3. Значення даного індексу модифікації — величина, на яку, як очікується, зменшиться значення χ^2 , якщо відповідний параметр буде вільним. На кожному кроці звільняється параметр, який вносить найбільше поліпшення підбору, і цей процес триває, поки відповідний підбір не досягнуть.

Оскільки програмне забезпечення МСР пропонує всі зміни, які покращать відповідність моделі вихідним даним, деякі з цих змін можуть бути безглуздими. Дослідник повинен завжди керуватися теорією і уникати вносити зміни, незалежно від того як добре вони можуть поліпшити підгонку моделі.

Застосування даного методу в психології передбачає поєднання коректного застосування складних статистичних процедур і теоретичного розуміння досліджуваної проблеми.

3.2. Організація та програма емпіричного дослідження інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції суб'єкта діяльності

3.2.1. Організація та методики дослідження

Змістом дисертаційного дослідження є опис феноменології та динаміки інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції суб'єкта. У дисертації представлені результати наших емпіричних досліджень за період з 2005 по 2014 рік.

Центральним положенням дисертаційного дослідження є обґрунтування підходу до саморегуляції як до процесу, що заснований на інтелектуально-особистісних можливостях індивідуальності, які інтегруються суб'єктом для забезпечення цілеспрямованості діяльності.

Наукова проблема дослідження полягає у створенні концепції (системи теоретичних положень, понять, ознак, функцій, структури, процесів) саморегуляції суб'єкта діяльності.

Для вирішення поставленої проблеми була розроблена програма дослідження, яка включає в себе мету, теоретичні, методичні та емпіричні завдання, обґрунтування вибору досліджуваних змінних, формування вибірки, адекватної цілям і завданням на кожному етапі дослідження, визначення етапів і процедури дослідження. Для вирішення поставлених завдань нами було реалізовано 6 серій досліджень.

Для досягнення поставленої мети, вирішення дослідницьких завдань був створений і обґрунтовано методичний комплекс, а також операціоналізовані основні теоретичні конструкти дослідження стосовно діяльності суб'єкту в контексті ситуацій невизначеності, досягнення та тиску. Логіка дослідження відповідає логіці вказаних ситуацій, тому емпірична частина складається з емпіричних циклів, які включають дослідження інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції: 1) в професійній діяльності екстремального типу, 2) в навчальній діяльності. Ці цикли мають схожу структуру і логіку: спочатку викладені результати дослідження феноменології регуляції у визначеному виді діяльності, потім — побудова концептуальної моделі, далі йдуть дослідження регуляторної ролі інтелектуальних здібностей та особистісних властивостей і, нарешті, кожен цикл завершується вивченням відношень між латентними змінними, що відображають предметне поле дослідження.

3.2.2. Опис обстежених вибірок

Вибірка дослідження конструювалася, виходячи з мети, предмету і гіпотез кожного емпіричного етапу, відповідно до критеріїв внутрішньої валідності та репрезентативності. Загальна вибірка дослідження склала 862 людини. З них — 428 чоловіків та 434 жінки у віці від 18 до 35 років ($M = 27,25$, $\sigma = 2,59$).

Дослідження було організоване в декілька етапів. На першому етапі проводилася емпірична верифікація структурної моделі інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції суб'єкта діяльності. В ньому прийняли участь 221 студент вузів м. Харкова (101 — чоловічої та 120 жіночої статі) та 148 рятувальників підрозділів Державної служби надзвичайних ситуацій в м. Харкові та області. Вік досліджуваних — від 18 до 35 років. Таким чином, загальний обсяг вибірки склав 369 чоловік.

Другий етап включав дослідження динаміки його росту в чотирирічному мінілонгitudному експерименті. У ньому прийняли участь 118 студентів Української інженерно-педагогічної академії (з них — 56 чоловічої та 62 жіночої статі) у віці від 18 до 25 років.

На третьому етапі інтелектуально-особистісний потенціал розглядався як передумова саморегуляції суб'єкта професійної та навчальної діяльності, відповідно. До складу вибірок ввійшли 148 рятувальників підрозділів Державної служби надзвичайних ситуацій в м. Харкові та 178 курсантів та студентів Національного університету цивільного захисту України.

Четвертий етап полягав у дослідженні ролі інтелектуально-особистісного потенціалу в регуляції вибору копінг-стратегій та їх поєднаного впливу на психологічне благополуччя особистості. Вибірку склали 197 студентів Української інженерно-педагогічної академії та Харківської гуманітарно-педагогічної академії (з них — 97 чоловіків та 100 жінок) у віці від 18 до 25 років.

3.2.3. Опис методик емпіричного дослідження

Всі випробовувані проходили тестування за пакетом тестів, який включав наступні методики:

1) Тест Структури інтелекту Р. Амтхауера. Як тест академічного інтелекту, що дозволяє виміряти загальні інтелектуальні здібності нами був обраний тест Р. Амтхауера — один з найвідоміших групових тестів, широко використовуваних в психологічній практиці [191, 233]. Він був запропонований Р. Амтхауером у 1953 році для оцінки структури інтелекту осіб від 13 до 61 року. Тест заснований на моделі багатфакторної структури інтелекту Л. Терстоуна. Розроблявся як тест діагностики рівня загальних здібностей у зв'язку з проблемами професійної психодіагностики. Р. Амтхауер виходив з концепції, що розглядає інтелект як спеціалізовану підструктуру в цілісній структурі особистості, тісно пов'язану з іншими компонентами особистості, такими як вольова й емоційна сфери, інтереси та потреби. Цей конструкт розуміється ним як структурована цілісність ряду психічних здібностей, що виявляються в різних формах діяльності. В інтелекті виділяються «центри тяжіння» — мовний, лічильно-математичний, просторових уявлень і функцій пам'яті.

Тест Р. Амтхауера є одним з високошвидкісних групових тестів інтелекту, де регламентоване завдання, час, однозначність рішення, задані способи дії, дається однозначна оцінка результату. Тест Р. Амтхауера є однією з найбільш валідних, надійних і практично застосовних діагностичних методик.

2) Методика «Включені фігури» К. Готтшальда (1926) для оцінки когнітивного стилю полезалежність / полenezалежність (ПЗ / ПНЗ). В якості показників ПЗ / ПНЗ використовувались: 1) загальний час виконання 30-ти завдань (у хв.); 2) кількість правильних відповідей; 3) продуктивність як відношення кількості правильних відповідей до часу виконання тесту.

Індекс полезалежності / полenezалежності підраховується за формулою: Індекс ПЗ / ПНЗ = кількість правильних рішень / загальний час (хв.).

При індексі ПЗ / ПНЗ > 2,5 вважається вираженим параметр полenezалежності. При індексі ПЗ / ПНЗ < 2,5 виражений параметр полезалежності.

Чим більше правильних відповідей і менше час виконання завдання, тим більше підстав говорити про вираженість полenezалежного когнітивного стилю. У разі полезалежності збільшується час виконання завдань і зменшується кількість правильних відповідей.

В якості основного показника за даною методикою виступає індекс полезалежності / полenezалежності.

3) Методика «Порівняння схожих малюнків» Дж. Кагана (1966) застосовувалась для оцінки когнітивного стилю імпульсивність / рефлексивність.

Обробка результатів включала: підрахування часу (суми) між пред'явленням стимулу і першою реакцією випробуваного, загальна кількість помилок для кожного предмета.

Як результат використовувався показник — сумарний Z-критерій, що включає обидва показники стилю (час і помилки). Згідно нього всі досліджувані оцінюються як більш «імпульсивні» або більш «рефлексивні» в єдиному упорядкованому ряду за Z-показником [380]:

$$Z = Z_o - Z_t; Z_o = (x_i - X_{mean}) / \sigma; Z_t = (x_i - X_{mean}) / \sigma,$$

де o — помилки; t — час; X_{mean} — середнє для n досліджуваних (окремо для показників часу і помилок); σ — середньоквадратичне відхилення.

4) Методика «Словесно-колірна інтерференція» Дж. Струпа припускає оцінку показника ригідності / гнучкості пізнавального контролю. Застосовувалася версія тесту в модифікації А. А. Фрумкіна [198]. Регіструвалися: 1) час виконання кожного завдання t_i ($i = 1-3$); 2) кількість

помилки в кожному завданні — R_i . Розраховувався інтегральний показник — коефіцієнт інтерференції ($K_{\text{інт}}$) в умовах конфлікту вербальних і сенсорно-перцептивних функцій як співвідношення відповідних продуктивностей:

$$K_{\text{інт}} = (K_{\text{пр1}} - K_{\text{пр3}}) / K_{\text{пр1}}, \text{ де}$$

$$K_{\text{пр1}} = (100 - R_1) / t_1$$

$$K_{\text{пр3}} = (100 - R_3) / t_3$$

Якщо $0,8 < K_{\text{інт}} < 1$ — висока інтерферованість.

До фактору інтерферованості входять особливості концентрації та розподілу уваги разом із загальною стійкістю до перешкод як характеристикою емоційно-вольової сфери. Високо інтерферовані випробовувані чутливі до оточуючих перешкод, відчують труднощі в диференціюванні, перемиканні уваги і адаптації. Висока інтерферованість корелює з тривожністю і полезалежністю.

Якщо $0,4 < K_{\text{інт}} < 0,7$ — середня інтерферованість.

Середня інтерферованість характеризується врівноваженістю за параметрами концентрації та розподілу уваги.

Якщо $0 < K_{\text{інт}} < 0,3$ — низька інтерферованість.

Низько інтерферовані люди стійкі до оточуючих перешкод. Вони легко концентруються на важливих аспектах об'єкта, але зате гірше перемикаються і розподіляють увагу.

Дані три когнітивні стилі були обрані тому, що вони включають вибір із альтернатив в реалізацію перцептивних стратегій суб'єкта та розуміються як одиниці цілісної *когнітивно-особистісної регуляції* пізнавальних стратегій.

5) Тест життєстійкості С. Мадді, що вимірює набір установок, які дозволяють ефективно справлятися зі стресовими та складними життєвими ситуаціями. Він включає три субшкали: залученість (установка на участь в подіях, що відбуваються), контроль (установка на активність по відношенню до життєвих подій) і виклик (установка по відношенню до важких або нових

ситуаціям, коли останні розглядаються як виклики, а також як можливість отримати новий досвід та чомусь навчитися) та підсумковий показник життєстійкості як здатність витримувати стресогенні дії без негативних наслідків.

Слід відмітити, що деякі дослідники відзначають, що емпіричні дослідження життєстійкості ускладнені відсутністю прийнятого стандартного інструменту для вимірювання цього конструкту, вказуючи на провал у відтворенні трьох декларованих вимірів життєстійкості у факторному аналізі [295]. З метою усунення цього недоліку проводиться робота по створенню короткої версії тесту життєстійкості, яка б відповідала необхідним психометричним вимогам.

Серед вітчизняних досліджень широкої популярності набула версія тесту життєстійкості С. Мадді, адаптованого Д. О. Леонтєвим та О. І. Рассказовою [110]. Аналіз психометричних властивостей тесту, а саме: надійності за внутрішньою узгодженістю (“альфа” Кронбаха — α) та конфірмаційний факторний аналіз пунктів свідчить про те, що ряд спостережуваних перемінних (пунктів) мають низькі значення α -Кронбаха та слабкий зв’язок із латентними факторами (шкалами), що може розглядатися як недолік факторної валідності тесту, як різновиду конструктивної валідності. Тому стало актуальним питання розробки скороченої версії тесту життєстійкості.

Модифікована нами версія тесту життєстійкості демонструє гарні психометричні властивості, у тому числі коефіцієнти α -Кронбаха від 0,753 до 0,874 для окремих шкал, та 0,920 для загальної шкали [145]. Повторне тестування через один місяць дало коефіцієнт надійності 0,742 ($N = 75$). Коротка версія тесту життєстійкості приведена у Додатку А.3.1.

б) Опитувальник каузальних орієнтацій Е. Десі і Р. Райана. Методика дає інформацію про порівняльну вираженість одного з трьох способів прийняття рішення в ситуації вибору: опора на самостійні внутрішні

критерії (автономія), опора на зовнішні критерії і підстави (контроль), вичікування і відхід від рішення (безособова орієнтація).

Поняття «каузальна орієнтація» розуміється авторами методики як тип мотиваційної підсистеми в поєднанні з відповідними когнітивними, афективними та іншими психологічними характеристиками. Каузальна орієнтація може бути внутрішньою (інтернальною), зовнішньою (екстернальною) або безособовою [281].

Люди з автономною каузальною орієнтацією оперують внутрішньою мотиваційною системою. У них виявляються тенденції сприймати локус каузальності як внутрішній і відчувати почуття самодетермінації та компетентності. Таким людям властива висока ступінь усвідомлення базових потреб і чітке використання інформації для прийняття рішень про поведінку, внаслідок чого розвинене почуття компетентності і високий рівень самодетермінації. Такі люди здатні змінювати автоматизовану поведінку на самодетерміновану, перепрограмувати її або керувати нею на свій розсуд. Їм не притаманне самозвинувачення у разі невдачі, вони володіють гнучкою поведінкою і чутливістю до змін середовища.

Люди з домінуючою зовнішньою каузальною орієнтацією характеризуються прагненням до понад досягнень. Вони вірять у залежність одержуваних результатів від поведінкових реакцій і, прагнучи досягти успіху, знаходяться в пошуку його зовнішніх ознак. В основі цієї особистісної орієнтації лежить недолік самодетермінації. Така людина в основному оперує зовнішньою мотиваційною субсистемою, що веде до негнучкості в поведінкових реакціях і в переробці інформації. При здійсненні вибору її рішення базуються не на внутрішніх потребах, а на зовнішніх імпульсах і критеріях. Мотиви надмірно визначаються зовнішніми обставинами. Втрата почуття самодетермінації компенсується сильною потребою в контролі ззовні.

У людей з безособовою каузальною орієнтацією виникає феномен «вивченої безпорадності», оскільки вони навчаються на своєму досвіді того, що середовище не реагує на їхні дії. Така людина демонструє мінімум самодетермінації. У неї домінує амотивуюча підсистема з деякими проявами зовнішньої мотивуючої, що реалізується в автоматичній і безпорадній поведінці.

Е. Десі і Р. Райан вважають, що на практиці у людини присутні орієнтації всіх трьох типів, а індивідуальні відмінності виражаються в їх пропорціях.

Російськомовна версія опитувальника каузальних орієнтацій у редакції О. Є. Дергачової (2005) включає 26 ситуацій з трьома варіантами відповідей. Психометричний аналіз даної методики на вибірці 221 чоловік показав, що далеко не всі питання мають задовільне значення α -Кронбаха, тобто внутрішня узгодженість шкал є не зовсім задовільною. Більш точно цей висновок підтвердився за результатами конфірматорного аналізу — всі індекси узгодженості виявилися нижчими прийнятних. Тому нами була проведена реадaptaція опитувальника, спрямована на скорочення довжини шкал із збереженням їх надійності як внутрішньої узгодженості та факторної структури.

Скорочена версія отриманого опитувальника каузальних орієнтацій відповідає психометричним вимогам (α -Кронбаха для шкал знаходиться в межах від 0,785 до 0,846). Конфірматорний факторний аналіз версії опитувальника із 12 запитань свідчить про гарну узгодженість вихідних даних трьох факторній структурі опитувальника ($\chi^2 = 1,63$; RMSEA = 0,046; CFI = 0,961). У Додатку Б.3.1 представлена коротка версія опитувальника каузальних орієнтацій.

7) Опитувальник толерантності до невизначеності Д. Маклейна (MSTAT-I). Вимірює готовність суб'єкта включатися в невизначені ситуації і уявлення про здатність успішно діяти в них. Автор опитувальника визначає

толерантність до невизначеності як спектр реакцій (від відкидання до потягу) на стимули, які сприймаються індивідом як незнайомі, складні, мінливі або дають можливість декількох принципово різних інтерпретацій. Опитувальник Д. Маклейн являє собою набір з 22 тверджень, згода з якими респондентам пропонується оцінити за семибальною лайкертовською шкалою. Оригінальна методика має досить високу внутрішню узгодженість (альфа-коефіцієнт Кронбаха становить 0,86). Д. Маклейном були отримані помірні позитивні кореляції шкали зі шкалами толерантності до невизначеності С. Баднера ($r = 0,37$; $p < 0,05$) і Е. МакДональда ($r = 0,58$; $p < 0,05$), шкалами відкритості до змін і пошуку нових відчуттів, а також була виявлена помірна негативна кореляція зі шкалою догматизму; значущих взаємозв'язків зі шкалою когнітивної складності виявлено не було.

8) «Шкала контролю за дією» (НАКЕМР-90) Ю. Куля. Дозволяє оцінити здібності випробовуваного регулювати власну поведінку, спираючись на власні вольові якості в ситуаціях, відбитих в наступних шкалах: контроль за дією при невдачі; контроль за дією при плануванні; контроль за дією при реалізації. Високі оцінки за кожною шкалою означають орієнтацію на дію, низькі — орієнтацію на стан. Під орієнтацією на дію розуміється активний стан наміру, спрямований на трансформацію його в дію, тоді як орієнтація на стан пов'язана із затримкою реалізації наміру, викликаною думками і аналізом минулого, сьогодення і майбутнього.

9) Опитувальник «Стиль пояснення успіхів і невдач» Призначений для діагностики оптимізму особистості, що розуміється як здатність оптимістично оцінювати причини різних подій, як негативного, так і позитивного характеру. При оптимістичному атрибутивному стилі (оптимізмі) успіхи сприймаються як стабільні, глобальні і контрольовані, а невдачі як тимчасові (випадкові), локальні і контрольовані.

Опитувальник «Стиль пояснення успіхів і невдач» в адаптації Т. О. Гордєєвої і співавторів [42] також був нами скорочений на основі

психометричних показників початкової версії. З нього були видалені ті питання які не відповідали психометричним вимогам. Кінцева версія опитувальника «Стиль пояснення успіхів і невдач» приведена у Додатку В.3.1.

10). Шкала загальної самоефективності Р. Шварцера і М. Ерусалема в адаптації В. Ромека [220]. Вона містить 10 висловлювань щодо спроможності людини до успішного здійснення діяльності, які пропонується оцінити за 4-бальною шкалою. Сумарний бал за усіма пунктами є показником загальної самоефективності.

При створенні скорочених версій опитувальників ми виходили із наступних міркувань. Вивчення складних, інтегральних психологічних феноменів, яким є інтелектуально-особистісний потенціал, веде до включення в дослідження значної кількості перемінних. Кожна нова перемінна — нова розмірність в просторі даних. Щоб достатньо щільно «заселити» N -мірний простір та «побачити» структуру даних необхідно мати досить багато точок, тобто випробовуваних. З іншого боку необхідність задіяти велику кількість тестів з «довгими» завданнями веде до збільшення часу відведеного кожному випробовуваному для роботи із пакетом психодіагностичних методик, що може позначатися на дбайливості виконання завдань тестових методик. Також відомо, що збільшення кількості завдань у тестах (опитувальниках) не завжди веде до значного збільшення надійності тесту. Одним із можливих виходів із цієї ситуації є створення коротких версій психологічних шкал, опитувальників, які б відповідали необхідним психометричним вимогам, зокрема, надійності.

3.2.4. Методи математичної обробки даних

Обробка даних проводилася у відповідності з поставленими завданнями дослідження, які включали застосування як одновимірних, так і багатовимірних методів статистичного аналізу.

Для загальної характеристики вибірок, що розглядаються використовувалася описова статистика (середні значення, стандартні відхилення, асиметрія, ексцес), здійснювалася перевірка на наявності нормального розподілу вихідних значень досліджуваних змінних.

З метою оцінки якості вимірювального інструментарію розраховувалися оцінки надійності за внутрішньою узгодженістю (α -Кронбаха).

Для перевірки гіпотез про зв'язки між змінними використовувався параметричний коефіцієнт кореляції r Пірсона.

Конфірматорний факторний аналіз як вимірювальний метод структурного моделювання застосовувався для перевірки гіпотез про кількість факторів та їх навантаження у гіпотетичній моделі інтелектуально-особистісного потенціалу [146].

Для обробки результатів використовувався статистичний пакет SPSS for Windows 21.0 та AMOS 21.0 [234].

3.3. Порівняння інтелектуальних та особистісних показників у суб'єктів різних видів діяльності

Для виявлення відмінностей в показниках інтелектуально-особистісного потенціалу між суб'єктами навчальної та професійної діяльності застосовувався t -критерій Стьюдента, а для величини розміру ефекту — d -Коена.

Перед проведенням порівняльного аналізу розраховувалися описові статистики для всіх змінних. Як і очікувалося, спостерігається широкий розкид за шкалами тесту Р. Амтхауера, когнітивних стилів та особистісних опитувальників, задіяних у дослідженні, що дозволяє добре диференціювати випробовуваних двох груп на основі балів, отриманих з допомогою використаних шкалам.

Аналіз описових статистик (див. Додаток А.3.3 та Додаток Б.3.3) показав, що всі досліджувані змінні мають нормальний розподіл, що підтверджується тестом Колмогорова-Смірнова. Це є підставою для коректного проведення подальшого аналізу даних методами параметричної математичної статистики.

Внутрішня узгодженість тесту Р. Амтхауера: середнє число кореляцій субтестів із загальним показником $r = 0,65$; середнє число всіх інтеркореляцій субтестів $r = 0,36$. Коефіцієнт ретестової надійності (інтервал повторного дослідження 1 рік) $r = 0,86$. Критеріальна валідність за кореляцією з успішністю $r = 0,62$. Автор повідомляє, що тест має високі показники валідності поточної та валідності прогностичної, визначеної методом контрастних груп [233].

Коефіцієнти ретестової надійності для методик діагностики когнітивних стилів — полenezалежності / полезалежності, імпульсивності / рефлексивності, ригідності / гнучкості (інтервал повторного дослідження 1 рік) склав: $r = 0,81$, $r = 0,81$ та $0,84$, відповідно.

Оцінка надійності за внутрішньою узгодженістю (“альфа” Кронбаха — α) для шкали «Автономної каузальна орієнтація» становить $\alpha = 0,83$; шкали «Толерантність до невизначеності» — $\alpha = 0,77$; шкали «Самоефективність» — $0,80$; шкал «Орієнтація на дію при невдачі» та «Орієнтація на дію при реалізації» — $0,81$; загальної шкали «Життєстійкість» — $0,89$; шкали «Атрибутивний пояснювальний стиль» — $0,77$.

Таким чином, отримані коефіцієнти ретестової надійності та внутрішньої узгодженості дозволяють вважати психометричні характеристики тесту загальних інтелектуальних здібностей Р. Амтхауера, методик діагностики когнітивних стилів К. Готтшальда, Дж. Кагана, Дж. Струпа та вище перерахованих особистісних шкал — задовільними [422].

У таблиці 3.1 представлені результати порівняння між середніми значеннями показників інтелектуально-особистісного потенціалу в залежності від виду діяльності. Встановлено вплив виду діяльності на деякі показники інтелектуально-особистісного потенціалу. Зокрема, на рівні значимості $p = 0,004$ (середній ефект за Коеном) отримані відмінності між суб'єктами навчальної та професійної діяльності за показником “автономія”. Середній показник автономії вище у студентів, ніж у рятувальників. На рівні значимості $p = 0,043$ (малий ефект) встановлено відмінності між студентами та рятувальниками за показником “толерантність до невизначеності”. Середній показник толерантності до невизначеності вище у студентів, ніж у рятувальників. Також між студентами та рятувальниками виявлено статистично значущі відмінності за показниками: “орієнтація на дію при невдачі” ($p = 0,001$) та “життєстійкість” ($p = 0,001$). Середні значення за цими змінними виявилися вищими у рятувальників, ніж у студентів. Крім того, на рівні значущості ($p = 0,011$) виявлені відмінності за показником загальних інтелектуальних здібностей. Середнє значення у студентів за ним виявилось вищим у студентів.

Отримані відмінності між студентами та рятувальниками за інтелектуальними та особистісними показниками можна пояснити особливостями їх діяльності.

Так, в умовах інноваційної розвиваючої освіти для суб'єктивної успішності навчання студент повинен проявити самостійність, автономність в актах мислення, долати труднощі, неорганізованість та приймати адекватні рішення в ситуації вибору. Очевидно, що цьому сприяють такі якості як опора на самостійні внутрішні критерії (автономність), прийняття умов невизначеності і здатність справлятися з нею (толерантність до невизначеності), теоретичні та практичні здібності.

Діяльність рятувальників, що нерідко протікає в екстремальних умовах, передбачає меншу самостійність, тому що підпорядкована статутам,

настановам, розпорядженням керівників. Але вона вимагає стійкості до фізичної та нервово-психічної напруги, прояву вольових якостей, що і проявилось у більш високих оцінках за здатністю витримувати стресогенні дії без негативних наслідків (життестійкість) та орієнтації на дію в ситуації невдачі як активного стану наміру, спрямованого на його трансформацію в дію.

Таблиця 3.1

Порівняння показників інтелектуально-особистісного потенціалу у суб'єктів різних видів діяльності

Змінні	Студенти (N = 221)		Рятівники (N = 148)		t Стьюдента	d Коена
	M	SD	M	SD		
Авто	69,56	8,23	67,14	7,98	2,82**	0,30
ТН	102,69	17,06	99,45	13,69	2,02*	0,21
СЕ	30,85	3,93	31,12	3,92	0,66	0,07
ОДН	6,4	2,17	7,15	2,13	3,29***	0,35
ОДР	8,54	2,12	8,18	2,21	1,56	0,17
Жст	27,12	6,81	29,12	5,76	3,04***	0,31
Опт	102,00	8,89	100,50	10,87	1,40	0,15
ЗІЗ	87,74	13,68	84,37	13,99	2,30**	0,24
ПЗ / ПНЗ	2,52	1,04	2,66	0,96	1,33	0,14
І / Р	1,16	0,41	1,19	0,44	0,66	0,07
Р / Г	0,53	0,11	0,51	0,13	1,54	0,17

Примітка. *** — Відмінності значущі на рівні 0,001.

** — Відмінності значущі на рівні 0,01.

* — Відмінності значущі на рівні 0,05.

Розуміння інтелектуально-особистісного потенціалу як інтегративної індивідуально-психологічної характеристики суб'єкта діяльності, що

обумовлює його саморегуляцію, передбачає звернення до вивчення взаємозв'язків між окремими його компонентами.

Таблиця 3.2

Кореляція між показниками інтелектуально-особистісного потенціалу у вибірці студентів (N = 221)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	1,0										
2	,41***	1,0									
3	,08	,17*	1,0								
4	,25***	,24***	,29***	1,0							
5	,27***	,27***	,25***	,34***	1,0						
6	,27***	,30***	,29***	,30***	,32***	1,0					
7	,17*	,21**	,19**	,23***	,23***	,41***	1,0				
8	-,04	,13	,09	,12	,06	,15*	,01	1,0			
9	-,05	-,13	-,05	,01	-,09	-,10	,04	-,24**	1,0		
10	-,01	-,02	,12	,09	,03	,04	-,03	-,21**	,18**	1,0	
11	,03	,10	,05	,09	,03	,10	,01	,20**	-,21**	-,26**	1,0

Примітка: 1 – автономна каузальна орієнтація; 2 – толерантність до невизначеності; 3 – самоефективність; 4 – орієнтація на дію при невдачі; 5 – орієнтація на дію при реалізації; 6 – життєстійкість; 7 – оптимістичний атрибутивний стиль; 8 – полезалежність / полenezалежність; 9 – імпульсивність / рефлексивність; 10 – ригідність / гнучкість; 11 – загальні інтелектуальні здібності.

*** — Кореляція значуща на рівні 0,001.

** — Кореляція значуща на рівні 0,01.

* — Кореляція значуща на рівні 0,05.

Для виявлення зв'язку між змінними, що характеризують інтелектуально-особистісний потенціал у студентів та рятувальників, проводився кореляційний аналіз за Пірсоном (див. таблицю 3.2 та таблицю 3.3). З метою встановлення подібності чи відмінності в структурах взаємозв'язків досліджуваних показників у суб'єктів навчальної та

професійної діяльності проводилося порівняння відповідних кореляційних матриць.

Таблиця 3.3

Кореляція між показниками інтелектуально-особистісного потенціалу у вибірці рятувальників (n = 148)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	1										
2	,42 ^{***}	1									
3	,18 [*]	,23 ^{**}	1								
4	,24 ^{**}	,25 ^{**}	,28 ^{**}	1							
5	,37 ^{***}	,25 ^{**}	,23 ^{**}	,33 ^{***}	1						
6	,17 [*]	,22 ^{**}	,22 ^{**}	,20 ^{**}	,21 ^{**}	1					
7	,24 ^{**}	,22 ^{**}	,12	,13	,10	,35 ^{***}	1				
8	,16 [*]	,11	,04	,19 [*]	,08	,14	,16 [*]	1			
9	-,06	-,13	-,07	-,14	-,02	-,05	,09	-,25 ^{**}	1		
10	,07	,10	,04	-,01	,12	,08	-,01	-,18 [*]	,12	1	
11	,14	,04	,07	,14	,05	,13	,19 [*]	,34 ^{**}	-,26 ^{**}	-,20 [*]	1

Примітка: Умовні позначення такі ж як і у таблиці 3.2.

Результати порівняння кореляційних матриць суб'єктів навчальної та професійної діяльності наведені у Додатку В.3.3. Як можна бачити, всі критерії, що отримані як на основі функції максимальної правдоподібності (ML), так і узагальнених найменших квадратів (GLS) свідчать про те, що кореляційні матриці інтелектуально-особистісних показників студентів та рятувальників не відрізняються одна від одної ($p > 0,0001$). Це говорить про якісно однакові патерни взаємозв'язків характеристик у цих групах досліджуваних.

Подібність кореляційних матриць інтелектуальних та особистісних показників в двох групах досліджуваних дозволяє аналізувати їх разом.

Аналіз кореляційних матриць показників інтелектуально-особистісного потенціалу у вибірках студентів та рятівників показує, що були отримані наступні значущі на рівні не менше $p < 0,05$ зв'язки:

1. Чим в більшій мірі особистість спирається на самостійні внутрішні критерії (автономія), тим краще вона справляється із складними життєвими ситуаціями (життєстійкість), більш готова включатися в невизначені ситуації і здатна успішно діяти в них (толерантність до невизначеності), орієнтована на дію а не на стан, тим їй більшій мірі властивий оптимістичний атрибутивний стиль та самоефективність.
2. Чим вище рівень життєстійкості особистості, тим вище загальний показник оптимістичного атрибутивного стилю, орієнтація на дію при реалізації наміру в ситуації невдачі, толерантність до невизначеності та само ефективність.
3. Чим вище толерантність до невизначеності, тим більше особистість орієнтована на дію, їй притаманний оптимістичний атрибутивний стиль, самоефективність, полenezалежність та рефлексивність.
4. Чим вище у особистості розвинена орієнтація на дію, тим їй в більшій мірі властивий оптимістичний атрибутивний стиль та самоефективність.
5. Полenezалежні особистості характеризуються більшою здатністю справлятися із складними життєвими ситуаціями, толерантні до невизначеності, орієнтовані на дію при невдачі, рефлексивні та гнучкі.
6. Чим вище рівень загального інтелекту, тим більша полenezалежність, рефлексивність та гнучкість особистості.

Таким чином, результати кореляційного аналізу свідчать про те що досліджувані змінні утворюють як мінімум дві чітко виражені кореляційні плеяди. Перша плеяда сформована змінними, які характеризують продуктивні (інтелектуальні здібності) та стильові властивості

інтелектуальної діяльності. Причому, як показує більш детальний аналіз даних, зв'язки полюсу полнезалежності, рефлексивності, гнучкості пізнавального контролю з інтелектуальними здібностями мають певний вибірковий характер. Вони більш тісно пов'язані із невербальними аспектами психометричного інтелекту — лічильно-математичними та просторовими уявленнями. Очевидно, що ці зв'язки можна пояснити деякою подібністю стимульного матеріалу та умовами проведення тестування (обмеження часом).

Емпірично виявлені взаємозв'язки між продуктивними та стильовими особливостями інтелектуальної діяльності в котрий раз підтверджують факт їх взаємопов'язаності [206, 297, 301]. При цьому ми не схильні розглядати когнітивні стилі та психометричний інтелект як повністю самостійні форми інтелектуальної діяльності, або стилі як форму прояву інтелекту. Ми стоїмо на позиції М. О. Холодної, згідно якій стильові та продуктивні властивості інтелектуальної діяльності є похідними від особливостей організації ментального досвіду. Згідно автору, основу ментального досвіду складають когнітивні структури — гіпотетичні конструкти, які безпосередньо не виявляються в експериментально-психологічних та тестових ситуаціях. Вони є своєрідними психічними механізмами, в яких у «згорнутому» виді представлені наявні інтелектуальні ресурси суб'єкта [205]. При взаємодії суб'єкта із світом когнітивні структури розгортають ментальний простір суб'єкта, в якому вибудовується пізнавальний образ ситуації. Ментальні структури *контролюють* та *регулюють* способи сприйняття, розуміння та інтерпретації подій, що відбуваються.

Другу кореляційну плеяду утворили особистісні параметри. Ці зв'язки є теоретично очікуваними, тому що утворені позитивними рисами особистості, що представляють сильні сторони особистості. Як особистісні ресурси вони сприяють успішному пристосуванню людини до навколишнього світу і практичному оволодінню ним [113]. Слід відзначити,

що як поле психологічних досліджень позитивні сторони особистості та її функціонування привернули настійну увагу дослідників лише в останнє десятиріччя в контексті позитивної психології. Зважаючи на це, емпіричні дослідження зв'язків між ними нечисленні. Проте можна співвіднести деякі отримані нами взаємозв'язки досліджуваних показників з результатами інших авторів. Так, емпірично виявлений значущий зв'язок в обох вибірках (студентів та рятувальників) між автономною каузальною орієнтацією та толерантністю до невизначеності узгоджується з характеристикою толерантної особистості даної Г. Олпортом. Автор відмічав, що толерантні люди не шукають опори і підтримки у інших людей, вони самодостатні і незалежні. Їх відрізняє прагнення до персональної автономії [148]. Здатність толерантної особистості продуктивно діяти в новій і невизначеній ситуації має на увазі самозбереження своєї автономії.

Не суперечить і теоретичним очікуванням взаємозв'язок життестійкості та атрибутивного оптимізму. Адже як і життестійкість, оптимізм надає особистості впевненість у собі, забезпечує почуття опори. Отримана в дослідженні середня кореляція 0,38 для обох вибірок відповідає середньому кореляційному ефекту за Дж. Коеном. Тобто, ефективне подолання стресових обставин передбачає їх адекватну оцінку, з чим виражений оптимізм може не узгоджуватися.

В літературі відмічається, що самоефективність як впевненість у своїй здатності виконати певну діяльність [236], нерідко співвідносилася з таким компонентом життестійкості, як контроль [113]. Виявлений помірний зв'язок загальної самоефективності як суми самоефективностей, пережитих людиною в різних видах діяльності, із життестійкістю свідчить про те, що вона (самоефективність) дійсно пов'язана із контролем як одним із компонентів життестійкості.

Аналіз кореляційних матриць, представлених у таблицях 3.2 та 3.3, також указує на наявність окремих, нехай і слабких, але статистично

значущих, позитивних зв'язків між показниками інтелектуальної організації та особистісними показниками.

Таким чином, кореляційні зв'язки між інтелектуальними та особистісними параметрами представляються узгодженими: отримані дані формують несуперечливу картину і припускають перехід до наступного етапу — побудови структурної моделі інтелектуально-особистісного потенціалу як потенціалу саморегуляції суб'єкта діяльності.

3.4. Емпірична верифікація структурної моделі інтелектуально-особистісного потенціалу

Подібність кореляційних структур двох вибірок випробовуваних (студентів та рятівників) дозволяє провести структурне моделювання з включенням даних обох вибірок з метою статистичної верифікації моделі інтелектуально-особистісного потенціалу.

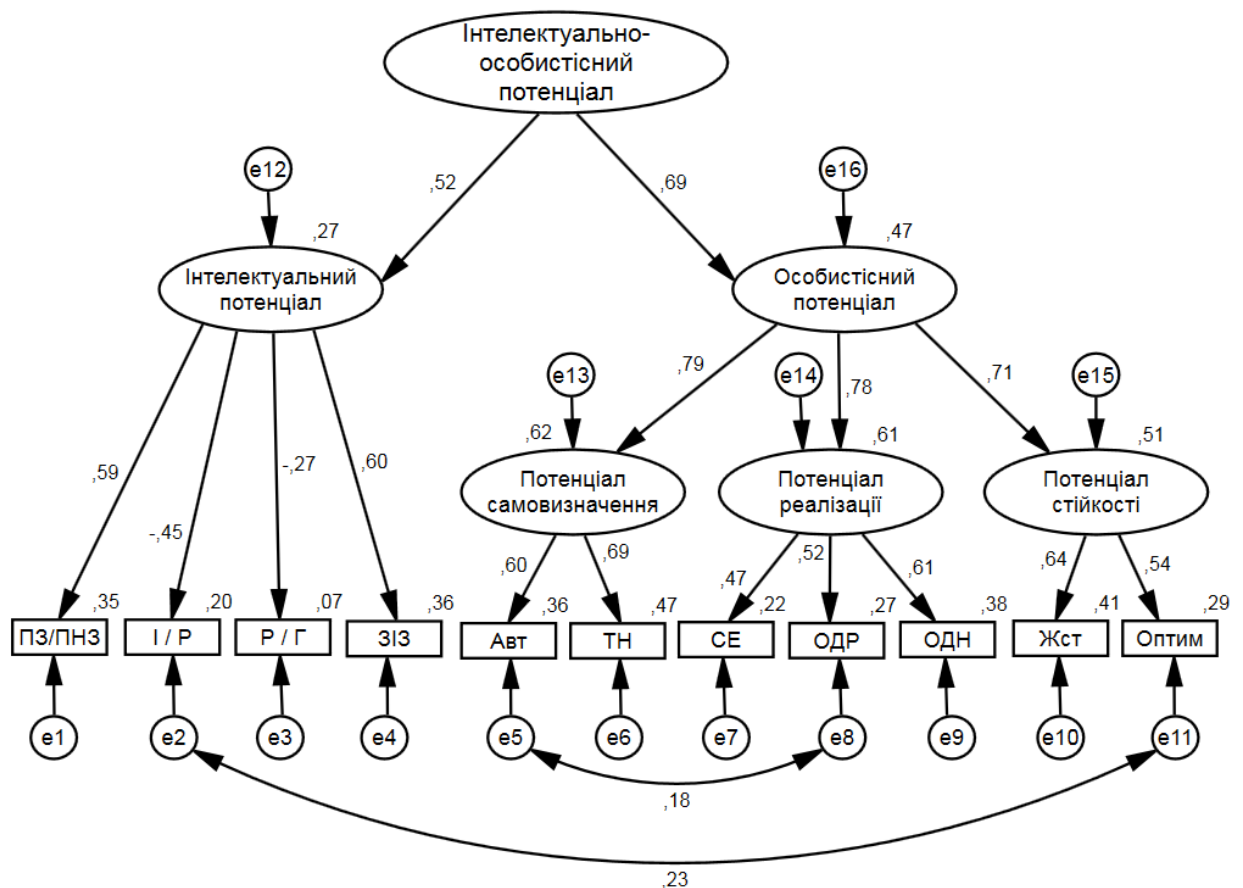
Таблиця 3.4

Скорочені назви явних змінних моделі Інтелектуально-особистісного потенціалу

<i>Явна змінна</i>	<i>Значення</i>
Авт	Автономна каузальна орієнтація
Тн	Толерантність до невизначеності
СЕ	Самоефективність
ОДН	Орієнтація на дію при невдачі
ОДР	Орієнтація на дію при реалізації наміру
Жст	Життестійкість
Оптим	Оптимістичний атрибутивний стиль
ПЗ / ПНЗ	Полезалежність / полenezалежність
І / Р	Імпульсивність / рефлексивність
Р / Г	Ригідність / гнучкість пізнавального контролю
ЗІЗ	Загальні інтелектуальні здібності

У таблиці 3.4 відображений перелік явних змінних моделі *Інтелектуально-особистісного потенціалу*, а на рис. 3.1 представлені результати моделювання структурними рівняннями.

Латентні змінні (*Інтелектуально-особистісний потенціал*, *Інтелектуальний потенціал*, *Особистісний потенціал* і т. д.) відображені в даній моделі в округлих формах верхніх рядів. Це гіпотетичні змінні, які були включені у модель. Явні змінні зображені у вигляді прямокутників (вони відповідають вихідним емпіричним даним). Помилки представлені в округлих контурах (e1, ... e16). Вони відображають сторонні впливи на змінні, невраховані в моделі (помилки їх виміру, вплив зовнішніх по відношенню до моделі причин) [252].

CMIN = 47,264; df = 38; p = ,144; GFI = ,976; CFI = ,977; RMSEA = ,027; Pclose = ,957

Рис. 3.1. Модель інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції суб'єкта діяльності

Фактор *Інтелектуальний потенціал* включив в себе показники загальних інтелектуальних здібностей за Р. Амтхауером та основних когнітивних стилів: полезалежності / полenezалежності, рефлексивності / імпульсивності, гнучкості / ригідності пізнавального контролю. Отже, у факторі поєднується інтелектуальна продуктивність з високим рівнем психологічної диференціації в рамках перцептивної діяльності (полenezалежність), схильністю приймати рішення з урахуванням максимально повної інформації про ситуацію (рефлексивність), легкістю в заміні способів переробки інформації в ситуації когнітивного конфлікту (гнучкість). Високі значення за цим фактором у індивіда свідчатимуть про достатні інтелектуальні можливості для побудови ментальної репрезентації того, що відбувається, на якій ґрунтується ефективна взаємодія з оточуючим світом. Таким чином, функція інтелектуального потенціалу — аналіз і упорядкування зовнішнього і внутрішнього середовища, створення ментальної моделі ситуації та подій, оцінка ситуації, підготовка рішень. Іншими словами, — це функція розуміння людиною того, що відбувається. Реалістична форма відображення ситуації сприяє регуляції афективних спонукань.

Фактор другого порядку — *Особистісний потенціал* утворили три фактори першого порядку. Максимальні навантаження за першим фактором отримали особистісні змінні: толерантність до невизначеності та автономна каузальна орієнтація (перераховані в порядку убутання факторних навантажень). Фактор був інтерпретований як «*потенціал самовизначення*». Його центральним моментом є самодетермінація — вільна саморегульована активність суб'єкту, яка рельєфно проявляється у виборі як засобі перетворення ситуації невизначеності в часткову визначену ситуацію. В структурі *Особистісного потенціалу* цей фактор є найбільш значущим ($\beta = 0,79$). Високі оцінки за цим фактором притаманні самодетермінованим суб'єктам, що діють на основі власного вибору, який базується на усвідомленні своїх потреб і зіставленні їх із зовнішніми умовами.

Самодетермінація включає в себе управління своїм середовищем або своїми діями, спрямованими на результат.

Значущі навантаження за другим фактором отримали показники орієнтації на дію в ситуації невдачі, орієнтації на дію при реалізації (за Ю. Кулем) та самоефективності. Цей фактор ідентифікований як *«потенціал реалізації»*. Високі значення за даним фактором властиві індивідам з активним станом наміру, спрямованим на трансформацію його в дію. Це досягається завдяки увазі, орієнтованій на зміст, що релевантний дії; прискореному прийняттю рішення без надмірного зважування альтернатив; бар'єру для появи емоційних станів, що дезорганізують діяльність; впевненості в здатності до виконання дій, необхідних для досягнення певної мети.

Третій фактор — *«потенціал стійкості»* утворили дві явні змінні: життєстійкість та оптимізм як атрибутивний пояснювальний стиль. Високі позитивні оцінки за даним фактором перешкоджають виникненню внутрішньої напруги в стресових ситуаціях за рахунок стійкого подолання стресів і сприйняття їх як менш значущих. Суб'єкти з вираженими оцінками фактору виявляють наполегливість та здатність відносно легко долати труднощі і невдачі, схильність йти на ризик, приймати рішення. Очевидно, що така широка особистісна риса є досить важливою для успішності багатьох видів професійної діяльності.

Отримані в результаті аналізу фактори розглядаються як функції саморегуляції суб'єкта діяльності, що релевантні ситуаціям невизначеності, досягнення, тиску. Як відмічалось раніше, найбільш яскраво суб'єкт і саморегуляція проявляються саме в цих ситуаціях. Вказані характеристики в повній мірі притаманні надзвичайним ситуаціям і навчальному середовищу. В подальшому на прикладі цих ситуацій і будуть досліджуватися ефекти інтелектуально-особистісного потенціалу. Перш за все, в таких ситуаціях суб'єкту необхідно самовизначитися, а, «перейшовши Рубікон», неухильно

реалізувати прийняте рішення і втілювати його в життя, не зважаючи на стресори. Очевидно, що успішність виконання цих функцій, а отже й саморегуляції, буде залежати від актуалізації в конкретний момент певних компонентів інтелектуально-особистісного потенціалу.

У нижній частині рис. 3.4 знаходяться критерії згоди даної моделі з вихідними даними. $CMIN/df < 2$; $p = 0,144$; $GFI = 0,976$; $CFI = 0,977$; $RMSEA = 0,027$ (90% -вий довірчий інтервал: $0,00 - 0,049$); $Pclose = 0,957$. Рішення про відповідність моделі вихідним даним зазвичай приймається на основі не менше трьох (а краще п'яти) критеріїв [338, 404]. У нашому випадку всі шість критеріїв знаходяться в межах гарної згоди. Таким чином, можна констатувати, що модель *Інтелектуально-особистісного потенціалу* відповідає вихідним даним. Отже, її можна вважати спроможною.

В конструкті «інтелектуально-особистісний потенціал» власне особистісний потенціал представлений більш значуще ніж інтелектуальний потенціал ($\beta = 0,69$; $p < 0,001$ проти $\beta = 0,52$; $p < 0,01$). Між собою ці два гіпотетичні конструкти корелюють на рівні пов'язані між собою на статистично значущому рівні ($r = 0,36$; $p \leq 0,05$), що власне і дає нам можливість говорити про інтелектуально-особистісний потенціал як інтегративний феномен саморегуляції суб'єкта діяльності.

Корекція моделі проходила шляхом видалення з неї статистично не достовірних зв'язків і додавання тих зв'язків, які підвищували відповідність моделі вихідним даним згідно індексам модифікації (MI). Саме дві двонаправлені стрілки між залишковими членами моделі (e_2 та e_{11} , e_5 та e_8 , відповідно) і були отримані в процесі використання процедури модифікації моделі. Вони вказують на те, що між залишковими членами моделі існують кореляційні зв'язки, які дозволяють покращити модель. У нашому випадку вони мають цілком осмислену психологічну інтерпретацію — автономна каузальна орієнтація особистості пов'язана із орієнтацією на дію при

реалізації наміру ($r = 0,18$), а імпульсивність корелює із оптимістичним атрибутивним стилем ($r = 0,23$).

Стандартизовані регресійні ваги (числа біля стрілок) показують знак і силу прямого ефекту однієї змінної на іншу. Цифри біля контурів явних змінних — це квадрати множинної кореляції, вони показують частку дисперсії залежної змінної, що пояснюється впливом відповідних незалежних змінних.

На основі моделі можуть бути отримані оцінки значень як факторів першого порядку (наприклад, *потенціалу самовизначення*), так і *Інтелектуально-особистісного потенціалу* в цілому. Це важливо в тому плані, що після операціоналізації ідеї інтелектуально-особистісного потенціалу постає інша важлива проблема — дослідження власне його функціонування, який у цьому контексті виступає як базова незалежна змінна, що відповідає за досить багато ефектів в плані реальної діяльності суб'єкту.

Оскільки модель розраховувалася одночасно за двома вибірковими кореляційними матрицями, то можна стверджувати інваріантність індексів відповідності, оцінок параметрів та стандартних помилок моделі і взагалі — інваріантності структур інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції суб'єктів професійної та навчальної діяльності.

Отримані в результаті аналізу фактори розглядаються як функції саморегуляції суб'єкта діяльності в контексті ситуацій невизначеності, досягнення, тиску. Як відмічалось раніше, найбільш яскраво суб'єкт і саморегуляція проявляються саме в цих ситуаціях. Вказані характеристики в певній мірі притаманні надзвичайним ситуаціям і навчальному середовищу, на прикладі яких в подальшому будуть досліджуватися ефекти інтелектуально-особистісного потенціалу. Перш за все, в таких ситуаціях суб'єкту необхідно самовизначитися, а, «перейшовши Рубікон», неухильно реалізовувати прийняте рішення і втілювати його в життя, не зважаючи на

стресори. Очевидно, що успішність виконання цих функцій, а отже й саморегуляції, буде залежати від актуалізації в конкретний момент певних компонентів інтелектуально-особистісного потенціалу.

Виявлені у дослідженні функції саморегуляції суб'єкту є емпіричним підтвердженням ідеї О. М. Леонтєва, виказаній у роботі «Проблеми розвитку психіки» щодо диференціації спочатку єдиного процесу діяльності на дві фази: фазу підготовки та фазу здійснення. Фаза підготовки, яка становить характерну рису інтелектуальної поведінки, співвідноситься із функцією самовизначення, а фаза здійснення — функцією реалізації. Наш підхід до вивчення інтелектуально-особистісного потенціалу узгоджується із підходом Ф. Лютанса зі співавторами до діагностики конструкту «психологічний капітал», який представляє фактор вищого порядку, утворений на основі таких змінних, як самоефективність, оптимізм, надія та психологічна стійкість і є значущим предиктором успішності виконання роботи [352]. Крім того, виділені у дослідженні функції саморегуляції суб'єкту діяльності в певній мірі перетинаються з концепціями інших дослідників та отриманими ними даними. Так, Ф. Ротбаум, Дж. Вейс та С. Снайдер описали та дослідили первинний та вторинний контроль [392]. Первинний контроль співвідноситься перетворенням реальності у відповідності із бажаннями суб'єкту, а вторинний — з тактичним підкоренням обставинам в тих випадках, коли первинний контроль неможливий, з метою повернення в подальшому до первинного контролю.

Первинний та вторинний контроль, у свою чергу, можна співвіднести із двома стратегіями подолання розходження між бажаним та дійсним — асиміляцією та акомодатією, виділених Й. Брандстедтером [249]. Зокрема, стратегія асиміляції характеризує докладання зусиль для того, що змінити реальність у відповідності з цілями суб'єкту, а акомодативна стратегія означає пристосування цілей до ресурсів, якими володіє суб'єкт. Автори відзначають подібність між асиміляцією і первинним контролем та

акомодацією і вторинним контролем. З іншого боку функція саморегуляції самовизначення співвідноситься з поняттям вторинного контролю і акомодацією, а функція реалізації, відповідно — з поняттям первинного контролю та асиміляцією.

У подальшому передбачається виявлення регуляторної ролі конструкту «інтелектуально-особистісний потенціал» в професійній та навчальній діяльності суб'єкта. Причому інтелектуально-особистісний потенціал розглядатиметься як предиктор в поєднанні із іншими латентними змінними, які виступатимуть медіаторами в складних структурних моделях.

3.5. Динаміка росту інтелектуально-особистісного потенціалу

Одним із фундаментальних завдань психологічної науки є представлення і вимір змін психологічних феноменів на різних етапах онтогенезу. Більшість сучасних психологічних теорій прямо або побічно апелюють до пояснення того чи іншого феномена в контексті його динаміки або динаміки його зв'язків з іншими феноменами.

Традиційною є точка зору, що навчання у вищому навчальному закладі — це час, коли досягають максимального розвиваються інтелектуальні функції, відбувається становлення особистості молодого людини.

Всі зміни в особистості та інтелекті студента найбільш чітко показують системність і диференційованість розвитку самої особистості та її інтелектуальних здібностей. Підходи в рамках різних експериментальних психологічних теорій часто відрізняються критеріями розвитку інтелекту, показують його з різних сторін, що, в принципі, і пояснює різноманітність у визначеннях його сутності та змісту.

Визначення компонентного складу та структури інтелектуально-особистісного потенціалу закономірно веде до вивчення його динаміки, адже особистість не є жорстко усталеною системою, а навпаки динамічно змінюється у динамічному оточуючому середовищі. Тому особливої

актуальності набуває вивчення динаміки змін інтелектуально-особистісного потенціалу в той час, коли умови для його розвитку є найбільш сприятливими, тобто в період навчання у вищому навчальному закладі.

Тому одним із завдань дослідження стало вивчення динаміки росту інтелектуально-особистісного потенціалу студентів за час навчання у вищому навчальному закладі.

Виходячи із аналізу попередніх досліджень, можна припустити, що динаміка інтелектуального та особистісного потенціалів буде мати як лінійну, так і нелінійну форму розвитку при збереженні взаємозв'язку між підсистемами потенціалу.

Для перевірки цієї гіпотези було проведене дослідження, яке було організоване за лонгітудною схемою. У ньому прийняли участь 118 студентів вузів м. Харкова (56 — чоловічої та 62 жіночої статі). Вік випробовуваних — від 18 до 25 років. Починаючи з другого курсу і по п'ятий, з інтервалом в один рік студенти виконували комплекс тестів, який включав методики діагностики інтелектуально-особистісного потенціалу. Ці досліджувані не приймали участі в етапі верифікації інтелектуально-особистісного потенціалу.

При обробці даних і перевірці статистичних гіпотез використовувалися методи описової статистики, кореляційного аналізу та метод моделювання латентного росту (LGM) [289], який входить в арсенал методів структурного моделювання, і дозволяє описувати динамічний процес розвитку/росту однієї або декількох характеристик у комплексі при наявності малого числа тимчасових зрізів. Аналіз був проведений у за допомогою програми SPSS for Windows 21.0 та AMOS 21.0 [234].

Для того, щоб можна було проводити аналіз динаміки інтелектуального та особистісного потенціалів як окремих змінних, розраховувалися факторні оцінки для кожного досліджуваного. Процедура їх отримання полягала в тому, що первинні нормовані дані кожного досліджуваного перемножувалися

на вектор факторних регресивних оцінок (див. таблицю 3.5) і, таким чином, визначалася складова оцінка як для інтелектуального, так і особистісного потенціалів.

Таблиця 3.5

Факторні регресивні оцінки для моделі інтелектуально-особистісного потенціалу

	Авт	Тн	СЕ	ОДР	ОДН	ЖСТ	Оптим	ПЗ/ПНЗ	I/P	P/Г	ЗІЗ
ІОП	,010	,014	,012	,019	,018	,025	,009	,041	-,039	-,037	,040
ОП	,086	,118	,096	,159	,146	,203	,077	,015	-,015	-,014	,015
ІП	,006	,008	,007	,011	,010	,014	,005	,149	-,142	-,133	,146
ПЗ	,053	,073	,060	,098	,090	,429	,162	,009	-,009	-,008	,009
ПР	,046	,064	,108	,178	,164	,110	,041	,008	-,008	-,007	,008
ПС	,229	,316	,041	,068	,062	,086	,033	,006	-,006	-,006	,006

Примітка. ІОП – інтелектуально-особистісний потенціал; ОП – особистісний потенціал; ІП – інтелектуальний потенціал; ПЗ – потенціал збереження; ПР – потенціал реалізації; ПС – потенціал самовизначення.

Наприклад, щоб розрахувати інтелектуальний потенціал конкретного досліджуваного можна скористуватися наступною формулою:

$$ІП = Авт \times 0,006 + Тн \times 0,008 + СЕ \times 0,007 + ОДН \times 0,010 + ОДР \times 0,011 + Жст \times 0,014 + Оптим \times 0,005 + ПЗ/ПНЗ \times 0,149 + I/P \times -0,142 + P/Г \times -0,133 + ЗІЗ \times 0,146.$$

Відповідно, формула для розрахунків особистісного потенціалу наступна:

$$ОП = Авт \times 0,086 + Тн \times 0,118 + СЕ \times 0,096 + ОДН \times 0,146 + ОДР \times 0,159 + Жст \times 0,203 + Оптим \times 0,077 + ПЗ/ПНЗ \times 0,015 + I/P \times -0,015 + P/Г \times -0,014 + ЗІЗ \times 0,015.$$

У таблиці 3.6 представлені описові статистики та результати кореляційного аналізу між інтегральними показниками інтелектуального та особистісного потенціалів. З таблиці 3.6 видно, що з року в рік як показники інтелектуального так і особистісного потенціалів сильно корелюють між собою. Так, коефіцієнти кореляції з першого по четвертий рік для інтелектуального потенціалу знаходяться в межах від 0,663 до 0,827, а для особистісного — від 0,563 до 0,684. Ці дані свідчать про непогану ретестову надійність вимірювання потенціалів. Крім того, спостерігаються хоча й слабкі, але значущі зв'язки ($p < 0,05$) між показниками інтелектуального та особистісного потенціалів.

Таблиця 3.6

Описові статистики та кореляція показників інтелектуального та особистісного потенціалів у часі

Змінні	ІП1	ІП2	ІП3	ІП4	ОП1	ОП2	ОП3	ОП4
ІП1	1							
ІП2	,827	1						
ІП3	,693	,771	1					
ІП4	,663	,781	,812	1				
ОП1	,162	,189	,313	,263	1			
ОП2	,187	,225	,279	,244	,684	1		
ОП3	,153	,172	,242	,250	,563	,601	1	
ОП4	,186	,212	,265	,281	,618	,597	,668	1
Середнє	5,53	5,65	5,75	6,03	69,68	71,74	72,74	70,38
Стд. Відх.	2,173	2,511	2,499	2,497	4,482	4,701	5,320	5,139

Примітка. ІП1 — ІП4 — показники інтелектуально потенціалу з першого по четвертий рік; ОП1 — ОП4 — показники особистісного потенціалу з першого по четвертий рік.

Критично важливим припущенням при проведенні досліджень з використанням моделювання структурними рівняннями є те, що дані

мають багатовимірний нормальний розподіл. Тому отримані нами дані перевірялися на предмет нормального багатовимірного розподілу. Для показників інтелектуально-особистісного потенціалу оцінки асиметрії коливалися від 0,033 до 0,349, а оцінки ексцесу коливалися від -0,195 до -0,781; ці значення не відображають сильних відхилень від нормальності. Також нормалізована оцінка багатовимірного ексцесу дорівнювала 1,629. Оскільки вона менша за критичне значення 1,96, то можна вважати, що багатовимірний розподіл даних дослідження не відхиляється від нормального. Це дозволяє використати метод максимальної правдоподібності для отримання значень параметрів моделі, які роблять дані «більш близькими» до реальних.

На рис. 3.2 зображена модель LGM, яка використовувалася, щоб оцінити гіпотези про форму (лінійну чи квадратичну) LGM для інтелектуально-особистісного потенціалу протягом чотирьох років вимірювання.

Перше питання дослідження було зосереджене на формі LGM для інтелектуально-особистісного потенціалу та адекватності запропонованої лінійної та квадратичної форми. Результати показали, що передбачувана лінійна форма зростання для інтелектуального потенціалу та квадратична для особистісного латентної моделі росту забезпечила прийнятну підгонку до даних. Мінімальне значення $\chi^2 = 16,733$; $df = 16$; $p = 0,403$, порівняльний індекс придатності (CFI) = 0,999, середньоквадратична помилка апроксимації (RMSEA) = 0,020 з нижньою межею 90% двостороннього довірчого інтервалу 0,00 та верхньою — 0,089. Також була визначена лінійна модель для особистісного потенціалу та оцінені її параметри, але дані не відповідали цій моделі. Показники відповідності даним моделі були наступні: $\chi^2 = 120,570$; $df = 22$; $p = 0,000$; $\chi^2 / df = 1,581$; CFI = 0,895; RMSEA = 0,159 з нижньою межею 90% двостороннього довірчого інтервалу 0,132 та верхньою — 0,187.

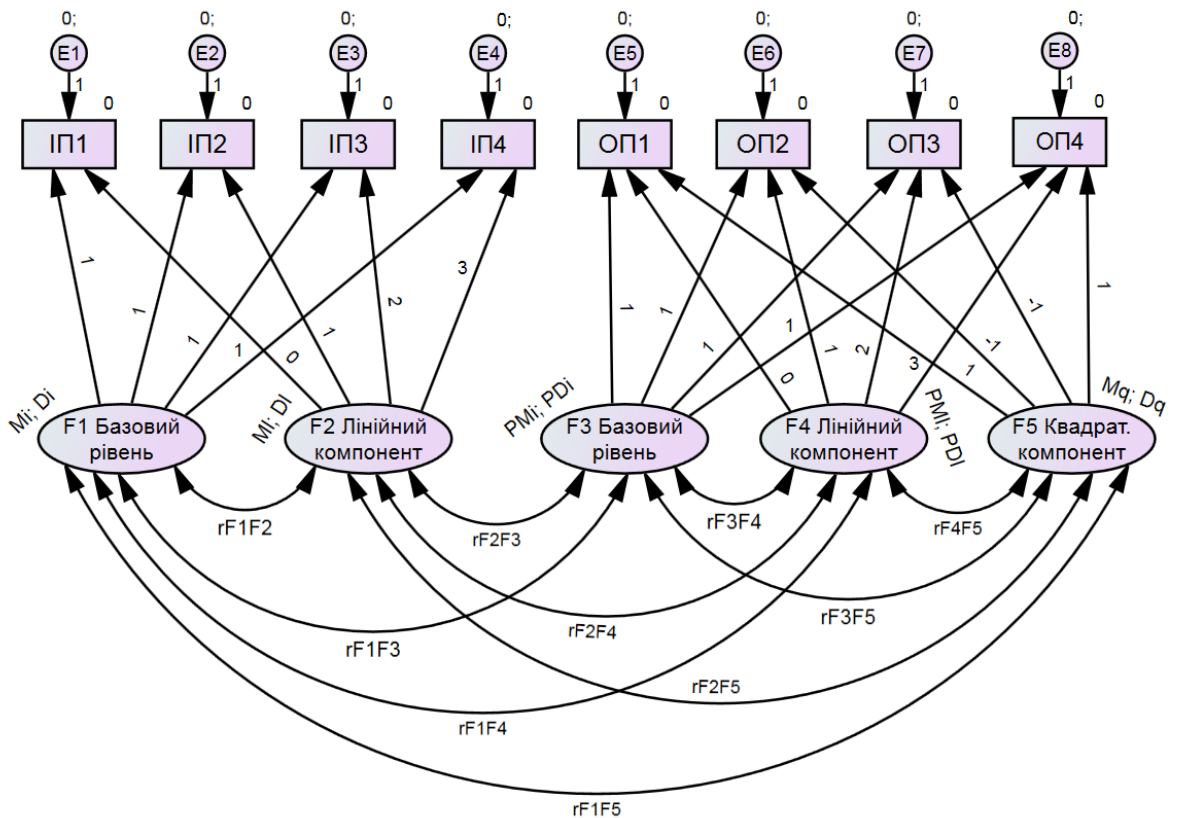

Рис. 3.2. Модель латентного росту інтелектуально-особистісного потенціалу студентів за чотири роки

Передбачувані середні значення, пов'язані з кожним з латентних факторів (тобто інтерсепту, лінійного та квадратичного) були статистично значущими (див. таблицю 3.7). Так, латентне середнє для інтерсепту інтелектуального потенціалу дорівнює 5,516 ($p < 0,0001$). Латентне середнє для лінійного компонента (середнього нахилу) дорівнює 0,165 ($p < 0,005$). Точка перетину (інтерсепт) вказує на статистично істотне середнє інтелектуального потенціалу на початковому рівні (тобто, на другому курсі), а середній нахил вказує на істотне середнє збільшення, через лінійну функціональну форму, значень інтелектуального потенціалу за чотирирічний період. Значення інтелектуального потенціалу у студентів, як очікується, збільшуватиметься на 0,165 умовних одиниць щороку, починаючи з середнього значення 5,516.

Таблиця 3.7

**Оцінки середніх значень факторів моделі латентних змін
інтелектуально-особистісного потенціалу студентів**

Фактори	Оцінка	Стандартна помилка	Критичне відношення	P
Інтерсепт особистісного потенціалу	70,736	,397	178,120	,000
Лінійний компонент особистісного потенціалу	,252	,130	1,941	,052
Інтерсепт інтелектуального потенціалу	5,516	,202	27,307	,000
Лінійний компонент інтелектуального потенціалу	,165	,059	2,780	,005
Квадратичний компонент особистісного потенціалу	-1,073	,132	-8,107	,000

Латентне середнє для інтерсепту особистісного потенціалу дорівнює 70,736 ($p < 0,0001$). Латентне середнє для лінійного компонента (середнього нахилу) дорівнює 0,252 ($p < 0,052$), а квадратичного — -1,073 ($p < 0,0001$). Точка перетину (інтерсепт) вказує на статистично значущу середню оцінку особистісного потенціалу у студентів на другому курсі. Середній нахил (лінійний компонент) вказує на істотне середнє збільшення, через лінійну функціональну форму, значень інтелектуального потенціалу за чотирирічний період, а середнє значення квадратичного компонента моделі засвідчує про його значуще зміну згідно квадратичній функціональній формі з другого по п'ятий курс навчання. Значення особистісного потенціалу у студентів, як очікується, змінюватиметься на 0,252 умовних одиниць за лінійним

компонентом і на $-1,073$ умовних одиниць за квадратичним компонентом щороку, починаючи з середнього значення $70,736$.

Таблиця 3.8

Оцінки дисперсії факторів моделі латентних змін інтелектуально-особистісного потенціалу студентів

	Оцінка	Стандартна помилка	Критичне відношення	P
Інтерсепт особистісного потенціалу	16,515	3,470	4,760	,000
Лінійний компонент особистісного потенціалу	1,526	,596	2,561	,010
Інтерсепт інтелектуального потенціалу	4,435	,651	6,811	,000
Лінійний компонент інтелектуального потенціалу	,322	,070	4,574	,000
Квадратичний компонент особистісного потенціалу	,681	,428	1,592	,111

Наступне питання стосується ступеня, до якого студенти у вибірці змінюються навколо траєкторії їх групового середнього значення у рівні інтелектуального та особистісного потенціалів. Це може бути виявлено, дивлячись на дисперсії латентних факторів. Їх відповідні дисперсії (див. таблицю 3.8) статистично значущі і вказують на суттєву індивідуальну мінливість як на початковому рівні, так і в рівнях змін у випадку інтелектуального (зростання) та особистісного потенціалу (зростання на третьому та четвертому курсах і вирівнювання на п'ятому) на протязі чотирьох «хвиль» вимірювання.

На додаток до оцінки середніх параметрів і параметрів дисперсії моделі латентних змін інтелектуально-особистісного потенціалу студентів були оцінені коваріації (кореляції) між усіма факторами (див таблицю 3.9).

Таблиця 3.9

**Оцінки коваріацій між факторами моделі латентних змін
інтелектуально-особистісного потенціалу студентів**

Коваріації	Оцінка	Стандартна помилка	Критичне відношення	P	Мітка
F1 ↔ F2	-,249	,127	-1,960	,050	rF1F2
F3 ↔ F4	-1,668	0,850	-1,962	,050	rF3F4
F4 ↔ F5	-,004	,832	-,005	,996	rF4F5
F3 ↔ F5	1,403	,747	,533	,594	rF3F5
F1 ↔ F3	1,660	,841	1,974	,050	rF1F3
F2 ↔ F3	,429	,257	1,668	,095	rF2F3
F1 ↔ F5	-,015	,289	-,050	,960	rF1F5
F2 ↔ F5	,047	,085	,556	,578	rF2F5
F1 ↔ F4	,144	,284	,508	,611	rF1F4
F2 ↔ F4	,014	,083	,171	,864	rF2F4

Примітка. Умовні позначення. F1 – базовий рівень інтелектуального потенціалу; F2 – лінійний компонент інтелектуального потенціалу; F3 – базовий рівень особистісного потенціалу; F4 – лінійний компонент особистісного потенціалу; F5 – квадратичний компонент особистісного потенціалу.

Статистично значущі зв'язки були виявлені між Факторами 1 і 2, 1 і 3 та факторами 3 і 4. Нагадаємо, що Фактор 1 представляє точку перетину (або середній рівень/інтерсепт) інтелектуально-особистісного потенціалу, а Фактори 2, 3 та 4 представляють показники зміни для лінійного і квадратичного компонентів, відповідно. Передбачувана кореляція Фактору 1 і Фактору 2 була -0,21 ($p < 0,05$), вказуючи на те, що більш високі середні

рівні інтелектуального потенціалу були пов'язані з більш низькими його змінами на протязі дослідження, що відображає лінійна функціональна форма. Прогнозована кореляція Фактору 3 і Фактору 4 була $-0,30$ ($p < 0,05$), яка також свідчить про те, що більш високі середні рівні особистісного потенціалу були пов'язані з більш повільним його зростанням на протязі часу, у відношенні тієї частини кривої, що відображає лінійні зміни особистісного потенціалу. Розрахована, згідно моделі, кореляція між базовим рівнем (Фактор 3) і квадратичним компонентом (Фактор 5) була $0,22$ і говорить про те, що більш високі середні рівні особистісного потенціалу були пов'язані з більш швидким його уповільненням на протязі дослідження. Отже, ці кореляції вказують, що більш високі середні рівні особистісного потенціалу студентів, пов'язані з більш повільним його зростанням за лінійним компонентом і більш швидким зниженням за квадратичним на протязі чотирьох років навчання у вищому навчальному закладі.

Розрахована кореляція Фактору 1 і Фактору 3 була $0,19$ ($p < 0,05$), вказуючи, що більш високі середні рівні інтелектуального потенціалу були пов'язані з більш високим середнім рівнем особистісного потенціалу на протязі чотирьох років дослідження.

На рис. 3.6 та рис. 3.7 наведені спостережувані та оціночні середні значення для лінійної моделі латентних змін інтелектуального потенціалу і квадратичної моделі LGM особистісного потенціалу. Як видно із рис. 2.6 та 2.7 прогнозовані (оцінювані) параметри середніх значень відповідають, як лінійній так і квадратичній функції.

На підставі отриманих даних ми змогли прийняти гіпотезу про лінійну функціональну форму розвитку інтелектуального потенціалу студентів на протязі чотирьох «хвиль» збору даних. Гіпотеза про лінійний розвиток особистісного потенціалу була відхилена на користь квадратичної функціональної форми розвитку.

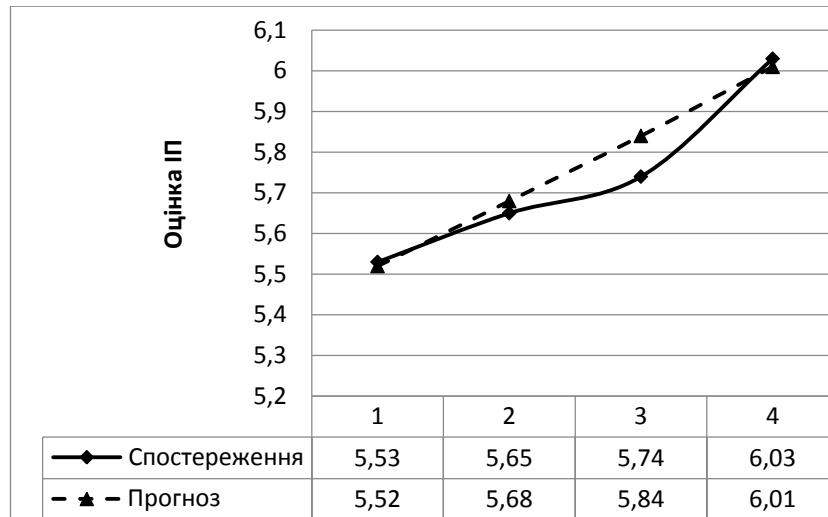

Рис. 3.6. Динаміка інтелектуального потенціалу студентів

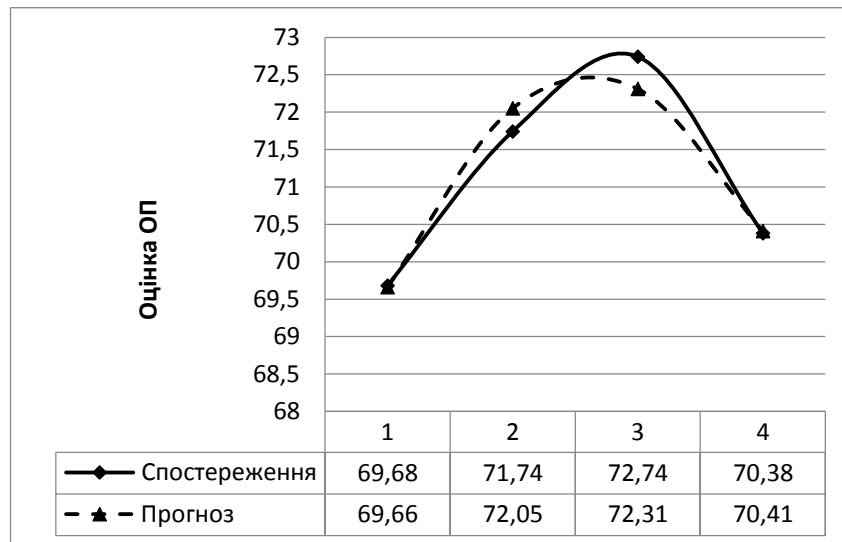

Рис. 3.7. Динаміка особистісного потенціалу студентів

Отримані результати в основному підтверджують наявні в літературі дані про динаміку змін у рівні та структурі інтелекту в процесі навчання у вищому навчальному закладі. У період навчання у вищому навчальному закладі відбувається зростання інтелектуальних показників [5, 19, 95, 120, 156, 189]. Проте у нашому дослідженні, організованому за схемою лонгітуду, вивчався у динаміці не власне сам психометричний інтелект, а інтелектуальні здібності у зв'язку із когнітивними стилями: полезалежність / полenezалежність, імпульсивність / рефлексивність, ригідність / гнучкість

пізнавального контролю». Співвідношення основних та додаткових показників вказаних когнітивних стилів та рівня психометричного інтелекту є операціоналізацією конструкту «інтелектуальний ресурс», запропонованого М. О. Холодною [208]. В наших дослідженнях цей конструкт отримав назву «інтелектуальний потенціал».

У рамках даного дослідження здійснена конкретизація положень про зв'язок продуктивних (інтелекту) та стильових характеристик інтелектуальної діяльності, що розвиваються в роботах М. О. Холодної [206], І. П. Шкуратової [223] та ін., на матеріалі навчальної діяльності. Отримані нами лонгітюдні дані мають гарну відповідність гіпотетичній лінійній функціональній формі кривої розвитку інтелектуального потенціалу, про що свідчать індекси підгонки емпіричних даних LGM моделі.

Аналіз динаміки індивідуальних змін стильових та рівневих властивостей інтелекту виявив наступні закономірності: більш високі середні рівні інтелектуального потенціалу були пов'язані з більш низькими темпами його росту на протязі дослідження і, навпаки, більш низькі значення інтелектуального потенціалу на початку дослідження, пов'язані із більш високими темпами розвитку. Ці дані узгоджуються з даними досліджень, виконаних іншими дослідниками [5, 95, 120], в роботах яких показано, що в процесі навчання виграють у темпі розвитку особистості з нижчим рівнем інтелектуального розвитку: чим нижче був початковий рівень інтелекту, тим більший відсоток студентів підвищували його за період навчання, а чим вище — тим більше студентів залишалися на колишньому рівні.

Як тест Р. Амтхауера, так і тести когнітивних стилів є швидкісними тестами, де регламентовані завдання, час, однозначність рішення, задані способи дії і дається однозначна оцінка результату. Виявлений у дослідженні лінійний ріст інтелектуального потенціалу ми пояснюємо підвищенням саморегуляції навчальної діяльності студентів.

Особливий додатковий інтерес викликає виявлений в нашому дослідженні факт наявності міжіндивідуальних відмінностей у інтраіндивідуальних кривих розвитку. Він спонукає до побудови й перевірки моделі, що прогнозує індивідуальні траєкторії розвитку інтелектуального потенціалу залежно від набору константних або таких, що варіюють в часі, групових та індивідуальних характеристик, наприклад — статі. Це є характерною рисою для сучасних лонгітюдних досліджень у зв'язку з розвитком уявлень про індивідуальний характер каузальних ефектів [388], тобто розумінням ефектів впливу незалежних змінних не як константних, а як таких, що залежать від того чи іншого набору індивідуальних відмінностей в біологічних, соціальних і психологічних факторах і властивостей людини.

На підставі результатів емпіричного дослідження ми змогли оцінити модель про нелінійну (квадратичну) функціональну форму розвитку особистісного потенціалу студентів в процесі навчання у вищому навчальному закладі. Конструкт «особистісний потенціал» розглядається як основа самодетермінації та саморегуляції поведінки [102, 104, 113]. Слід відмітити, що як сам особистісний потенціал, так і його компоненти (наприклад, автономність, атрибутивний стиль, орієнтація на дію/стан та ін.) тільки починають знаходити стійкий статус у психології. Тому дослідження про динаміку його розвитку нам не відомі.

Аналіз інтраіндивідуальних траєкторій особистісного потенціалу виявив наступну закономірність: студенти, що мали більш високі середні рівні особистісного потенціалу на початку дослідження характеризувалися більш швидким зниженням на протязі чотирьох років вимірювання і, навпаки випробовувані із більш низьким початковим рівнем особистісного потенціалу мали темп зниження на протязі дослідження.

Зниження рівня особистісного потенціалу у студентів наприкінці навчання, на наш погляд, можна пояснити багатьма факторами — це і

недостатня матеріальна забезпеченість загалом вже дорослої людини і нерідка побутова невлаштованість, але головне, — відчуття переломного моменту життя, близькі за часом труднощі початку професійної кар'єри. Можна припустити, що така ситуація, яка сприймається випускниками як невизначена, викликає зниження певних компонентів особистісного потенціалу і як наслідок веде до зниження інтегративного конструкту «особистісний потенціал» — його складової оцінки. Таке припущення мовби то протирічить суті особистісного потенціалу, який відображає міру подолання особистістю заданих обставин.

З метою перевірки нашого припущення ми проаналізували динаміку складових показників особистісного потенціалу на протязі чотирьох “хвиль” вимірювання, яка представлена на рис. 3.8.

Оскільки показники особистісного потенціалу мають різні за масштабами шкали, вони були перетворені у стандартні одиниці — стени.

Як можна бачити із рис. 3.8 всі показники знаходяться у діапазоні умовної норми — від 4,5 до 6,5 стенив. Разом з тим можна бачити зниження таких показників як: самоефективність (СЕ), оптимізм (Опт) та автономна каузальність (Авто). Зниження від третьої до четвертої “хвиль” вимірювання є статистично значущими ($p \leq 0,05$).

Можна припустити, що навчальна ситуація на п'ятому курсі, тобто за місяць-два до закінчення навчання, викликає у студентів нерівноважний стан, зумовлений перехідним етапом життя, суб'єктивним відчуттям неможливості досягнення поставлених цілей, а то навіть і суперечностями між провідними мотивами, потребами, цілепокладанням. Відсутність досвіду вирішувати ці протиріччя й зумовлюють зниження рівня особистісного потенціалу.

Напруженість взаємодії суб'єкта та середовища, вимагають від нього якостей та реалізації можливостей, які ще не проявилися, але, як свідчать результати, це під силу далеко не суб'єктам навчальної діяльності.

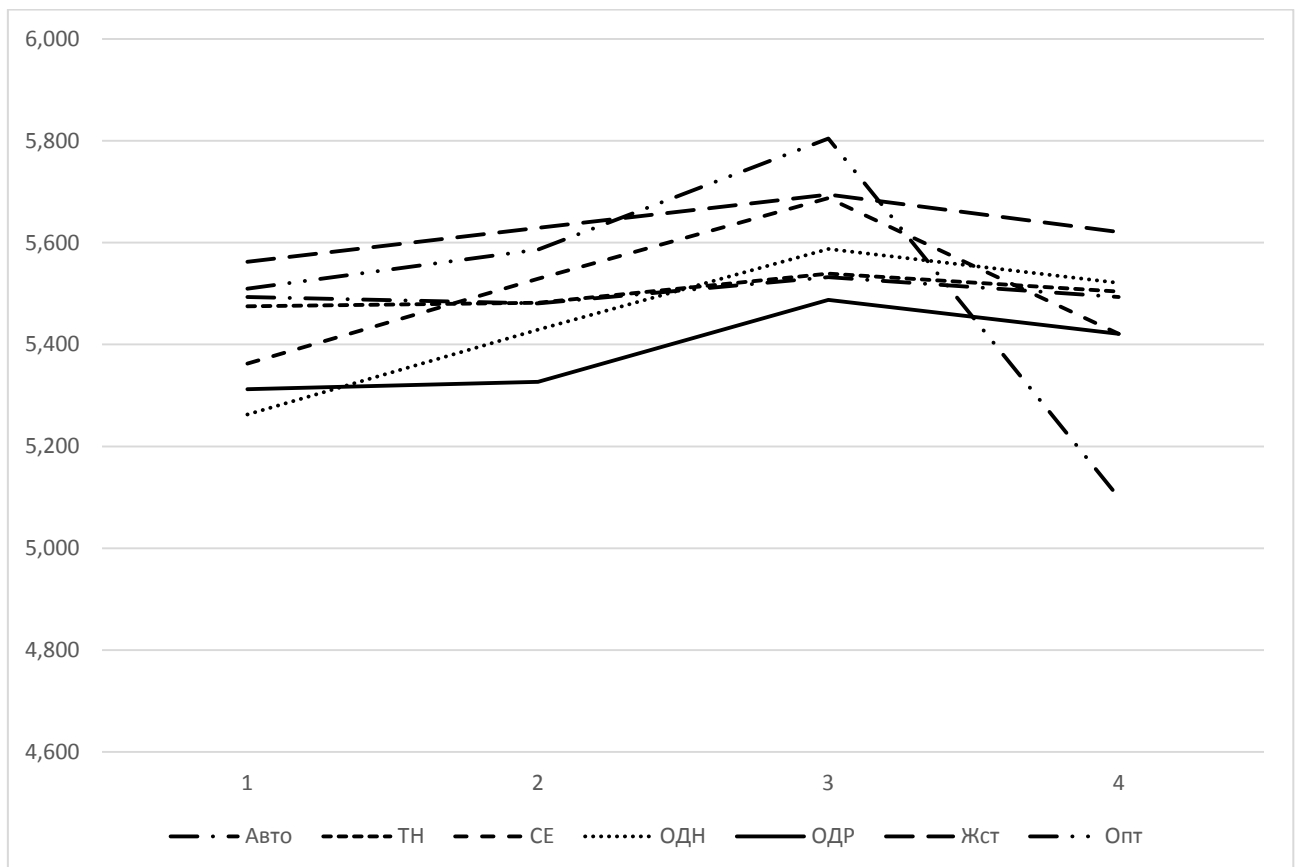

Рис. 3.8. Динаміка показників особистісного потенціалу

Таку динаміку можна також пояснити і з позицій теорії самоєфективності А. Бандури [239], згідно якій люди, які сумніваються у власній ефективності щодо певної діяльності намагаються уникати труднощів і відчувають тривогу. Очевидно, що у відношенні до ситуації, яку студенти-випускники сприймають як перехідну і щодо неї у них немає досвіду, навичок як можна впоратися із нею, що і веде до зниження сприйманої самоєфективності. Уявлення про самоєфективність також впливають на інші когнітивні та емоційні фактори, які дають взнаки на поведінці, зокрема, на поясненні ситуації стабільними, неконтрольованими факторами.

Змінити такі, певним чином деструктивні реакції, дозволяють психотерапевтичні методики, розроблені такими авторами як М. Селігман,

А. Бек, А. Елліс, П. Столц та ін. Вони отримали назву когнітивно-біхевіоральних, раціонально-емотивних. Їх переваги над іншими полягають в тому, що вони є науково обгрунтованими і відносно короткочасними. Одна із найбільш відомих методик — це методика ABCDE, що запропонована А. Еллісом. Згідно цій методиці, людина, яка зіткнулася з негативною подією, як наші випробовувані, що стоять перед виходом у самостійне життя, (А — activating event) оцінюють її, виходячи почасти із своїх ірраціональних уявлень (В — belief), які, в свою чергу зумовлюють різні негативні емоційні та поведінкові наслідки (С — consequences). Щоб змінити ці ірраціональні уявлення необхідно оскаржити їх (D — discussion) і побудувати нову філософію (E — effective philosophy).

В процесі зміни ірраціонального мислення, людина навчається певним навичкам. По-перше, вона вчиться розпізнавати і відстежувати і фіксувати автоматичні думки, як правило, пов'язані із поясненням негативних подій, які мають постійний, узагальнений і викликаний особистістю характер.

По-друге, людина вчиться аналізувати, ставити під сумнів, та спростовувати деструктивні ірраціональні думки та інтерпретації.

По-третє, людина в ході когнітивної терапії вчиться альтернативним поясненням подій і використовувати їх у дискусії зі своїми автоматичними ірраціональними думками.

По-четверте, людина вчиться відволікатися від похмурих думок, шляхом контролю не лише того про що вона думає, але й коли. Наприклад, замість зосередженості на негативному стані, людина може переключитися на певні дії.

І нарешті, по-п'яте, людина в ході когнітивної терапії вчиться замінювати негативні автоматичні думки на позитивні.

Техніки когнітивної терапії детально описані в літературі (Дж. Бек, 2006; Р. МакМаллін 2001; С. Харитонов, 2005; А. Елліс, 2002, 2008 та ін.) і

можуть бути використані практичним психологом вищого навчального закладу.

Важливим кроком у переході від навичок конструктивного мислення до навичок конструктивних дій, що витікають із нового бачення ситуації може бути застосування методики LEAD, розробленої П. Столцем (2007). Для того щоб перейти до дій спрямованих в напрямку бажаної ситуації, автор рекомендує задавати собі наступні питання: “Яка додаткова інформація мені потрібна?”, “Що мені зробити, щоб хоча б частково оволодіти ситуацією?”, “Що зробити, щоб обмежити розповсюджені негаразди?”, “Що я можу зробити, щоб обмежити тривалість негаразди в її нинішньому стані?”.

При підтримці практичного психолога ці навички можуть бути сформовані у молодих людей, якими є студенти і особистість яких є такою, що формується.

Виявлені міжіндивідуальні відмінності (значущі дисперсії латентних факторів) в інтраіндивідуальних траєкторіях розвитку особистісного потенціалу дозволяють висунути гіпотезу, що відмінності як в базовому рівні, так і в темпах змін особистісного потенціалу зумовлені додатковою чи додатковими незалежними змінними. Питання про їх природу залишається відкритим і вимагає додаткових досліджень.

Згідно отриманими нами результатами, більш високий середній рівень інтелектуального потенціалу пов'язаний з більш високим середнім рівнем особистісного потенціалу. Цей зв'язок зберігається на протязі чотирьох років вимірювання і підтверджує факт взаємозв'язку продуктивних і стильових властивостей інтелекту з характеристиками особистості. Значну увагу вивченню місця і ролі інтелекту в структурі індивідуальності приділено в структурно-генетичній теорії інтелекту Б. Г. Ананьєва. На його думку, в теоріях особистості часто недооцінювалося значення інтелекту. Це «...взаємне відокремлення особистості та інтелекту суперечить реальному розвитку людини, в якому соціальні функції, суспільна поведінка та її

мотивації завжди пов'язані з процесом відображення людиною навколишнього світу, особливо з пізнанням суспільства, інших людей і самого себе. Тому інтелектуальний фактор і виявляється настільки важливим для структури особистості» [10, с. 227]. Р. Амтхауер у своїй концепції інтелекту розглядає його як спеціалізовану підструктуру в цілісній структурі особистості, тісно пов'язану з іншими компонентами особистості — вольовими, емоційними, мотиваційними. В свою чергу, когнітивні стилі розглядаються як високоорганізовані риси особистості, завдяки яким « ... в індивідуальній поведінці зв'язуються пізнавальні здібності та емоційні властивості особистості» [206, с. 278].

В цілому отримані результати дослідження підтверджують як теоретичні положення, так і емпіричні дані про зв'язок інтелекту й особистості, а також про системну організацію адаптивних ресурсів людини, що характеризуються взаємозв'язком та взаємовпливом різних частин цієї системи одна на одну.

Розроблюваний нами конструкт «інтелектуально-особистісний потенціал» являє собою внутрішній психічний ресурс, що лежить в основі саморегуляції суб'єкта діяльності. Застосовуючи термін «конструкт», ми маємо на увазі дещо, що недоступне безпосередньому спостереженню, але виведене логічним шляхом на основі спостережуваних ознак. В ньому відображена єдність інтелектуально-особистісної регуляції діяльності, рішень та виборів. Аргументами на користь єдності інтелектуальних та особистісних характеристик людини можуть служити як концептуальні передумови, так і результати багатьох емпіричних досліджень, включаючи наші.

Теоретичною передумовою єдності інтелектуальних та особистісних складових потенціалу виступає уявлення про ментальний досвід або прижиттєво сформовані когнітивні структури як особливу психічну реальність, що детермінує як властивості інтелектуальної діяльності людини,

так і її особистісні якості [205]. Таке уявлення є широко прийнятим у сучасній психології. Певні структури, «функціональні системи» складаються на основі минулого досвіду. Функціональні системи розглядаються як основа здібностей людини. За В. Д. Шадриковим «... здібності можна визначити як властивості функціональних систем, що реалізують окремі психічні функції, які мають індивідуальну міру виразності, яка виявляється в успішності і якісній своєрідності освоєння і реалізації діяльності» [217, с. 177]. Пояснення феномену інтелектуально-особистісного потенціалу можливе в рамках структурно-динамічного підходу, який був запропонований для пояснення індивідуальних відмінностей, розвитку та функціонування інтелекту [195]. Згідно з положеннями структурно-динамічного підходу, фіксовані в даний момент інтелектуальні та особистісні показники суб'єкту діяльності розуміються як результат прояву його ментального досвіду, в якому відобразився як інтелектуально-особистісний потенціал, так і обставини, що спрямували його в тому чи іншому напрямку.

Розуміння інтелектуально-особистісного потенціалу в контексті структурно-динамічного підходу можна представити у вигляді наступного ряду явищ: структура інтелектуально-особистісного потенціалу₁ → функції інтелектуально-особистісного потенціалу₁ → продуктивний результат → структура інтелектуально-особистісного потенціалу₂. Фактично це знайшло відображення у лонгітюдному дослідженні динаміки його росту, в якому було показано, що зміни відбуваються за рахунок збільшення або зменшення окремих показників при інваріантності структури. Коли говориться про інтелектуально-особистісний потенціал як ресурс саморегуляції, то мається на увазі його актуалізація в певний момент.

Інтелектуально-особистісний потенціал відноситься до проблемного поля досліджень саморегуляції. У найбільш широкому сенсі саморегуляція представляє собою універсальний механізм доцільної зміни власних реакцій, поведінки, внутрішніх станів від менш до більш сприятливих. Як правило,

вона набуває форми відкидання однієї реакції або поведінки і заміни її менш звичною, але бажанішою відповіддю або поведінкою. Вона також включає здатність стримати задоволення бажань або потреб.

У зарубіжній психології в якості агенту саморегуляції розглядається «self». Термін «self» за своїм значенням близький поняттю суб'єкт, яке і використовується у вітчизняній психології. Відзначимо, що суб'єкт не регулює себе прямо, а керує своєю поведінкою, почуттями і думками, які охоплюють його. У розробці проблеми саморегуляції важливе місце займає уявлення про ресурси саморегуляції суб'єкту діяльності, одним із яких і є інтелектуально-особистісний потенціал, який розглядається як інтегративна характеристика суб'єкту діяльності. У емпіричному дослідженні індивідуальні значення даної інтегративної характеристики суб'єкта діяльності визначалися на основі значень окремих показників, що представляли інтелектуальну та особистісну підсистеми, з врахуванням вагових коефіцієнтів. Це дало нам можливість показати, що: 1) інтелектуально-особистісний потенціал як інтегративний індивідуальний ресурс саморегуляції відрізняється у людей і його варіативність залежить від вираженості його окремих показників; 2) не дивлячись на певні відмінності в окремих показниках інтелектуально-особистісного потенціалу, зберігається інваріантність його структури у суб'єктів професійної та навчальної діяльності; 3) підсистеми інтелектуально-особистісного потенціалу є взаємозв'язаними компонентами та мають різні форми динаміки росту.

Як цей конструкт буде опосередковувати саморегуляцію суб'єктів різних видів діяльності і буде пов'язаний із продуктивними характеристиками діяльності та життєдіяльності ми покажемо у наступних розділах роботи.

Висновки до розділу 3

1. На основі концептуальної моделі обґрунтована необхідна і достатня кількість психологічних показників інтелектуально-особистісного потенціалу як ресурсу саморегуляції суб'єкту діяльності. Для оцінки показників інтелектуально-особистісного потенціалу були визначені та розроблені скорочені версії опитувальників (життестійкості, каузальних орієнтацій, стилю пояснення успіхів та невдач), що відповідають потрібним психометричним вимогам.

2. Розуміння інтелектуально-особистісного потенціалу як системного інтегрального феномену при емпіричному його дослідженні вимагає переходу від традиційних методів одновимірної статистики до багатовимірної техніки аналізу даних, що враховує внутрішні латентні взаємозв'язки і взаємозумовленість параметрів, чий вплив прихований від безпосередньої фіксації і спостереження. Цим вимогам відповідає метод моделювання лінійними структурними рівняннями.

3. Виявлені неспецифічні змінні інтелектуально-особистісного потенціалу, що є значущими для різних ситуацій (невизначеності, досягнення, тиску), які варіюють у вибірках досліджуваних, що представляють різні види діяльності (навчальну та професійну екстремального типу), але структура взаємозв'язків між ними залишається інваріантною.

4. Емпірично верифікована структурна модель інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції суб'єкта діяльності. Отримано дві взаємопов'язані підструктури — інтелектуальну та особистісну та функції саморегуляції суб'єкту — це функція розуміння ситуації, функція самовизначення, функція реалізації мети та функція стійкості до несприятливих внутрішніх та зовнішніх обставин, що співвідносяться з трьома типам ситуацій — невизначеності, досягнення та тиску.

5. Виявлено динаміку росту інтелектуально-особистісного потенціалу, як важливої передумови саморегуляції суб'єкту, на протязі чотирьох років, яка проявляється у наступному:

- інтелектуальний потенціал студентів лінійно зростає на протязі чотирьох років навчання у вищому навчальному закладі, а особистісний змінюється не лінійно за квадратичною функціональною формою, тобто відбувається певне його зниження наприкінці навчання;

- більш високі середні рівні інтелектуального потенціалу характеризуються більш низькими темпами його росту на протязі дослідження, а більш низькі значення інтелектуального потенціалу на початку дослідження, пов'язані із більш високими темпами розвитку;

- більш високі середні рівні особистісного потенціалу на початку дослідження характеризуються більш швидким темпом зниженням на протязі чотирьох років вимірювання і, навпаки;

- інтелектуальний та особистісний потенціали позитивно зв'язані між собою на протязі чотирьох «хвиль» вимірювання, утворюючи інтегральний конструкт інтелектуально-особистісний потенціал;

- відмінності між випробовуваними простежуються як на базовому рівні (початок дослідження) так і у інтраіндивідуальних кривих росту інтелектуально-особистісного потенціалу.

6. Зниження особистісного потенціалу пояснюється відсутністю навичок ефективного подолання утруднень на перехідних етапах життя. Розвитку навичок конструктивного мислення і переходу до навичок конструктивних дій, що витікають із нового бачення та розуміння ситуації, яка вимагає конструктивного вирішення, можуть сприяти техніки когнітивної та когнітивно-біхевіоральної терапії.

РОЗДІЛ 4

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ОСОБИСТІСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК ПЕРЕДУМОВА САМОРЕГУЛЯЦІЇ СУБ'ЄКТА ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Професійна діяльність як основна і конкретна форма трудової активності людини займає особливе місце в її життєдіяльності, соціальному розвитку, самореалізації і самоствердженні. Людина як суб'єкт діяльності велику частину життя присвячує професійному виду праці, головному напрямку становлення людської суті.

І, очевидно, не випадково в останнє десятиліття проблеми професійної діяльності, професіоналізму стали предметом пильного розгляду психологічної науки (Є. О. Клімов, А. К. Маркова, Л. М. Мітіна, Ю. П. Поваренков та ін.). У психології праці і суміжних галузях психології з'явилися дослідження, присвячені професійній діяльності, вимогам професії, професійному відбору і підготовці (В. О. Бодров, С. О. Дружилов, Е. Ф. Зеєр, А. Г. Маклаков, Ю. К. Стрелков, А. О. Фрумкін та ін.).

Під професійною діяльністю ми розуміємо складну діяльність, яка постає перед людиною як конституюваний спосіб виконання чого-небудь, що має нормативно встановлений характер. Професійна діяльність об'єктивно складна і суб'єктивно важка для освоєння. Саме складність трудових функцій для людини і надає діяльності професійний характер. Таким чином, складність праці, що диктує необхідність тривалої професійної підготовки суб'єкта, а також необхідність наявності у нього певних властивостей, що забезпечують успішність в цій діяльності, є основною ознакою, яка дозволяє диференціювати професійну діяльність від простого трудового заняття.

4.1. Професійна діяльність рятувальників як вид екстремальної діяльності

Діяльність рятувальників є одним із видів екстремальної професії, яка полягає в порятунку постраждалих у дорожньо-транспортних пригодах, діставанні людей з-під завалів, ліквідації наслідків хімічної аварії, порятунку людей від пожежі і так далі. Характерною рисою діяльності рятувальників є багатоплановість проблемних, важких ситуацій, які пов'язані з необхідністю вирішення різних завдань. Ці завдання носять різноцільовий характер і вимагають поєднаного виду діяльності. Рятувальникам необхідно не просто виконувати конкретні дії, але й контролювати безліч параметрів, щоб уникнути несприятливого розвитку надзвичайної обстановки, що склалася.

Специфічна діяльність особового складу аварійно-рятувальних підрозділів Державної служби надзвичайних ситуацій України характеризується і тим, що рятувальники працюють в екстремальних умовах. До категорії екстремальних умов відносяться «... обставини життя і діяльності, що характеризуються наявністю реальної вітальної загрози» [174, с. 22].

Екстремальність професійної діяльності рятувальника обумовлена впливом наступних чинників:

- нервово-психічною напругою, що викликається систематичною роботою в незвичайному середовищі;
- постійною загрозою життю і здоров'ю;
- емоційними і стресовими розладами;
- значними фізичними навантаженнями, викликаними високим темпом робіт з порятунку людей і гасіння пожежі, розбиранням конструкцій будівель і споруд, винесенням матеріальних цінностей, прокладкою ліній на значну відстань, підйомом рукавних ліній, пожежного устаткування на висоти;

- високою відповідальністю кожного рятувальника при відносній самостійності дій і рішень щодо врятування життя людей, дорогого устаткування і інших матеріальних цінностей;
- наявністю несподіваних і раптово виникаючих перешкод, що ускладнюють виконання завдання в умовах надзвичайної ситуації.

У сучасних умовах особливої актуальності серед проблем психології набуває проблема успішності професійної діяльності суб'єктів в екстремальних умовах.

Ключовими поняттями при дослідженні успішності екстремальної діяльності є поняття «екстремальні умови», «екстремальна ситуація». В сучасній прикладній психології ці поняття не мають однозначного формулювання.

Тому для визначення суті екстремальної ситуації необхідно уточнити, що мається на увазі в психології під поняттям «ситуація». Найбільш поширеним визначенням ситуації є таке, коли ситуація розглядається як сукупність елементів середовища або як фрагмент середовища на певному етапі життєдіяльності індивіда.

Із позиції іншого підходу ситуація розглядається як результат активної взаємодії особистості та середовища. В цьому випадку з'являється можливість виділяти об'єктивні і суб'єктивні характеристики ситуації. І тоді ситуація визначається як система суб'єктивних і об'єктивних елементів, що об'єднуються в діяльності суб'єкта [29].

Даний підхід дає можливість розмежувати поняття «середовище» і «ситуація» і визначити одночасно їх взаємозв'язок. Середовище — складне утворення, яке виступає як фізичне, соціальне, екологічне і тому подібне, при цьому середовище, в широкому сенсі, поза суб'єктне, а ситуація завжди суб'єктивна, вона належить тому, хто оцінює її, тобто суб'єкту. Визначення ситуації відбувається за допомогою надання значення об'єктивній ситуації; поведінка людини обумовлена не стільки зовнішнім оточенням, скільки її

інтерпретацією цього оточення. Або, як пише група авторів, — «... сприйняття однієї і тієї ж ситуації кожною конкретною людиною індивідуальне, у зв'язку з чим критерій «екстремальності» знаходиться, швидше, у внутрішньому, психологічному плані особистості» [162, с. 20].

Таке розуміння ситуації характерне для ряду зарубіжних дослідників, таких, як Д. Магнуссон [364], Т. Шибутані [222], Х. Хекхаузен та ін. [202]. У вітчизняній психології з таким розумінням ситуації перекликаються дослідження, що оперують поняттям особистісного смислу, введеного О. М. Леонтьєвим, і яке розуміється як оцінка життєвого значення для суб'єкта об'єктивних обставин і його дій в них. В. М. Мясіщев у концепції стосунків особистості запропонував поняття «значущої ситуації», підкресливши при цьому уразливість особистості до певних чинників середовища [138].

У дослідженнях, виконаних в даній парадигмі, ситуація описується як когнітивний конструкт особистості, який задає контекст сприйняття людини, вносячи впорядкованість до загальної картини соціального світу.

Підводячи підсумок короткого розгляду розуміння в психології терміну «ситуація», з метою вичленення проблеми екстремальної ситуації наведемо думку Є. О. Лабезної, що розділяється нами. Ситуація — «... процес системної взаємодії людини як суб'єкта активності і довкілля ініціюється і забезпечується взаємовпливом двох груп чинників — суб'єкта (перцептивні, когнітивні, емоційні, мотиваційно-вольові та ін. чинники) і середовища. Останні представлені чинниками ситуації, тобто відбитої у свідомості частини цілісного оточення людини, доступній їй плотському сприйняттю протягом деякого проміжку часу, і яка включає як одиночні стимул-реакції, так і події, що мають сенс і значення» [96, с. 373].

Проведений аналіз досліджень дозволяє визначити лінію класифікації ситуацій — існує категорія «життєва ситуація», до якої можуть бути

застосовані наступні поняття: значима, важка, кризова, травматична, екстремальна, надзвичайна ситуація.

Така різноманітність понять, що часто вживаються як синоніми, робить складним створення єдиного визначення та операціоналізацію цього поняття.

Одна з перших спроб у вітчизняній психології визначити поняття «екстремальна ситуація» стосовно умов діяльності людини була зроблена В. Д. Небиліциним. Він вважає, що екстремальними або надзвичайними умовами слід вважати такі значення елементів ситуації, які відчуються і переживаються людиною як джерело дискомфорту [141].

У даний час склалося декілька підходів до розуміння екстремальних ситуацій та їх складових.

Перший — найбільш поширений — стимульний підхід: при визначенні екстремальної ситуації акцент ставиться на її зовнішньому характері, і ситуація розглядається як сукупність зовнішніх умов протікання життєдіяльності людини, як фрагмент середовища.

Опишемо загальні характеристики екстремальної ситуації, найбільш характерні для стимульного підходу. Так, В. Л. Маріщук і В. П. Євдокимов [124] наводять одну з найбільш розгорнутих класифікацій екстремальних умов. Як чинники, що визначають екстремальність, розглядаються наступні умови:

1. Різні емоціогенні дії у зв'язку з небезпекою, трудностю, новизною, відповідальністю виконуваної роботи, обмеженій лімітом (тим більше дефіцитом) потрібної інформації.

2. Загроза масового враження стихійними лихами.

3. Дії вночі, при сенсорній депривації, а також при явному надлишку суперечливої інформації.

4. Розвиток стану паніки в умовах війни.

5. Надмірна психічна напруга в дуже відповідальній розумовій, психомоторній діяльності при значних навантаженнях на пізнавальні психічні процеси: увагу, сприйняття, пам'ять, уяву та ін.

6. Надмірні навантаження на мовні функції, особливо в умовах сильних емоцій.

7. Високі фізичні навантаження при надмірній напрузі сили, витривалості, прудкості в статичних положеннях.

8. Висока фізична і емоційна напруга при дії прискорень, вестибулярних навантажень, різких перепадів барометричного тиску, дихання під надлишковим тиском.

9. Умови режиму тривалої гіпокінезії (знерухомленості, обмеження рухової активності), гіподинамії (дефіциту природного додатка сили).

10. Дії несприятливих кліматичних, мікрокліматичних умов проживання: жари, холоду, високої вологості, кисневої недостатності, підвищеного складу вуглекислоти у вдихуваному повітрі.

11. Несприятлива дія різних радіочастот, шумів, вібрації.

12. Наявність у вдихуваному повітрі, довкіллі різних шкідливих елементів (у тому числі в гідросфері).

13. Наявність голоду, спраги та ін.

Можна впевнено стверджувати, що більшість із цих умов з великою ймовірністю властиві професійній діяльності рятувальників.

Подібний перелік умов, що характеризують ситуацію як екстремальну приводить А. Г. Маклаков [119].

Автор довідника практичного психолога з екстремальних ситуацій І. Р. Малкіна-Пих також розуміє екстремальну ситуацію в термінах зовнішніх умов. Зокрема вона пише: «Надзвичайна (екстремальна) ситуація (НС) — це обстановка на певній території, що склалася в результаті аварії, небезпечного природного явища, катастрофи, стихійного або іншого лиха, яка може спричинити людські жертви, збиток здоров'ю людей або, середовищу, що

оточує, значні матеріальні втрати і порушення умов життів діяльності людей» [121, с. 15]. Це чисто ситуаційне визначення ототожнює екстремальну ситуацію з екстремальними умовами, чинниками.

Другий — реактивний підхід. У ньому екстремальна ситуація визначається в термінах реакцій індивіда на чинники, що впливають на нього.

Ц. П. Короленко відносить до екстремальних ситуацій ті, які «знаходяться на межі людських сил і мають високу здатність до порушення адаптації» [88].

Як пише в своїй книзі В. І. Лебедев, в результаті популяризації теорії стресу Г. Сельє з'явилася тенденція відносити до «екстремальних умов» всі ситуації, в яких потрібна напруга фізіологічних або психічних процесів. З такою точкою зору, відзначає він, не «можна погодитися повністю, оскільки грань, що відділяє звичайні умови життя від змінених, стає при цьому розпливчатою, невизначеною» [97].

Межею, що відділяє звичайні умови від екстремальних, він вважає такі ситуації, в яких під впливом психогенних чинників психофізіологічні і соціально-психологічні механізми, вичерпавши резервні можливості, більш не можуть забезпечувати адекватне віддзеркалення і регуляторну людську діяльність.

Тому під екстремальною ситуацією В. І. Лебедев пропонує розуміти зміну умов середовища довкола людини, що відбувається протягом короткого періоду часу і приводить її до персонального порогу адаптованості. Адже саме досягнення персонального порогу адаптованості ставить людину на грань, на якій створюється небезпека його життю і здоров'ю.

Третій — персоналістичний підхід: екстремальність визначається в термінах особистісних змінних «суб'єктивного» сприйняття, переживання, інтерпретації події. Цей підхід можна об'єднати з другим, проте, в чистому

вигляді він визначається активністю, що йде від суб'єкта до об'єкта, і не є реактивним.

Четвертий, інтерактивний підхід: екстремальність визначається як функція змінних оточення та індивіда.

П'ятий, транзактний підхід: екстремальність розглядається як результат активної взаємодії особи і середовища. В цьому випадку з'являється можливість виділяти об'єктивні і суб'єктивні характеристики ситуації. І тоді ситуація визначається як система суб'єктивних і об'єктивних елементів, що об'єднуються в діяльності суб'єкта [18].

Шостий — транзитний підхід, запропонований М. Ш. Магомед-Еміновим, який розглядає екстремальність як функцію взаємодії особи і оточення за допомогою діяльності в рамках сенсу [116].

У цій моделі, на відміну від моделей «особистість — ситуація», діяльність, яка визначається взаємодією особи і оточення (ситуації у вузькому сенсі), сама входить у загальну формулу як виділена змінна.

Екстремальні ситуації виникають в житті практично кожної людини, але найчастіше вони супроводжують діяльність представників так званого екстремального профілю, тобто людей, чия професійна діяльність насичена екстремальними ситуаціями підвищеної трудності. Це — рятувальники, пожежники, працівники швидкої допомоги, хірурги, співробітники правоохоронних органів, військовослужбовці, моряки, пілоти, диспетчери, верхолази, водолази, шахтарі, гонщики, водії транспортних засобів і ін.

Діяльність представників цих професій отримала назву екстремальної діяльності, під якою розуміється діяльність, що виходить за межі звичного для даної людини «коридору» психофізіологічної напруги [178].

Проблема надійності і компетентності професійних дій рятувальників при впливі різних стресогенних чинників є однією із провідних в рамках основних проблем екстремальної психології та суміжних із нею дисциплін, що вивчають людину, яка займається професійною працею. Робота в умовах

надзвичайної ситуації вимагає від рятівників високої ефективності і надійності управління і саморегуляції поведінкою та прийняттям рішень.

4.2. Поняття «надійність діяльності» людини

Вперше поняття «надійність» появилось як одна з основних характеристик технічних засобів діяльності. Об'єктивними причинами постановки проблеми надійності з'явився безперервне зростання складності технічних засобів, підвищення відповідальності функцій, виконуваних ними та їх окремими елементами, розширення діапазону і одночасне ускладнення умов їх експлуатації.

У найбільш загальному вигляді надійність зазвичай визначають як ймовірність успішного виконання завдання [347, 382]. У техніці під надійністю розуміють властивості об'єкта зберігати у встановлених межах значення всіх параметрів, що характеризують здатність виконувати необхідні функції в заданих режимах і умовах.

Включення людини в роботу систем управління в якості його регулюючого контуру визначає залежність ефективності і якості функціонування системи від своєчасності, точності і безпомилковості виконання людиною-оператором покладених на нього функцій в заданих умовах діяльності.

Одне з перших визначень надійності людини-оператора дано В. Д. Небиліциним [139]. Надійність роботи людини-оператора, на думку автора, може бути визначена як здатність до збереження необхідних робочих якостей в умовах можливого ускладнення обстановки, або, коротше, як «збереженість», стійкість оптимальних робочих параметрів індивіда.

Існує ряд визначень поняття надійність діяльності людини стосовно її операторським функціям. Вона розглядається як:

- властивість людини, що характеризує її здатність безвідмовно виконувати діяльність протягом певного часу при заданих умовах [226];
- властивість якісно виконувати трудову діяльність протягом певного часу при заданих умовах [160, 177];
- здатність зберігати необхідну якість у встановлених умовах протягом заданого часу [89] та інші.

У цих визначеннях основна увага звертається на прояви надійності, на якість виконання завдання, на відхилення показників діяльності від необхідних значень.

В. Хаккер зазначає, що надійність людини-оператора в системі управління визначається мірою помилкових дій чи відсутністю помилкових дій, ймовірністю і послідовністю їх появи [201].

У ряді досліджень визначення поняття надійності дається через категорію працездатності людини-оператора, в яких вона визначається як властивість зберігати стійку працездатність у певних режимах і умовах роботи [30, 47].

Подібні визначення надійності акцентують увагу на внутрішні, потенційні можливості і здібності людини в її забезпеченні, але не в повній мірі розкривають специфічність даного поняття з точки зору процесуальних (стійкість функціонування) і результируючих (безвідмовність, безпомилковість і т. п.) характеристик.

На думку Є. А. Мілеряна, поняття надійності має характеризувати здатність людини до збереження оптимальних робочих параметрів в екстремальних умовах роботи. Більш детально це поняття автор визначає наступним чином: «... надійність оператора визначається таким станом працездатності, при якому він забезпечує точне, ефективне, безпомилкове, оптимальне, своєчасне і успішне виконання всіх доручених йому функцій як в оптимальних, так і в екстремальних режимах праці» [128, с. 14].

Одним з найбільш змістовних є визначення надійності, сформульоване М. А. Котиком і О. М. Ємельяновим: «Надійність людини-оператора визначається його здатністю протягом заданого інтервалу часу в передбачених умовах зберігати нормальний стан життєдіяльності і витримувати технічні параметри управління системи у встановлених межах, а також виконувати всі покладені на нього функції з підтримки заданого режиму роботи керованої техніки» [90, с. 57].

Ряд дослідників при визначенні поняття надійності людини використовують імовірнісну характеристику виконання ним трудової завдання. Так, наприклад, А. Б. Леонова і В. І. Медведєв під надійністю розуміють ймовірність виконання поставленого завдання протягом певного часу з допустимою точністю при збереженні в заданих межах параметрів функціонування діючої системи [100]. На думку О. М. Войтенко і В. О. Пономаренко [32], імовірнісна категорія цього поняття більш повно відображає сутність професійної надійності.

Надійність людини-оператора іноді ототожнюють з поняттям стійкості його робочого процесу. Поняття надійності є більш широким, так як стійкість характеризує збереження рівня ефективності та якості діяльності на відносно стабільному, однорідному, незмінному ділянці трудового процесу при вирішенні конкретної задачі. Надійність діяльності відображає і особливості зміни стійкості при перемиканні від однієї задачі до іншої, при переході до різних умов виконання цих завдань в межах конкретної діяльності. У цьому зв'язку надійність конкретної діяльності характеризує ймовірність збереження її стійкості в змінюваних умовах [32].

В. Ю. Шебланов та А. Ф. Бобров [224] провели аналіз існуючих визначень поняття «надійність діяльності» людини-оператора. Автори відзначають, що спроби описати надійність взаємодії людини з технікою методами теорії надійності, розробленими для технічних систем, пов'язані з серйозними труднощами.

У зв'язку з цим автори запропонували використовувати при визначенні надійності діяльності людини-оператора не тільки результуючі параметри його роботи, але також показники психологічних і фізіологічних характеристик суб'єкта діяльності. Одним з таких показників, що відображають рівень функціональних затрат при досягненні заданих робочих параметрів, є показники психофізіологічної «ціни» діяльності. Виходячи з даних уявлень, В. Ю. Щебланов і А. Ф. Бобров під надійністю діяльності розуміють « ... здатність людини виконувати запропоновані функції з заданим якістю і своєчасно при збереженні в допустимих межах психофізіологічної “ціни” цієї діяльності» [224, с. 62].

Надійність системи «людина-машина» відображає значення даного показника у людини-оператора та технічної засобів цієї системи, але не є простим їх твором, так як взаємодія компонентів системи породжує її нові якості і властивості. Саме тому при аналізі надійності системи «людина-машина» ряд авторів рекомендує оцінювати такі властивості системи: безвідмовність технічних засобів, відновлюваність їх працездатності, безпомилковість управління, готовність оператора до виконання робіт, біологічну надійність оператора й деякі інші [35, 142]. Для характеристики надійності людини-оператора рекомендується використовувати показники її безвідмовності, безпомилковості, своєчасності, готовності, відновлюваності [90, 177].

Показник безвідмовності визначає властивість людини зберігати заданий рівень працездатності протягом деякого часу до настання стійкого його відмови в продовження діяльності. Безпомилковість характеризується заходом стійкої працездатності протягом заданого робочого циклу і виражається ймовірністю безпомилкової роботи, яка обчислюється на рівні, як окремої операції, так і алгоритму в цілому. Відновлюваність відображає швидкість і повноту відновлення належного рівня працездатності при настанні тимчасових відмов у діяльності. Введення цього показника

пов'язане також з можливістю самоконтролю людиною своїх дій і виправленням допущених помилок.

Показник своєчасності дії оператора заснований на оцінці тривалості, швидкості досягнення певної мети, порушення яких розглядається як помилка.

Готовність, тобто здатність переходити в робочий стан в потрібний момент, розглядається як самостійний компонент надійності. У психологічному плані стан готовності відображає процес усвідомлення цілей діяльності, осмислення та оцінки умов майбутніх дій, актуалізації досвіду у вирішенні аналогічних завдань, прогнозування власних можливостей, мобілізації сил відповідно до умов і цілями діяльності.

Одним з найбільш важливих є питання про критерії надійності людини. Як зазначає Б. Ф. Ломов [114], складнощі в пошуку цих критеріїв обумовлюються обмеженою можливістю використання для цієї мети аналітичних даних і необхідністю врахування динамічної взаємодії ансамблю функцій.

Надійність людини-оператора можна охарактеризувати на основі тільки кількісних показників, які використовуються для оцінки технічних систем. Тільки після якісного аналізу трудового процесу, вивчення структури діяльності та окремих дій представляється можливим зробити кількісну оцінку надійності.

В. Д. Небиліцин [140] запропонував використовувати наступні критерії: кількість завдань, що виконуються без помилок; число помилок за певний проміжок часу або відрізок діяльності; середнє робочий час між двома помилками; ймовірність роботи без помилок протягом певного проміжку часу або відрізка діяльності.

У зв'язку з тим, що основний зміст поняття «надійність» визначається її процесуальними характеристиками, що відображають особливості механізмів її регуляції, і результуючими показниками, що свідчать про

рівень, ступеня стійкості, стабільності професійних параметрів діяльності В. О. Бодровим та В. Я. Орловим запропоновано в дослідницьких цілях розрізняти «професійну» і «функціональну» надійність [22].

Під професійною надійністю розуміється безвідмовність, безпомилковість і своєчасність дій людини на досягнення конкретної мети в заданих умовах при взаємодії з технічною системою, іншими фахівцями. Основою для практичного дослідження професійної надійності служить аналіз помилок залежно від виду професійної завдання, етапи та умов її виконання, режиму роботи і наслідків, а також змісту операційних і предметних компонентів діяльності.

Під функціональною надійністю автори розуміють «властивість функціональних систем людини-оператора забезпечувати його динамічну стійкість у виконанні професійного завдання протягом певного часу і з заданою якістю» [22, с. 36]. Дана властивість виявляється в адекватному вимогам діяльності рівні розвитку професійно значущих психічних і фізіологічних функцій і механізмів їх регуляції в нормальних і екстремальних умовах.

Аналіз поданого матеріалу дозволяє зробити висновок, що надійність діяльності людини характеризується не тільки системою різних її показників (безпомилковість, точність, своєчасність виконання робочих дій і т. д.), але також різними її видами, які визначаються провідними цілями і критеріями оцінки.

Дослідження надійності професійної діяльності як її безпомилковості, точності і своєчасності виконання робочих дій та психологічної надійності як стійкості психічної активності під впливом екстремальних факторів має фундаментальне значення, особливо при вивченні різних форм діяльності людини з точки зору успішності адаптації до складних умов оточуючого середовища. Цій проблемі присвячено багато досліджень [23, 52, 100, 127, 144, 210, 211 та ін.]

Не дивлячись на те, що проблема надійності професійної діяльності та психологічної надійності в екстремальних умовах, є досить актуальною, мало дослідженими залишаються її особистісні та суб'єктні детермінанти, які забезпечують активацію продуктивних процесів діяльності, компенсацію недостатнього прояву деяких процесів, мобілізацію операціональних функцій, реалізацію планів і стратегій поведінки і т. д.

Надійність діяльності забезпечується психічною надійністю, критерієм якої є стійкість психічної активності в різних за ступенем психічно напружених професійних ситуаціях.

В свою чергу, основою психічної надійності виступає розвиток і стійкість системи саморегуляції довільної активності людини, яка проявляється в здатності суб'єкта праці зберігати якість та ефективність індивідуальної саморегуляції в психологічно напружених умовах [135]. Під усвідомленою саморегуляцією професійної діяльності розуміється «системно організований психічний процес по висуненню професійних цілей та управління суб'єктом праці всіма видами та формами зовнішньої та внутрішньої активності для досягнення прийнятих цілей» [78, с. 421].

Дослідження індивідуально-типових особливостей саморегуляції на матеріалі спортивної, навчальної, професійної діяльності, зокрема рятувальників, [73 135, 137] показали, що психічна надійність залежить не тільки від того, який стан розвивається в стресових умовах, скільки від здатності до саморегуляції власної діяльності з урахуванням психічних станів, що розвиваються.

Характерною рисою сучасних досліджень саморегуляції є те, що в них велика увага приділяється когнітивним та особистісним властивостям, як передумовам продуктивних аспектів діяльності [112, 134]. Зокрема, показана регуляторна роль нейротизму та усвідомленості (згідно моделі Великої п'ятірки) [359] та регуляторно-особистісних властивостей (відповідальності, наполегливості, рефлексивності [112] та ін.) — рис особистості, які в першу

чергу характеризують людину як суб'єкта життєдіяльності, з точки зору індивідуальних можливостей свідомо висувати цілі активності та керувати їх досягнення.

У емпіричних дослідженнях, проведених з позицій диференціально-психологічного підходу до усвідомленої саморегуляції довільної активності, показано, що вплив основних особистісних вимірів за Г. Айзенком — екстраверсії та нейротизму на продуктивні аспекти діяльності опосередковується розвитком саморегуляції. Так, згідно структурній моделі взаємозв'язків показників стильових особливостей саморегуляції, особистісних диспозицій екстраверсії та нейротизму і надійності дій рятувальників в надзвичайних ситуаціях (за експертними оцінками) слідує, що фактор «нейротизм» детермінує латентну перемінну «надійність дій» опосередковано через фактор «саморегуляція» [135, с. 225]. Суть цієї детермінації полягає в тому, що нейротизм негативно впливає на надійність дій рятувальників, знижуючи загальний рівень саморегуляції, що проявляється в зниженні програмування дій, моделюванні значущих умов та їх стійкості у психологічно напружених ситуаціях.

Автор робить висновок, що розвиток усвідомленої саморегуляції і стильові особливості саморегуляції являються професійно-важливими якостями і опосередковують вплив особистісних диспозицій на надійність дій рятувальників в умовах надзвичайних ситуацій.

Відмітимо, що в даній роботі вивчався вплив лише однієї, хоча й дуже важливої для діяльності в екстремальних умовах, широкої особистісної диспозиції — нейротизму на саморегуляцію та надійність професійних дій.

Очевидно, що для кумуляції знань щодо інтелектуальних, особистісних та мотиваційних передумов продуктивних аспектів професійної діяльності в екстремальних умовах необхідні додаткові дослідження із залученням інтегральних, концептуально та емпірично обґрунтованих психологічних

конструктів. В якості такого інтегрального конструкту, здійснюючого функцію саморегуляції професійної діяльності, зокрема рятувальників, ми розглядаємо конструкт «Інтелектуально-особистісний потенціал».

4.3. Інтелектуально-особистісний потенціал як предиктор стилю саморегуляції та надійності професійних дій рятувальників в надзвичайній ситуації

4.3.1. Модель взаємозв'язу інтелектуально-особистісного потенціалу, саморегуляції та надійності професійних дій рятувальників

Одним із можливих способів дослідження того як інтелектуально-особистісний потенціал та індивідуальний стиль саморегуляції взаємодіють у прогнозуванні надійності професійних дій рятувальників є медіаторний. Суть його полягає в тому, що інтелектуально-особистісний потенціал впливає на процеси усвідомленої саморегуляції, які в свою чергу, впливають на надійність дій. Крім того як інтелектуально-особистісний потенціал, так процеси усвідомленої саморегуляції безпосередньо чинять вплив на надійність дій рятувальників.

Підставою вибору саме медіаторної моделі поряд із модераторною чи змішаною моделями стали концептуальні передумови та емпіричні дані приведені нами у роботі вище. Їх аналіз дозволяє припустити, що усвідомлена саморегуляція являється змінною (фактором-медіатором), яка опосередковує вплив інтелектуально-особистісного потенціалу на надійність дій рятувальників.

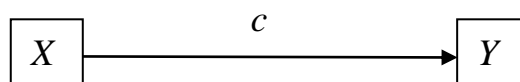
Про якусь змінну можна сказати, що вона функціонує як медіатор «в тій мірі, в якій вона пояснює зв'язок між предиктором і критерієм» [241, с. 1176]. Змінна-медіатор говорить про те, як або чому виникають певні ефекти.

Сьогодні медіаційний аналіз є дуже популярним методом досліджень в заубіжній психології. Можна назвати декілька причин високого інтересу до

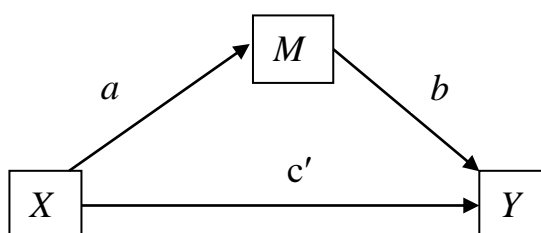
цієї теми. Але одна із головних причин інтересу до тестування опосередкування пов'язана зі спробою зрозуміти *механізм*, за допомогою якого вихідна змінна впливає на результуючу змінну. Аналіз опосередкування (і модерування) є невід'ємною частиною того, що називається аналізом процесу (process analysis) [309]. Крім того, коли вивчаються структурні моделі, найбільш цікавою виявляється саме медіаторна частина моделі.

Оскільки у вітчизняній психології цей потужний метод аналізу даних ще не знайшов широкого використання у дослідників, коротко пояснимо його суть.

Нехай є змінна X , яка імовірно впливає на іншу змінну Y . Тоді змінна X називається вихідною змінною, а змінна, яку вона викликає, або Y , називається наслідком (outcome). У вигляді рисунку не опосередкована модель виглядає як

Вплив X на Y може опосередковуватись процесом або опосередковуючою змінною M , і змінна X може як і раніше впливати на Y . Шлях c називають повним впливом (total effect). Модель опосередкування виглядає як

Шлях c' називають прямим впливом (direct effect). Медіатор називається проміжною або процесною (process) змінною. Повне опосередкування спостерігається, коли змінна X перестає впливати на Y

після контролю над M і, таким чином, шлях c' виявляється дорівнює нулю. Часткове опосередкування відбувається, коли шлях від X до Y зменшується в абсолютному розмірі, але як і раніше відрізняється від нуля, коли контролюється медіатор.

Згідно Барену та Кенні [241], для висновку про наявність опосередкування необхідно виконання чотирьох кроків:

Крок 1. Показати, що вихідна змінна корелює з наслідком. Використовуємо Y як критеріальну змінну в регресійному рівнянні і X як предиктор (оцінюємо і перевіряємо шлях c). На цьому кроці встановлюється наявність впливу, який може опосередковуватися.

Крок 2. Показати, що вихідна змінна корелює з медіатором. Використовуємо M як критеріальну змінну в регресійному рівнянні і X як предиктор (оцінюємо і перевіряємо шлях a). Цей крок залучає поводження з медіатором, так якби він був змінною-наслідком.

Крок 3. Показується, що медіатор впливає на змінну-наслідок. Використовуємо Y як критеріальну змінну в регресійному рівнянні, а X і M як предиктори (оцінюємо і перевіряємо шлях b). Недостатньо, щоб медіатор просто корелював з наслідком; медіатор і наслідок можуть корелювати, оскільки вони обидва викликаються вихідною змінною X . Тому вихідна змінна повинна контролюватися при встановленні впливу медіатора на наслідок.

Крок 4. Щоб встановити, що M повністю опосередковує зв'язок між X і Y , вплив X на Y , при контролі над M (шлях c'), повинен дорівнювати нулю. Вплив обох кроків 3 і 4 оцінюються на основі того ж самого рівняння.

Якщо умови на всіх чотирьох кроках виконуються, то вихідні дані підтримують гіпотезу, що змінна M повністю опосередковує зв'язок X — Y . Якщо виконуються умови перших трьох кроків, за винятком Кроку 4, це вказує на присутність часткового опосередкування.

Програми структурного моделювання, такі як LISREL, AMOS, Mplus, або EQS при необхідності видають всі дані, що необхідні для проведення медіаційного аналізу.

Важливо оцінити статистичну значущість медіаторного ефекту. Це можна зробити за тестом Соубела [308, с. 103]. Як правило, з метою перевірки нульової гіпотези задається 95% довірчий інтервал.

Концептуальна медіаторна модель поєднаного впливу інтелектуально-особистісного потенціалу та процесів усвідомленої саморегуляції на надійність професійних дій рятувальників представлена на рис. 4.1. Згідно моделі одно направлені стрілки, що помічені символами c' та c'' , представляють прямі впливи інтелектуально-особистісного потенціалу на надійність дій рятувальників. Непрямі ефекти представлені шляховими коефіцієнтами: $a1 \times b$ — це вплив фактору *Інтелектуальний потенціал* на критеріальну латентну змінну *Надійність дій* опосередкований латентною змінною-медіатором *Стиль саморегуляції* та $a2 \times b$ відповідно вплив фактору *Особистісний потенціал* на фактор *Надійність дій*, опосередкований фактором *Стиль саморегуляції*. Двонаправлена стрілка між інтелектуальним та особистісним потенціалом вказує на те, що ці два фактори корелюють один з одним.

Слід зауважити, що використовуючи термін “поєднаний вплив” ми маємо на увазі більш широке поняття, ніж статистична взаємодія, яка у вузькому сенсі визначається як неаддитивність впливів фактору А (у нашому випадку інтелектуально-особистісний потенціал) і фактору В (стиль саморегуляції) на результат О (надійність дій) в певній лінійній моделі. Як показано у роботі [343], “поєднаний вплив”, що приводить до певного результату, може проявитися або не проявитися статистичною взаємодією в залежності від застосування конкретної лінійної моделі. Таким чином, коли ми говоримо про “поєднаний вплив”, то ми маємо на увазі термін, що

відображає вплив факторів інтелектуально-особистісного потенціалу та саморегуляції на надійність професійних дій рятувальників.

На перевірку припущень концептуальної моделі було спрямоване дослідження, в якому ми передбачали, що медіаторний ефект є значущим.

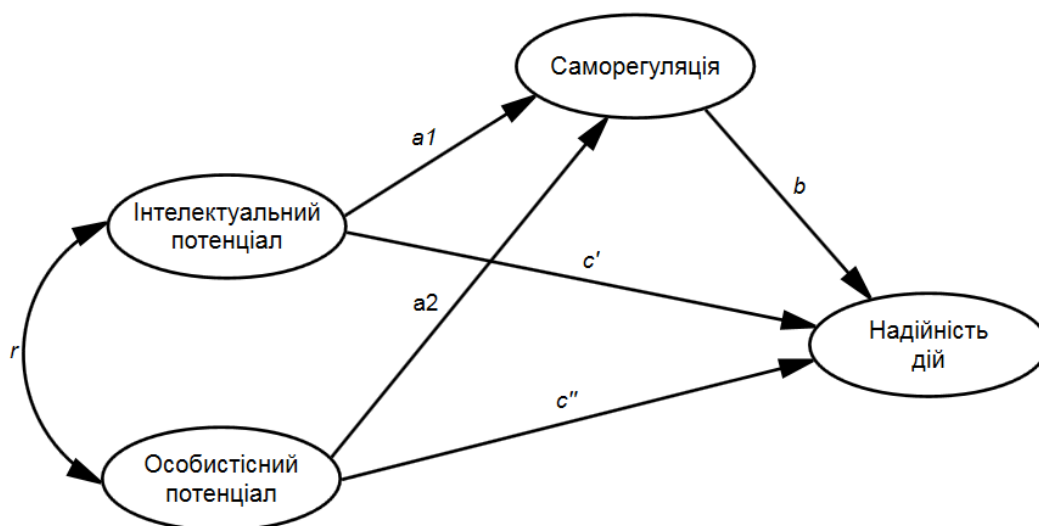

Рис. 4.1. Модель поєданого впливу інтелектуально-особистісного потенціалу, саморегуляції на надійність професійних дій рятувальників

Завдання дослідження полягали в тому, щоб:

- 1) виявити взаємозв'язок конструкту *Інтелектуально-особистісний потенціал* із фактором *Стиль саморегуляції*;
- 2) дослідити предбачувальну спроможність *Інтелектуально-особистісного потенціалу* та *Стилю саморегуляції* в надійності професійних дій рятувальників у надзвичайних ситуаціях;
- 3) визначити медіаторну роль латентної змінної *Стиль саморегуляції* в передбаченні надійності професійних дій рятувальників.

4.3.2. Емпірична верифікація моделі взаємозв'язку інтелектуально-особистісного потенціалу, саморегуляції та надійності професійних дій рятувальників

У дослідженні прийняли участь 148 рятувальників Головного управління Державної служби надзвичайних ситуацій у Харківській області віком від 20 до 35 років, стаж роботи — від 1 до 15 років.

Для визначення надійності професійних дій рятувальників використовувалася спеціально розроблена анкета, яка дозволяє отримати оцінки роботи рятувальників в нештатній ситуації. Нештатна ситуація розуміється як «надзвичайна», що припускає наявність небезпеки, жертв, містить загрозу здоров'ю і життю людини. Оцінки роботи рятувальників виносилися за трьома критеріями: безпомилковість дій, стійкість навичок роботи з технікою та устаткуванням, взаємодія в роботі мікроколективу (в складі чергової варти). Процедура збору експертних оцінок полягала в наступному: випробовувані повинні були оцінити кожного члена групи, за виключенням себе. Оцінки виносилися за п'ятибальною шкалою Лайкерта. Збір даних проводився окремо з кожним рятувальником. Кожному випробовуваному пропонувалося оцінити безпомилковість та ефективність дій колег, не приймаючи до уваги особистісні особливості.

Для оцінки регуляторних особливостей суб'єкта професійних дій використовувався опитувальник В.І. Моросанової «Стиль саморегуляції поведінки (ССП-98)» [136].

Опитувальник ССП-98 складається з 46 тверджень, що входять до складу шести шкал, які були виділені у відповідності з основними регуляторними процесами (планування, моделювання, програмування, оцінки результатів) і регуляторно-особистісними властивостями (гнучкості і самостійності). До складу кожної шкали входять по дев'ять тверджень.

Враховуючи результати попередніх досліджень інших авторів [73], ми використали лише три шкали опитувальника ССП-98: «*Моделювання*»,

«Програмування» та «Оцінювання результатів», які найбільш релевантні діяльності рятувальників. Приведемо коротку інтерпретацію цих шкал, згідно В. І. Моросановій [136].

Шкала «**Моделювання**» дозволяє діагностувати індивідуальну розвиненість уявлень про систему зовнішніх і внутрішніх значущих умов, ступінь їх усвідомленості, деталізованості та адекватності.

Шкала «**Програмування**» діагностує індивідуальну розвиненість усвідомленого програмування людиною своїх дій.

Шкала «**Оцінювання результатів**» характеризує індивідуальну розвиненість і адекватність оцінки випробуванням себе і результатів своєї діяльності та поведінки.

Статистична обробка даних включала розрахунки описових статистик, проведення процедури кореляційного аналізу за Пірсоном, структурне моделювання та медіаційний аналіз.

Обробка даних проводилася відповідно до поставлених завдань дослідження, які включали застосування як одновимірних, так і багатовимірних методів статистичного аналізу.

Для загальної характеристики вибірки випробовуваних використовувалася описова статистика.

Для перевірки гіпотез про зв'язки між змінними використовувався параметричний коефіцієнт кореляції r Пірсона.

Для верифікації моделі використовувалося моделювання структурними рівняннями. Для отримання значень параметрів моделі використовувався метод максимальної правдоподібності. Оцінка моделі здійснювалась з допомогою програми аналізу структурних рівнянь AMOS 21.0 [234].

Оцінка надійності за внутрішньою узгодженістю шкал (α -Кронбаха) для опитувальника «Стиль саморегуляції поведінки (ССП-98)» становить $\alpha = 0,87$ для всього опитувальника; $\alpha = 0,63$ для шкали «Моделювання»; $\alpha = 0,61$ для шкали «Програмування»; $\alpha = 0,60$ для шкали «Оцінювання результатів».

Ретестова надійність з інтервалом в чотири тижні анкети для виявлення професійної надійності виявилася наступною: $\alpha = 0,75$ для шкали «Безпомилковість дій»; $\alpha = 0,73$ для шкали «Стійкість навичок роботи з технікою» і $\alpha = 0,71$ для шкали «Надійність взаємодії».

Таким чином, отримані коефіцієнти внутрішньої узгодженості та ретестової надійності дозволяють вважати психометричні характеристики методики ССП-98 та анкети з оцінювання надійності професійних дій рятувальників задовільними [422].

Аналіз описових статистик показав, що всі змінні, що були задіяні у дослідженні, мають нормальний розподіл, що підтверджується тестом Колмогорова-Смірнова. Це дає змогу для коректного проведення подальшого аналізу даних багатовимірними методами математичної статистики, зокрема, методом структурного моделювання.

У таблиці 4.1 представлені результати кореляційного аналізу показників інтелектуально-особистісного потенціалу та шкал саморегуляції. Звертають на себе увагу виявлені позитивні статистично значущі зв'язки між загальними інтелектуальними здібностями (загальний показник психометричного інтелекту за тестом Р. Амтхауера), когнітивним стилем *полезалежність/полenezалежність* та трьома шкалами, що характеризують регуляторні процеси — це *моделювання, програмування та оцінювання результатів*. Тобто рятувальники з більш вираженими загальними здібностями, з незалежність від «навіювання» навколишньої просторової організації, високою аналітичністю більш здатні виділяти значущі умови досягнення цілей, особливо у нештатній надзвичайній ситуації, що проявляється в адекватності програм дій планам діяльності. В умовах з несподівано мінливими обставинами (що власне характерно для нештатної ситуації), вони здатні гнучко змінювати модель значущих умов і, відповідно, програму дій. Також їм притаманна стійкість суб'єктивних критеріїв оцінки успішності досягнення результатів.

Таблиця 4.1

**Коефіцієнти кореляції між показниками інтелектуально-
особистісного потенціалу та саморегуляції**

Змінні	Моделювання	Програмування	Оцінювання результатів
Автономна каузальна орієнтація	0,179*	0,122	0,188*
Толерантність до невизначеності	0,168*	0,104	0,133
Самоефективність	0,157*	0,146*	0,134
Орієнтація на дію при невдачі	0,191*	0,161*	0,123
Орієнтація на дію при реалізації	0,111	0,161*	0,147
Життестійкість	0,188**	0,172*	0,139
Оптимістичний атрибутивний стиль	0,160*	0,103	0,145
Полезалежність / полenezалежність	0,217**	0,184*	0,162*
Імпульсивність / рефлексивність	-0,110	-0,090	-0,150
Ригідність / гнучкість	-0,103	-0,072	-0,132
Загальні інтелектуальні здібності	0,262**	0,213**	0,263**

Примітка: * — $p \leq 0,05$; ** — $p \leq 0,01$.

Показники регуляторних процесів — *моделювання, прогнозування та оцінювання результатів* в роботі О. О. Сергієнко [170] визначаються як

когнітивний контроль. З іншого боку, полезалежність/полenezалежність, згідно М. О. Холодної [206], є формою мимовільного інтелектуального контролю, що забезпечує оперативну регуляцію процесу переробки інформації на підсвідомому рівні. Також полenezалежність традиційно тісно зв'язана з рівнем психометричного інтелекту, утворюючи інтелектуальний ресурс суб'єкта діяльності.

Таким чином, отримані емпіричні зв'язки між загальними здібностями, полenezалежністю та показниками когнітивного контролю (*моделювання, програмування, оцінювання результатів*) можна пояснити тим, що вони мають загальну концептуальну основу.

Виявлені позитивні кореляції між показниками вольового контролю — *орієнтація на дію при невдачі та орієнтація на дію при реалізації* з показниками когнітивного контролю — *моделювання та програмування*. Рятувальники, орієнтовані на дію при невдачі та реалізації наміченого, більш здатні гнучко змінювати модель умов діяльності, програму дій в нештатній ситуації та схильні до розробки деталізованих і розгорнених програм діяльності, які можуть змінюються в нових обставинах, але бути стійкими в ситуації перешкод.

Показники особистісного потенціалу — *автономна каузальна орієнтація та толерантність до невизначеності, самоефективність, життєстійкість та оптимістичний атрибутивний стиль* виявили позитивні статистично значущі зв'язки із показником когнітивного контролю — *моделювання*. Отже, високий рівень розвитку особистісних характеристик рятувальників, які пов'язані з успішністю самовизначення в просторі можливостей і вибором мети для подальшої реалізації, з організацією цілеспрямованої діяльності та стійкістю до факторів, що перешкоджають досягненню мети, проявляється в розвиненій здатності чітко уявляти систему зовнішніх і внутрішніх значущих умов діяльності.

Виявлені позитивні кореляції між показниками програмування та *самоефективність* і *життєстійкість* можуть свідчити про те, що чим в більшій мірі рятувальник переконаний у власній ефективності, здатен витримувати стресову ситуацію, не знижуючи успішності діяльності, тим в більшій мірі у нього сформована потреба продумувати способи своїх дій і поведінку для досягнення намічених цілей.

Результати кореляційного аналізу між показниками інтелектуально-особистісного потенціалу та саморегуляції вказують на те, що найбільш тісні зв'язки виявилися між когнітивними складовими цих конструктів, які характеризують когнітивні аспекти саморегуляції суб'єкта професійної діяльності.

Перейдемо до розгляду кореляційних зв'язків між показниками інтелектуально-особистісного потенціалу, саморегуляції та показниками надійності професійних дій рятувальників в надзвичайних ситуаціях. Результати кореляційного аналізу цих зв'язків приведені в таблиці 4.2.

Таблиця 4.2

Кореляції показників інтелектуально-особистісного потенціалу, саморегуляції з показниками надійності професійних дій рятувальників

Змінні	Безпомилковість дій	Стійкість навичок	Взаємодія в команді
Автономна каузальна орієнтація	0,217**	0,219**	0,189*
Толерантність до невизначеності	0,201*	0,214**	0,183*
Самоефективність	0,220**	0,218**	0,188*
Орієнтація на дію при невдачі	0,202*	0,192*	0,221**
Орієнтація на дію при реалізації	0,198*	0,204*	0,209*
Життєстійкість	0,209*	0,220**	0,207*
Оптимістичний атрибутивний стиль	0,183*	0,176*	0,131

Продовження табл. 4.2

Полезалежність / полenezалежність	0,191*	0,201*	0,183*
Імпульсивність / рефлексивність	-0,220**	-0,218**	-0,188*
Ригідність / гнучкість	-0,202*	-0,192*	-0,221**
Загальні інтелектуальні здібності	0,324***	0,314***	0,319***
Моделювання	0,348***	0,270***	0,321***
Програмування	0,231**	0,352***	0,326***
Оцінювання результатів	0,220**	0,327***	0,340***

Примітка: * — $p \leq 0,05$; ** — $p \leq 0,01$; *** — $p \leq 0,001$.

З першого погляду видно, що майже всі (за виключенням *оптимістичного атрибутивного стилю*) показники інтелектуально-особистісного потенціалу та саморегуляції статистично значуще пов'язані із показниками надійності професійних дій рятувальників.

Як вказувалося у попередньому розділі, змінні *автономна каузальна орієнтація* та *толерантність до невизначеності* утворюють латентну змінну — *Потенціал самовизначення*. Чим вище рівень вираженості цієї інтегральної характеристики у рятувальника, тобто чим він більш відкритий стосовно отримання нової інформації (толерантний до невизначеності) та здатен зважувати наявні можливості (володіє гнучкою поведінкою і чутливістю до змін середовища), тим вище у нього рівень надійності професійних дій.

Як було встановлено, три шкали — *самоефективність*, *орієнтація на дію при невдачі* та *орієнтація на дію при реалізації* навантажують фактор *Потенціал реалізації*. Високі оцінки за цим фактором також асоціюються із високими показниками надійності професійних дій рятувальників —

безпомилковість дій, стійкістю навичок до роботи з технікою та устаткуванням, *надійністю взаємодії* у складі чергової варті. Очевидно, що рятувальники які усвідомлюють свою самоефективність, тобто здатність справлятися зі специфічними і складними ситуаціями і впливати на ефективність діяльності та особистісне функціонування в цілому та орієнтовані на дію являються більш надійними.

Виявлені позитивні значущі кореляції шкали *життєстійкості* з усіма показниками надійності професійних дій. Ці позитивні зв'язки свідчать про те, що рятувальники, з високими показниками життєстійкості, мають виражене відчуття компетентності, більш високу когнітивну оцінку ситуації, розвинені стратегії копінгів, завдяки чому відчувають менше стресів у напружених ситуаціях професійної діяльності, що і проявляється у більш високій професійній надійності. Два позитивні зв'язки з показниками надійності професійних дій рятувальників виявила змінна, яка разом зі змінною *життєстійкість* утворює фактор *Потенціал стійкості*, — це *оптимістичний атрибутивний* стиль. Отримані коефіцієнти кореляції є статистично значущими.

Показники інтелектуального потенціалу: загальні інтелектуальні здібності, полезалежність/полenezалежність, імпульсивність/ рефлексивність, ригідність/гнучкість когнітивного контролю статистично значуще пов'язані із усіма показниками надійності професійних дій. Причому психометричний інтелект виявив найбільш значущі кореляції. Середній коефіцієнт кореляції дорівнює 0,319. Слід відмітити, що він дещо нижчий, ніж повідомляється в ряді мета-аналітичних досліджень прогностичної валідності g фактору. Очевидно це викликано тим, що в нашому дослідженні кореляції встановлювалися не із об'єктивними показниками діяльності, а із суб'єктивними оцінками спостерігачів, а вони (зв'язки) в такому випадку, як правило, виявляються нижчими.

Кореляційний аналіз дозволив виявити наявність значущих позитивних зв'язків між показниками шкали «Стиль саморегуляції»: моделювання значущих умов, програмування дій та оцінка результатів з оцінками професійної надійності дій рятувальників. Отримані нами дані перекликаються з результатами інших дослідників [73, 135]. Очевидно, що розвиток цих регуляторних процесів є для рятувальників важливою складовою психологічних ресурсу, завдяки якому вони здатні протистояти психічному стресу та надійно і ефективно виконують свої професійні обов'язки.

Таким чином, результати кореляційного аналізу між показниками інтелектуально-особистісного потенціалу, стилю саморегуляції та надійності професійних дій рятувальників свідчать про наявність статистично значущих позитивних зв'язків між цими змінними. Виявлені кореляції є помірними, що характерно для такого типу психологічних досліджень. Всі взаємозв'язки явилися очікуваними та піддаються осмисленій інтерпретації.

Для того, щоб визначити вплив показників інтелектуально-особистісного потенціалу на саморегуляцію та надійність суб'єкта професійної діяльності був проведений багатовимірний аналіз з використанням LISREL 9.10 (STUDENT). У таблицях 4.3, 4.4 та 4.5 представлені результати множинного регресійного аналізу (МРА) для компонентів інтелектуально-особистісного потенціалу, які розглядалися як предиктори саморегуляції та професійної надійності рятувальників. Для кожної змінної, повідомляються стандартизовані регресійні ваги (β -ваги), а також частка дисперсії залежної змінної, яка пояснюється сукупністю досліджуваних незалежних змінних без «поправки на затухання» (тобто, R^2) та з нею (тобто, ρ^2).

Термін «поправка на затухання» означає наступне. Зазвичай регресійний аналіз передбачає, що немає ніякої помилки в незалежній змінній(их), і що помилки в залежній змінній від модельованого відношення

повністю мають випадковий характер. Але, як правило, самі незалежні змінні є вимірюваннями, що містять свої власні помилки вимірювання. Недосконале вимірювання послаблює, або сприяє «затуханню» спостережуваних кореляцій. Так, кожного разу, коли надійності вимірювань змінних менше ідеальних, спостережувана кореляція є слабкішою, ніж істинна кореляція [196].

У Додатку А.4.3 представлені коефіцієнти кореляції як без поправки на надійність вимірювання (розташовані нижче головної діагоналі матриці), так із поправкою на «затухання» (розташовані вище головної діагоналі матриці). На головній діагоналі розташовані коефіцієнти надійності для вимірюваних змінних.

Результати МРА, що представлені у таблиці 4.3, свідчать про те, що лише три показники інтелектуально-особистісного потенціалу — це автономна каузальна орієнтація, полезалежність / полenezалежність та загальні інтелектуальні здібності мають статистично значущі коефіцієнти регресії для показників саморегуляції, тобто є їх істотними предикторами.

Таблиця 4.3

Результати множинного регресійного аналізу впливу показників інтелектуально-особистісного потенціалу на показники саморегуляції

Змінні	Моделювання	Програмування	Оцінювання результатів
Автономна каузальна орієнтація	0,173*	0,074	0,167*
Толерантність до невизначеності	0,021	0,028	0,018
Самоефективність	0,079	0,071	0,079
Орієнтація на дію при невдачі	0,078	0,053	0,006
Орієнтація на дію при реалізації	0,019	0,077	0,057
Життестійкість	0,032	0,053	0,019
Оптимістичний атрибутивний стиль	0,085	0,029	0,100

Продовження табл. 4.3

Полезалежність / полenezалежність	0,168*	0,177*	0,092
Імпульсивність / рефлексивність	-0,017	-0,008	-0,067
Ригідність / гнучкість	-0,029	-0,017	-0,053
Загальні інтелектуальні здібності	0,201**	0,166*	0,208**
Помилка дисперсії	0,840	0,890	0,855
R^2	0,160	0,110	0,145
ρ^2	0,706	0,393	0,520

Примітка: * — $p \leq 0,05$; ** — $p \leq 0,01$.

Основний критерій оцінки регресійних моделей — квадрат коефіцієнта множинної кореляції (R^2) знаходиться в межах від 0,11 (для шкали програмування) до 0,16 (для шкали моделювання). Тобто, без врахування поправки на надійність вимірювання показники інтелектуально-особистісного потенціалу пояснюють від 11,0 до 16,0 відсотків варіативності показників саморегуляції. Іншими словами, якість прогнозу є дуже незначною — не врахованою залишається від 84,0 до 89,0 відсотків дисперсії саморегуляції.

Проте МРА, проведений за скоректованими кореляціями між досліджуваними змінними, суттєво підвищує предикторну якість показників інтелектуально-особистісного потенціалу — від $\rho^2 = 0,393$ для шкали програмування до $\rho^2 = 0,706$ для шкали моделювання. Тобто прогностична здатність змінних інтелектуально-особистісного потенціалу щодо саморегуляції суттєво зростає і знаходиться в межах від 39 % до 71 %.

Більш цікавими і практично значущими є результати МРА, які приведені у таблиці 4.4. Вони інформують про те, як показники інтелектуально-особистісного потенціалу впливають на показники надійності професійних дій рятувальників.

Таблиця 4.4

Результати множинного регресійного аналізу впливу показників інтелектуально-особистісного потенціалу на надійність професійних дій рятувальників

Змінні	Стандартизовані регресійні ваги		
	Безпомилковість дій	Стійкість навичок	Взаємодія в команді
Автономна каузальна орієнтація	0,136*	0,134*	0,098
Толерантність до невизначеності	0,046	0,061	0,033
Самоефективність	0,163**	0,157*	0,119*
Орієнтація на дію при невдачі	0,193**	0,174**	0,122*
Орієнтація на дію при реалізації	0,240***	0,235***	0,179**
Життестійкість	0,127*	0,134*	0,114
Оптимістичний атрибутивний стиль	0,079	0,085	0,097
Полезалежність / полenezалежність	0,046	0,060	0,041
Імпульсивність / рефлексивність	0,086	0,082	0,059
Ригідність / гнучкість	0,159**	0,147**	0,181**
Загальні інтелектуальні здібності	0,218***	0,209***	0,216***
Помилка дисперсії	0,715	0,721	0,749
R^2	0,285	0,279	0,251
ρ^2	0,717	0,760	0,675

Примітка. * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Як видно із таблиці 4.4, найбільш значущими предикторами безпомилковості дій, стійкості навичок та надійності взаємодії в команді

рятувальників виявилися наступні показники інтелектуально-особистісного потенціалу: *оптимістичний атрибутивний стиль* (відповідно $\beta = 0,240$, $p = 0,0001$; $\beta = 0,235$, $p = 0,0001$; $\beta = 0,179$, $p = 0,005$), *загальні інтелектуальні здібності* (відповідно $\beta = 0,218$, $p = 0,0001$; $\beta = 0,209$, $p = 0,0001$; $0,216$, $p = 0,0001$); *гнучкість когнітивного контролю* ($\beta = 0,159$, $p = 0,007$; $\beta = 0,147$, $p = 0,014$; $\beta = 0,181$, $p = 0,003$ відповідно), *самоефективність* ($\beta = 0,163$, $p = 0,007$; $\beta = 0,157$, $p = 0,009$; $\beta = 0,119$, $p = 0,053$ відповідно). *Автономна каузальна орієнтація* та *життєстійкість* виявилися надійними предикторами показників: *безпомилковість дій* та *стійкість навичок* (відповідно $\beta = 0,136$, $p = 0,031$; $\beta = 0,134$, $p = 0,034$) та ($\beta = 0,127$, $p = 0,051$; $\beta = 0,134$, $p = 0,043$ відповідно).

Величина поясненої дисперсії показників надійності професійних дій рятувальників за показниками інтелектуально-особистісного потенціалу без поправки на затухання знаходилась в межах від $R^2 = 0,251$ до $R^2 = 0,285$. Ця величина значно зростала при проведенні МРА з поправкою на надійність вимірювання задіяних у дослідженні психологічних конструктів (від $\rho^2 = 0,675$ для *взаємодії в команді* до $\rho^2 = 0,760$ для *стійкості навичок*).

Слід відмітити, що результати МРА дещо відрізняються від результатів кореляційного аналізу. Наприклад, такий показник інтелектуально-особистісного потенціалу як *оптимістичний атрибутивний стиль* мав значущі коефіцієнти кореляції з показниками надійності дій рятувальників, але, як видно із таблиці 4.4, регресійні коефіцієнти виявилися статистично не значущими ($p > 0,05$). Очевидно, що при сумісній взаємодії змінних (як це відбувається в МРА) між ними виникають ефекти типу супресії, тобто пригнічення зв'язку між парою змінних під впливом деякої третьої змінної.

МРА впливу регуляторних процесів на надійність професійних дій рятувальників представлений у таблиці 4.5, з якої можна бачити, що кожен із регуляторних процесів має статистично значущі β -коефіцієнти в

регресійних рівняннях. Так, з показником надійності *безпомилковість дій* виявлено лише один значущий регресійний коефіцієнт — це з моделюванням значущих умов діяльності ($\beta = 0,298$, $p = 0,0001$). Якість прогнозування показника *надійність дій* за показниками регуляторних процесів складає $R^2 = 0,126$ та $\rho^2 = 0,631$.

Показник надійності — *стійкість навичок* роботи з технікою та обладнанням має два статистично значущих β -коефіцієнти в рівнянні регресії ($\beta = 0,234$, $p = 0,001$) для *програмування* та ($\beta = 0,189$, $p = 0,008$) для *оцінювання результатів*. Рівнянням регресії пояснюється 15,8 % результуючої ознаки — *стійкість навичок* без поправки на затухання ($R^2 = 0,158$) та 74,2 % з поправкою на надійність вимірювання ($\rho^2 = 0,742$).

Таблиця 4.5

Результати багатовимірного регресійного аналізу впливу показників саморегуляції на надійність професійних дій рятувальників

Змінні	Стандартизовані регресійні ваги		
	Безпомилковість дій	Стійкість навичок	Взаємодія в команді
Моделювання	0,298***	0,052	0,141*
Програмування	0,050	0,234***	0,158*
Оцінювання результатів	0,048	0,189**	0,194**
Помилка дисперсії	0,874	0,842	0,837
R^2	0,126	0,158	0,163
ρ^2	0,631	0,742	0,574

Примітка. * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Варіативність третього досліджуваного показника надійності дій рятувальників — *взаємодія в команді* — рівнянням регресії без корекції пояснюється 16,3 % ($R^2 = 0,163$) та 57,4,2 % з нею ($\rho^2 = 0,574$).

Результати МРА, показують що прогнозування результативних змінних — *безпомилковості дій, стійкості навичок* та надійності взаємодії в команді рятувальників за показниками регулятивних процесів є нижчим ніж за показниками інтелектуально-особистісного потенціалу як без поправки, так і з поправкою на «затухання». Проте ми припускаємо, що взаємодія і сумісний вплив цих регуляторних чинників на надійність професійних дій рятувальників буде значно вищим.

Результати кореляційно-регресійного аналізу та припущення про медіаторну роль процесів саморегуляції у психічно напружених ситуаціях професійної діяльності рятувальників визначили подальшу логіку дослідження та стали основою для побудови інтегральної структурної моделі предикторів надійності їх професійних дій. Була побудована структурна модель взаємозв'язків показників інтелектуально-особистісного потенціалу, стильових особливостей саморегуляції і надійності дій рятувальників в надзвичайних ситуаціях.

Для верифікації висунутої гіпотези на основі отриманої матриці інтеркореляцій ми побудували структурну модель, яка інтегрує сім латентних змінних. Дві головні латентні змінні, *Інтелектуальний* та *Особистісний* потенціали, були пов'язані між собою ($r = 0,19$; $p < 0,050$) і передбачали як *Стиль саморегуляції*, так і *Надійність професійних дій* рятувальників.

Результати структурного моделювання представлені на рис. 4.2 та у таблиці 4.6. Показники узгодженості емпіричних даних і структурної моделі наступні: $\chi^2/df = 1,317$; $p = 0,966$; CFI = 1,000; RMSEA = 0,033 (90% -вий довірчий інтервал: 0,015-0,046), тобто модель демонструє гарну відповідність емпіричним даним.

Фактично модель представлена сімома латентними факторами. Три з них — *Потенціал самовизначення*, *Потенціал реалізації*, *Потенціал збереження* утворюють латентний фактор другого порядку — *Особистісний потенціал*. Решта латентних факторів представлена латентними змінними —

Інтелектуальний потенціал, Стиль саморегуляції та Надійність дій. Кожна латентна змінна зв'язана з відповідними індикаторними змінними, або латентними факторами першого порядку. Латентні фактори представляють вимірювальний компонент моделі, а її структурним компонентом є регресії між латентними факторами. Оцінки та статистики коефіцієнтів регресії, що характеризують відношення як між латентними змінними, так і латентними та спостережуваними змінними структурної моделі, представлені у таблиці 4.6. На рис 4.2 значення факторних навантажень та коефіцієнтів регресії вказані над відповідними стрілками.

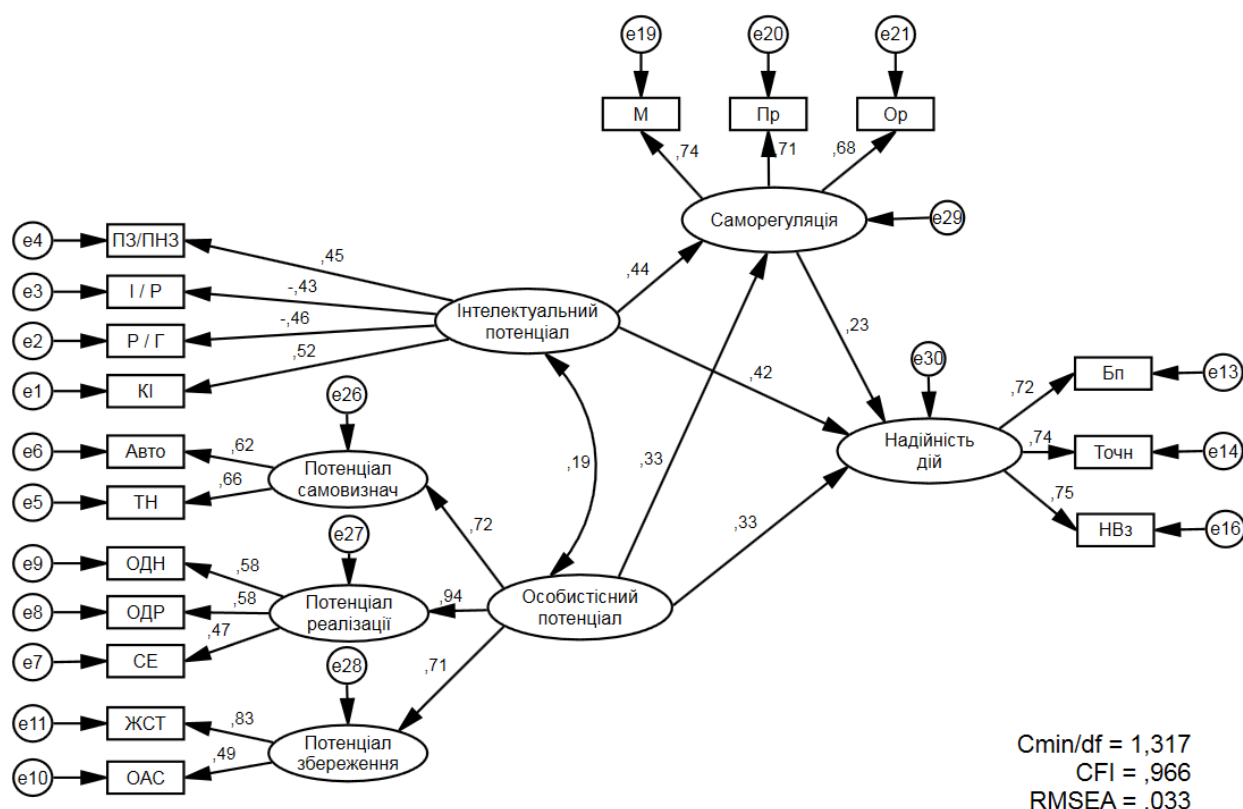

Рис. 4.2. Структурна модель предикторів надійності професійної діяльності

Як правило, у структурному моделюванні найбільший інтерес представляють прямі та непрямі ефекти між латентними змінними. Тому спочатку розглянемо прямі та непрямі ефекти екзогенної латентної змінної *Інтелектуальний потенціал* на залежні змінні. Такими змінними для

Інтелектуального потенціалу являються латентні ендогенні змінні: *Надійність дій* та *Стиль саморегуляції*. Так, значення прямого ефекту *Інтелектуального потенціалу* на *Надійність дій* в стандартизованому вигляді дорівнює 0,417 ($p < 0,0001$). Це означає, що два рятувальники, які відрізняються на одну стандартну одиницю за Інтелектуальним потенціалом, але рівні за оцінками *Стилю саморегуляції*, відрізняються 0,417 одиниць за Надійністю дій. Або, іншими словами, збільшення на одну стандартну одиницю *Інтелектуального потенціалу*, при контролі *Стилю саморегуляції*, приведе до збільшення Надійності дій на 0,417 стандартних одиниць. Тобто, спостерігається позитивний статистично значущий вплив *Інтелектуального потенціалу* на *Надійність дій* рятувальників. Чим вище рівень розвитку *Інтелектуального потенціалу*, тим вища надійність професійних дій рятувальників в умовах надзвичайної ситуації.

Таблиця 4.6

Нестандартизовані регресійні ваги для латентних та спостережуваних змінних

Регресії			Оцінка	Стандартна помилка	Критичне відношення	P
СР	←	ОП	0,652	0,172	3,791	0,001
СР	←	ІП	0,578	0,145	3,979	0,0001
ПС	←	ОП	1,372	0,331	4,152	0,0001
НД	←	ІП	0,600	0,171	3,507	0,0001
ПР	←	ОП	1,000			
ПЗ	←	ОП	1,258	0,321	3,918	0,0001
НД	←	СР	0,257	0,112	2,299	0,022
НД	←	ОП	0,720	0,227	3,172	0,002
ОДР	←	ПР	1,251	0,218	5,730	0,0001
ОР	←	СР	1,000			

Продовження таблиці 4.6

Пр	←	СР	1,035	0,111	9,348	0,0001
М	←	СР	1,088	0,114	9,531	0,0001
Точн	←	НД	0,985	0,090	10,979	0,0001
НВз	←	НД	1,000			
Бп	←	НД	0,950	0,089	10,722	0,0001
Р / Г	←	ІП	-0,870	0,181	-4,808	0,0001
І / Р	←	ІП	-0,818	0,176	-4,642	0,0001
ПЗ / ПНЗ	←	ІП	0,858	0,180	4,772	0,0001
ОДН	←	ПР	1,239	0,217	5,708	0,0001
СЕ	←	ПР	1,000			
ОАС	←	ПЗ	1,000			
Жст	←	ПЗ	1,693	0,328	5,164	0,0001
ТН	←	ПС	1,000			
Авто	←	ПС	0,937	0,157	5,965	0,0001
КІ	←	ІП	1,000			

Примітка. ІП — інтелектуальний потенціал, ОП — особистісний потенціал; СР — саморегуляція; НД — надійність дій; ПС — потенціал самовизначення; ПР — потенціал реалізації; ПЗ — потенціал збереження. Інші умовні позначення — такі ж як і на рис. 4.2.

Конструкт *Інтелектуальний потенціал* виявляє позитивний статистично значущий вплив і на фактор Саморегуляція ($\beta = 0,444$; $p < 0,0001$). Інтерпретація дещо відрізняється від вище описаної — збільшення на одну стандартну одиницю у рятувальника значення фактору *Інтелектуальний потенціал* веде до збільшення значення фактору *Саморегуляція* на 0,444 стандартних одиниць.

Як відмічалось раніше, в структурному моделюванні найбільший інтерес у дослідника викликає непрямий ефект.

Непрямий вплив *Інтелектуального потенціалу* на надійність дій рятувальників дорівнює 0,149 ($0,578 \times 0,257$) в нестандартизованому виді і 0,102 в стандартизованому.

Для перевірки гіпотези про те, що латентна змінна *Інтелектуальний потенціал* статистично значуще впливає на залежну латентну змінну *Надійність дій* рятувальників через фактор-медіатор *Саморегуляція* ми провели медіаційний аналіз з використанням критерію Соубела. Розрахунки дали Z-оцінку рівною 1,989. Двосторонній рівень значущості для цієї оцінки дорівнює $p = 0,046$. Отже нульова гіпотеза про незначущість медіаторного ефекту відхиляється. Приймається альтернативна гіпотеза про те, що медіаторний вплив фактору *Інтелектуальний потенціал* через фактор-медіатор *Стиль саморегуляції* на надійність професійних дій рятувальників в умовах надзвичайної ситуації є статистично значущим.

Отримані значення 95% довірчого інтервалу для непрямого ефекту виявилися наступними: від 0,002 до 0,295.

Таким чином, ми можемо бути на 95% впевнені, що істинні значення шляхового коефіцієнту (γ_{ab}) знаходяться десь між 0,002 і 0,295. Як і з тестом нульової гіпотези, в даному випадку нуль-гіпотеза також може бути відхилена для γ_{ab} , означаючи, що існує доказ непрямого впливу *Інтелектуального потенціалу* через фактор *Стиль саморегуляції* на *Надійність дій*. Іншими словами, передбачуваний вплив *Стилю саморегуляції* функціонує як посередник ефекту *Інтелектуального потенціалу* на *Надійність дій* рятувальників згідно з тестом Соубела або на основі підходу теорії нормального розподілу до висновку про непрямий вплив. На долю непрямого впливу (опосередкованого фактором *Стиль саморегуляції*) припадає 20 відсотків дисперсії фактору *Надійності дій*.

Оскільки прямий ефект статистично значуще відрізняється від нуля, то ми маємо випадок часткового опосередкування. Тобто *Інтелектуальний потенціал* виступає як значущий регулятор професійної надійності рятувальників, так і процесів саморегуляції, що опосередковують його вплив.

Повне опосередкування означало б відсутність регуляторного впливу фактору *Інтелектуальний потенціал* на професійну надійність рятувальників в умовах нештатної ситуації.

Як видно із моделі, фактор *Особистісний потенціал* також багато в чому визначає надійність дій рятувальників. Прямий вплив *Особистісного потенціалу* на ендогенну латентну змінну *Надійність дій* в стандартизованому вигляді складає 0,333 ($p = 0,002$). Тобто підвищення на одну стандартну одиницю значення Особистісного потенціалу, при контролі Саморегуляції, приведе до збільшення Надійності дій на 0,333 стандартних одиниці.

Він також є статистично значущим предиктором процесів саморегуляції ($\beta = 0,334$; $p = 0,002$). Отже, два рятувальника, що розрізняються на одну стандартну одиницю в значенні *Особистісного потенціалу* відрізняються один від одного в значенні фактору *Надійність дій* на 0,334 стандартних одиниці.

Непрямий, (опосередкований фактором *Стиль саморегуляції*) ефект Особистісного потенціалу в прогнозуванні *Надійності дій* рятувальників дорівнює 0,167 ($0,652 \times 0,257$) в нестандартизованому виді і 0,077 в стандартизованому.

Розрахунки тесту Соубела для непрямого ефекту склали $Z = 1,963$ ($p = 0,05$). 95% довірчий інтервал склав від 0,0003 до 0,335. Таким чином, існує доказ непрямого впливу *Особистісного потенціалу* через фактор *Саморегуляції* на латентні змінні *Надійність дій*. Іншими словами, фактор *Саморегуляції* функціонує як посередник ефекту Особистісного потенціалу на Надійність дій рятувальників згідно проведених статистичних критеріїв.

На долю непрямого впливу (опосередкованого фактором *Стиль саморегуляції*) припадає 18,8 % дисперсії фактору *Надійності дій*.

Як і *Інтелектуальний потенціал*, фактор *Особистісний потенціал* виявляє часткове опосередкування фактором *Стиль саморегуляції* професійної надійності рятувальників. Тобто він виступає одночасно і як самостійний регулятор надійності, і як предиктор процесів саморегуляції.

Відмітимо, що ступінь розвитку *Особистісного потенціалу* у рятувальників визначається, в першу чергу, фактором першого порядку *Потенціалом реалізації*. Ймовірно, що надійність дій рятувальників з високим *Потенціалом реалізації* можна пояснити спираючись на «модель Рубікона», розробленої Х. Хекхаузенем [201]. Згідно цій моделі динаміка цілеспрямованої дії є переходом від «мотиваційного стану свідомості», максимально відкритого по відношенню до отримання нової інформації і зважуванню наявних можливостей, до такої фази стану свідомості, коли рішення вже прийнято, дія приймає конкретну направленість і свідомість «закривається» від усього, що може цю спрямованість похитнути. Іншими словами, потенціал реалізації характеризує рішучість, наполегливість досягнення рятувальниками поставленої мети.

Фактор *Стиль саморегуляції*, в свою чергу, виявляє прямий вплив на *Надійність дій* рятувальників, який складає $\beta = 0,232$ ($p = 0,022$). Показово, що ступінь розвитку у рятувальників *Стилю саморегуляції* визначається показниками моделювання значущих умов ($\beta = 0,741$) та програмування дій ($\beta = 0,711$). Це вказує на залежність надійності саморегуляції від розвитку процесів моделювання та програмування.

Аналіз фактору *Надійність дій* свідчить про те, що найбільший вклад в зміст фактору має показник *надійності взаємодії* ($\beta = 0,753$), який характеризує уміння рятувальника працювати в команді. Тобто, уміння підпорядковувати індивідуальні дії командним можна розглядати як професійно-важливу якість рятувальника.

Таким чином, можна стверджувати, що стильові особливості саморегуляції опосередковують вплив інтелектуально-особистісного потенціалу на продуктивні аспекти професійної діяльності, зокрема надійність дій рятувальників в умовах надзвичайної ситуації.

В цілому результати дослідження збагачують наші уявлення про інтелектуально-особистісну основу регуляції надійності дій професіоналів, чия діяльність протікає в стресових умовах. Практична значущість отриманих даних полягає у розробці комплексу засобів для інтегральної оцінки та відбору персоналу в різних видах напружених професій.

Висновки до розділу 4

1. Професійна діяльність являє собою складну діяльність, яка постає перед людиною як конституований спосіб виконання чого-небудь, що має нормативно встановлений характер. Основними ознаками професійної діяльності є: 1) об'єктивна складність і 2) суб'єктивна важкість для освоєння. Саме складність трудових функцій для людини і надає діяльності професійний характер. Вона вимагає тривалої професійної підготовки суб'єкта, а також необхідність наявності у нього певних властивостей, що забезпечують успішність в цій діяльності.

3. Діяльність, що виходить за межі звичного для даної людини «коридору» психофізіологічної напруги прийнято називати екстремальною діяльністю. Професійна діяльність рятувальників є типовим прикладом так званих професій екстремального профілю, тобто людей, чия професійна діяльність насичена екстремальними ситуаціями підвищеної трудності.

3. Надійність професійних дій рятувальників при впливі різних стресогенних чинників є однією із провідних проблем екстремальної психології. Робота в умовах надзвичайної ситуації вимагає від рятувальників високої саморегуляції поведінки та прийняття раціональних рішень, які в значній мірі забезпечують надійність їх професійної діяльності.

4. Інтелектуально-особистісний потенціал як передумова саморегуляції суб'єкта діяльності має статистично значущий як прямий, так і частково опосередкований ефект на надійність професійних дій рятувальників. В якості змінної-посередника виступає латентна змінна «Стиль саморегуляції», яка інтегрувала параметри усвідомленої саморегуляції: моделювання, програмування та оцінку результатів. Змінна «Стиль саморегуляції», в свою чергу, значуще впливає на результативну латентну змінну, — «Надійність дій» рятувальників.

6. Інтегративні латентні змінні — «Інтелектуально-особистісний потенціал» та «Стиль саморегуляції» в сукупності пояснюють 55 відсотків дисперсії результативної змінної «Надійність дій» рятувальників.

7. Показано, що інтелектуально-особистісний потенціал, як інтегративна характеристика суб'єкта професійної діяльності, має статистично значуще більший регуляторний вплив на надійність показників професійних дій рятувальників ніж його окремі показники.

8. Прогнозування надійності професійних дій рятувальників за допомогою традиційних регресійних рівнянь має слабку прогностичну цінність, але вона суттєво збільшується, якщо враховувати поправку на надійність вимірювання змінних, що включаються у регресійні рівняння.

РОЗДІЛ 5

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ОСОБИСТІСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК ПЕРЕДУМОВА САМОРЕГУЛЯЦІЇ СУБ'ЄКТА НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

5.1. Вклад інтелектуально-особистісного потенціалу в академічні досягнення студентів

5.1.1. Навчальна діяльність студентів та її особливість

Поняття «навчальна діяльність» є одним із основних у системі понять педагогічної психології і разом з тим досить неоднозначним. Один з підходів до його розуміння поняття трактує це поняття як процес навчання, як спеціально організовану діяльність по засвоєнню соціального досвіду учнями [187]. Поширюючи поняття навчальної діяльності на студентський вік, а саме, на навчання у вузі, її можна визначити, як «діяльність суб'єкта по оволодінню узагальненими способами навчальних дій і саморозвитку в процесі вирішення навчальних завдань, спеціально поставлених викладачем, на основі зовнішнього контролю і оцінки, які переходять в самоконтроль і самооцінку» [60, с. 192]. Таким чином, навчальна діяльність спрямована на самого учня як її суб'єкта — вдосконалення, розвиток, формування його як особистості завдяки усвідомленому, цілеспрямованому присвоєнню ним соціокультурного досвіду в різних видах і формах суспільно корисної, пізнавальної, теоретичної і практичної діяльності. Діяльність учня спрямована на освоєння ним глибоких системних знань, відпрацювання узагальнених способів дій та їх адекватне і творче застосування в різноманітних ситуаціях [60].

У навчальній діяльності об'єднуються не лише пізнавальні функції діяльності (сприйняття, увага, пам'ять, мислення, уява), а й потреби,

мотиви, емоції, воля. В. В. Давидов вважає, що поняття навчальної діяльності не можна ототожнювати з учінням взагалі, тому що людина дечому навчається і здобуває досвід також у трудовій, ігровій та інших видах діяльності. У процесі освоєння навчальної діяльності людина відтворює не тільки знання та вміння, а й саму здатність) вчитися, що виникає на певному етапі розвитку суспільства [50].

У змістовному аналізі навчальної діяльності І. І. Ільєсов визначає діяльність учіння як таку, що спрямована на самозміну, саморозвиток, в якій в якості основного предмета виступає перетворення індивідуального досвіду учнів на основі присвоєння елементів соціального досвіду (знань і умінь) [64].

С. Д. Смірнов визначає предмет навчальної діяльності, як вихідний образ світу, який уточнюється, збагачується або коректується в ході пізнавальних дій. При цьому змінюватися можуть як поверхневі, так і глибинні його рівні в тісному взаємозв'язку один з одним [180].

Однією з важливих особливостей навчальної діяльності у вузі є динамічність і невизначеність освітнього середовища. Його рухливість і мінливість обумовлена безліччю практик і ситуацій, результуючою яких освітнє середовище виступає. В ході трансформації його складові елементи вступають у нові відносини і утворюють нові форми. При цьому фігури середовища не завершені, вони ніколи не отримують закінченою, повної форми. У силу цього середовище не піддається простій об'єктивації. Освітнє середовище невизначене, тобто не має характеристик, що вказують на його можливу природу, тому що природа середовища теж є предметом постійного конструювання і перетворення в актуальній комунікації [194].

Тому в динамічному і невизначеному освітньому середовищі значне місце у студентів займають дії самоконтролю і самооцінки, які неможливі без опори на інтелектуально-особистісний потенціал як основи саморегуляції їхньої діяльності. Інтелектуально-особистісна регуляція навчальної діяльності передбачає взаємодію в системі «викладач — освітнє середовище

— студент», де відбувається подолання невизначеності освітнього середовища, з використанням інтелектуальних і особистісних передумов, що йдуть від суб'єкта навчальної діяльності та є важливими в умовах інноваційної розвиваючої освіти.

5.1.2. Інтелектуально-особистісні передумови саморегуляції навчальної діяльності

Інтелектуально-особистісна регуляція навчальної діяльності студента може розглядатися як природна модель подолання людиною невизначеності. Суб'єктивна невизначеність тут необхідно виникає в силу того, що засвоєння знань і умінь, формування компетенцій та реалізація вже освоєних пізнавальних схем передбачає деякий «зазор», що заповнюється тільки самостійними актами мислення студента. Якщо суб'єкт у процесі навчання може подолати свій страх, труднощі, розгубленість, неорганізованість і може приймати рішення в ситуації вибору, то навчальна діяльність має суб'єктивну успішність. Суб'єктивна успішність протиставляється об'єктивній, яка передбачає зовнішню оцінку результатів навчальної діяльності студента з боку викладача, батьків, інших референтних осіб і виражається зазвичай у вигляді різного роду широко зрозумілих заохочень [161].

Таким чином, ефективність навчальної діяльності визначається не лише її структурою, що включає в себе методи навчання, а й індивідуальними відмінностями в когнітивній і мотиваційно-особистісних сферах, які передбачають як різне оволодіння студентами завдань, що постають перед ними в предметному плані, так і різними шляхами підготовки фахівців до інновацій, навчанню прийняття рішення в умовах невизначеності.

Серед багатьох індивідуально-психологічних характеристик, що передбачають успішність навчання, без перебільшення, провідним є g-фактор або загальні розумові здібності. Численні зарубіжні дослідження, проведені в

рамках традиційного психометричного підходу, який передбачає визнання g-фактору як загальної розумової здібності, представленої на всіх рівнях інтелектуального функціонування, показали, що величина коефіцієнтів кореляції між показниками загального інтелекту та успішності навчання варіюють від 0,40 до 0,70 [355], пояснюючи в середньому 25% дисперсії в оцінках учнів [420]. Причому показано, що вербальний інтелект сприяє високому рівню первісної успішності навчання, тоді як креативність і практичний інтелект — збереженню успішності навчання студентів [79, 80, 179, 180, 181].

Зв'язок між загальним інтелектом та успішності навчання поступово знижується від початкової школи до коледжу. В цілому зв'язок академічних досягнень з показниками інтелекту виглядає закономірним, враховуючи, що діяльність по виконанню тестів інтелекту і рішенню учбових завдань мають ряд схожих рис.

Нажаль, інтелектуальні передумови успішності учбової діяльності студентів здебільшого були обійдені увагою вітчизняних дослідників. Проте впровадження нових освітніх програм і критеріїв відбору студентів у вищі навчальні заклади, відродження інтересу до проблеми виміру здібностей у зв'язку з успішністю діяльності, а також інтерес психологів до психічної діяльності студента, що утверджується як професіонал, гостро висвітили проблему обліку інтелектуальних передумов успішності навчання студентів у вузі. Їх вивчення особливо важливе в контексті психологічного моніторингу і супроводу вищої освіти.

Твердження про вплив загальних розумових здібностей на успішність навчання студентів здається тривіальним лише на перший погляд. Характер цього впливу не такий однозначний і як виявляється багато в чому залежить від того, яке місце здібності займають у структурі особистості конкретного студента, в системі його життєвих цінностей і як вони позначаються на розвитку інших особистісних якостей [180].

У свою чергу, дослідження особистісних і мотиваційних предикторів академічних досягнень свідчать про широкий спектр чинників, що вносять вклад в академічні досягнення. У рамках аналізу особистісних змінних найбільша кількість досліджень проведена з використанням чинників «Великої П'ятірки» особистісних рис. Показано, що найбільш узгоджений (і порівнянний з інтелектом) вклад вносить чинник сумлінності, або свідомості (conscientiousness). За результатами мета-аналізу А. Поропата [385], що узагальнює дані обстеження більше 70 тисяч випробовуваних, зв'язок сумлінності і академічної успішності є помірним ($r = 0,22$, $d = 0,46$) і порівнянним по силі із зв'язком інтелекту і академічної успішності ($r = 0,25$, $d = 0,52$). Цей результат обумовлений пов'язаністю чинника сумлінності з мотивацією досягнення, цілеспрямованістю, готовністю вкладати енергію в досягнення поставлених цілей, управляти своїм часом і виконувати домашні завдання [426].

Особливості когнітивних, особистісних та мотиваційних передумов успішності навчальної діяльності студентів в останні роки стали досліджуватися й інтерпретуватися в контексті подолання невизначеності. Дані індивідуально-психологічні особливості дозволяють суб'єкту освітнього середовища ефективно розвивати саморегуляцію і досягати більш високих показників успішності [120, 161, 215].

За даними О. О. Прохорова, що досліджував вплив особистісних характеристик на процес саморегуляції у студентів, висока мотивація досягнення формує у студентів індивідуальний стиль саморегуляції поведінки, компенсуючий особистісні та характерологічні особливості, які перешкоджають цілеспрямованій поведінки; при цьому більш високий рівень розвитку рефлексії відповідає більш ефективній саморегуляції [159]. Вплив компонентів самоорганізації та особистісних якостей на успішність навчальної діяльності студентів будівельних спеціальностей вивчалось в роботі О. Д. Ішкова [65]. Результати дослідження показали, що висока

успішність студентів більшою мірою визначається сформованістю у них навичок самоорганізації, ніж іншими особистісними характеристиками — стилем міжособистісних відносин, рівнем суб'єктивного контролю, інтелекту, рефлексивності, а також якостями, необхідними для управлінської діяльності.

Л. Г. Дика підкреслює роль рефлексії в саморегуляції, у тому числі — при професіональному навчанні [53]. Автор відмічає, що саме механізм спілкування з собою являється інструментом самоорганізації і самопрограмування своїх дій і вчинків, тобто суб'єктної активності. Вона визначає загальну і вищу програму регулювання поведінки і діяльності, процеси самоформування, як оптимальних, так і неоптимальних особистісних програм суб'єктної регуляції. Рефлексуючи, людина не лише вербально фіксує свій стан, але і виявляє причини душевного дискомфорту. В процесі саморефлексії людина намагається оцінити їх з боку, критичніше, в діалозі з собою нею обговорюються і формуються уявлення про навколишній світ і про себе, усвідомлюються шляхи виходу з критичних ситуацій. Для цього можуть бути використані різні способи нехай не завжди усвідомлюваної, але, тим не менше, активної дії на свій стан і самопочуття. Л. Г. Дика виділяє ряд рівнів, на яких здійснюється суб'єктна регуляція психічної активності на усіх рівнях: інформаційно-енергетичний (оцінка значущості інформації і можливості ухвалення адекватного рішення, мобілізація), емоційний і вольовий (самосповідь, самопереконання, самонаказ, самонавіяння, самопідкріплення), мотиваційний і особистісний (самоорганізація, самоствердження, самодетермінація, самоактуалізація, самоудосконалення). Як справедливо відмічає Л. Г. Дика, тільки усвідомивши зовнішні умови, і адекватно оцінивши свої можливості, підкорившись необхідності погоджувати свої обов'язки з інтересами інших, і приймати відповідальність за свої дії перед суспільством, людина може зробити свідомо і цілеспрямовано свій вибір. Саме така активна позиція

може або сприяти розвитку суб'єктної регуляції особистості, або гальмувати її. Тому в процесі професійного навчання у фахівця необхідно формувати механізми, що включають разом з несвідомим прагненням коригувати свої дії, різні способи усвідомленого і цілеспрямованого самоврядування своїм станом, діяльністю, вчинками [53, с. 247].

У роботі О. О. Конопкіна та Г. С. Пригіна [77] вивчалася така особистісна якість як самостійність-залежність у взаємозв'язку та регуляцією із організацією довільної активності. Автори відмічають, що самостійність виступає найважливішою діяльнісною характеристикою людини в організації та регуляції своєї довільної активності. Дослідники виявили, що індивідуальні відмінності цієї характеристики досить великі і можуть бути умовно представлені на осі, на полюсах якої розташовуються статистично репрезентативні групи автономних і залежних учнів. Ці групи демонструють настільки значні відмінності за параметром «ефективної самостійності», що їх вже не можна охарактеризувати в рамках кількісних співвідношень. Ці групи якісно відрізняються за способами регуляції. Ознака автономності-залежності є наскрізною характеристикою, що зачіпає в тій чи іншій мірі роботу всіх ланок контуру усвідомленої психічної регуляції діяльності і дозволяє тим самим виділити за способами здійснення регуляторних процесів дві основні групи — автономних і залежних. Останні, тобто залежні, можуть бути в свою чергу розбиті на підгрупи, що мають свої недоліки саморегуляції.

Розвиток саморегуляції на різних етапах професійного становлення студентів вивчався в роботі О. К. Осницького [151]. Автор виявив вплив рівня сформованості окремих компонентів регуляторного досвіду, що забезпечують можливість усвідомленої регуляції діяльності, на успішність професійного становлення. У процесі навчання у студентів з високим рівнем успішності професійного становлення більш чітко виступають професійні інтереси і схильності, знижується кількість помилок рефлексії,

збільшується стабільність в роботі і здатність до перенесення дій в нові умови; вони позитивно оцінюють свої вміння саморегуляції, підвищують адекватність оцінки себе як бажаного учасника співробітництва. Студенти з низьким і нижче середнього рівнем успішності професійного становлення мають низькі показники сформованості регуляторного досвіду, у них, як правило, не диференційовані професійні інтереси, не сформована емоційна спрямованість особистості, вони часто допускають помилки рефлексії, не здатні до тривалого зусилля, звичної активізації в навчально-професійній діяльності.

У роботі Т. В. Корнілової, С. Д. Смирнова та співавторів вивчалися взаємозв'язки певних імпліцитних теорій інтелекту, які репрезентують можливості розвитку інтелекту й особистості в навчанні, з іншими інтелектуально-особистісними факторами та академічними досягненнями студентів. Результати дослідження показали, що імпліцитна теорія збільшуваного інтелекту і самооцінка навчання позитивно пов'язані з рівнем усвідомленої саморегуляції, а прийняття цілей навчання — з гнучкістю контролю [87]. У колективній монографії «Психологія невизначеності: єдність інтелектуально-особистісного потенціалу» [161] представлені результати досліджень інтелектуальних і особистісних характеристик студентів у їх взаємозв'язку в процесі саморегуляції при подоланні невизначеності освітнього середовища. Серед особистісних змінних, що представляють особливості саморегуляції, — різні види глибинної мотивації; імпліцитні теорії і самооцінка інтелекту, що виступають як психологічні змінні більш високого рівня усвідомленості, ніж змінні мотивації, тому співставні з рівнями самосвідомості особистості; толерантність до невизначеності; стилі поведінки оволодіння; раціональність і готовність до ризику.

На студентських вибірках отримали позитивні зв'язки між показниками психометричного інтелекту і мотивацією досягнення, де

остання виконує функцію структурування при додатковому визначенні цілей у процесі вирішення конструктивної завдання, передбачає високу ступінь суб'єктивної невизначеності.

Показано, що академічний (вербальний) інтелект проявляється не в перевазі продуктивних стилів, а у відмові від непродуктивних. Встановлено зв'язки копінг-стилів з цілеутворенням і успішністю, яка виступає показником успішності інтелектуальної діяльності студентів та організації їх навчальної діяльності в цілому, які дозволяють вважати продуктивні стратегії компонентом широко зрозумілої раціональності, що означає необхідність прийняття невизначеності та ризику при виробленні людиною продуктивних стилів подолання. Результати досліджень показали, що переваги проблемно-орієнтованого копінгу супроводжують як високі показники орієнтованості на збір інформації — уже представленої раціональності, так і готовності до ризику як вмінню приймати і вирішувати ситуацію невизначеності. Проблемно-орієнтований копінг виявляється у людей з високими показниками самооцінки інтелекту, готовності до ризику і толерантності до невизначеності; емоційно-орієнтований копінг і копінг, орієнтований на уникнення, виявляється в осіб з низькою самооцінкою інтелекту, а також з превалюванням особистісної інтолерантності до невизначеності. Толерантність до невизначеності як особистісна властивість позитивно пов'язана з вимірюваною самооцінкою інтелекту.

Слід відмітити, що особливості саморегуляції відіграють чималу роль і в організації педагогічної діяльності. Особливості саморегуляції педагогічної взаємодії, у тому числі міжособистісного пізнання, які недостатньо розглянуті і вивчені в сучасній психологічній науці і є дуже важливими в умовах інноваційної розвиваючої освіти, проте це питання не є метою нашого дослідження.

Як вже відмічалось раніше, єдине уявлення про саморегуляцію у психології відсутнє: поняття саморегуляції в її широкому розумінні

розглядається як форма самоконтролю [169], більш вузьке поняття саморегуляції як рефлексії представлено в рамках розуміння метакогнітивних процесів [70]. Саморегуляція розглядається як певний вид психічної активності, що характеризується індивідуальними особливостями — стилем саморегуляції — і є основою планування, висунення цілей, оцінки результатів і т.д. у конкретних видах діяльності [75, 131, 132, 133].

Психологічна саморегуляція як управління функціональним станом, розробкою та застосуванням різних засобів профілактики та корекції функціональних порушень є предметом численних досліджень в психології і фізіології праці. Типовим завданням для прикладної роботи з профілактики несприятливих функціональних станів є зняття проявів стресових станів і зменшення ступенів емоційної напруженості діяльності, а також запобігання їх небажаних наслідків. Крім того, на тлі нормалізації стану часто виникає необхідність активізувати протікання відновних процесів, посилити мобілізацію ресурсів, щоб створити передумови для формування станів високої працездатності.

Теоретичні та практичні питання психологічної саморегуляції функціональних станів знайшли відображення у роботах В. О. Бодрова [22, 23, 24], Л. Г. Дикої [52], А. Б. Леонової [98, 99], О. О. Прохорова [158], О. Я. Чебикіна [210, 211] та ін.

Загальнопсихологічне поняття саморегуляції розвинене у функціонально-рівневій концепції регуляції рішень Т. В. Корнілової, що вводить уявлення про систему динамічних багаторівневих ієрархій різних процесів, що відбивають як когнітивні, так і особистісні компоненти саморегуляції [82, 83, 84]). У циклі досліджень, що базуються на уявленні про динамічні регулятивні системи [85], проведених на студентських вибірках, показано, зокрема, що інтелектуальні здібності, як і самооцінки інтелекту, є найважливішими характеристиками інтелектуально-особистісного потенціалу для успішного навчання в сучасних умовах

вузівської освіти [86, 87, 181]. При цьому від самого суб'єкта залежить превалювання тих чи інших рівнів орієнтирів на різних етапах стратегії вибору. Отже, з саморегуляцією пов'язані і рівень особистісної саморегуляції (самооцінки), і мотиваційна саморегуляція.

Роль мотиваційної саморегуляції вивчалася на основі концепції особистісного потенціалу Д.О. Леонт'єва [43, 45, 102, 104]. Згідно моделі, особистісний потенціал, як потенціал саморегуляції особистості ймовірно являється важливим фактором успішності діяльності. Перевірка цього припущення була здійснена у дослідженні, в якому виявлялись особливості особистісного потенціалу, пов'язані із академічною успішністю студентів [44]. Отримані дані показали, що студенти із більш високою академічною успішністю відрізняються від менш успішних показниками мотивації та саморегуляції. Зокрема, їм властиві важливі мотиваційні відмінності, що забезпечують ефективну побудову діяльності — переживання потоку при виконанні діяльності, орієнтованої на досягнення, ідентифікована та внутрішня мотивація навчальної діяльності. Також вони відрізняються за такими показниками особистісного потенціалу, як більш висока цілеспрямованість, наполегливість, фіксація на діяльності. Проте не було виявлено значущих відмінностей за такими змінними особистісного потенціалу, як осмисленість життя, життєстійкість, продуктивні (ефективні) копінг-стратегії, толерантність до невизначеності. Автори роблять важливе припущення про те, що змінні особистісного потенціалу опосередковано впливають на досягнення успіху в складній продуктивній діяльності, якою є навчальна діяльність. Деякі складові особистісного потенціалу, як наприклад, життєстійкість та оптимізм, « ... вносять свій вклад в успішність навчальної діяльності через більш гнучкі структури мотивації, цілепокладання та саморегуляції, в яких вони проявляються» [44, с. 656].

У іншому дослідженні цих же авторів [46], на підставі базових положень структурно-динамічної моделі мотивації, запропонованої Т. О. Гордєєвою [41], вивчалися мотиваційно-особистісні особливості, що відрізняють переможців олімпіад, а також пов'язаних з успішністю здачі Єдиного державного іспиту та з академічною успішністю студентів.

У структурно-динамічній моделі мотивації діяльності, орієнтованої на досягнення, виділяються чотири блоки мотиваційних змінних, що відрізняються за виконуваними ними функціями і характером взаємодії з іншими компонентами структури мотивації: мотиваційно-смысловий, мотиваційно-регуляторний, когнітивно-мотиваційний і інтегративний. Перший включає в себе ієрархію внутрішніх і зовнішніх мотивів, що запускають діяльність, другий — процес визначення мети, що включає планування, саморегуляцію і самоконтроль при виконанні діяльності, третій — когнітивні предиктори, що запускають ціле полягання і наполегливість і включають уявлення про причини успіхів і невдач, засобах досягнення цілей і міру володіння ними, і четвертий — завзятість, концентрацію і наполегливість при досягненні поставлених цілей і зіткненні з труднощами і невдачами.

Для перевірки припущення про те, що вплив внутрішньої мотивації на успішність є непрямим, було проведено структурне моделювання. Його результати показали, що медіатором (проміжною змінною) в цьому зв'язку є поведінкові компоненти мотивації — наполегливість і завзятість. Модель, показує, що бал з єдиного державного іспиту в поєднанні із завзятістю і наполегливістю пророкують близько 50% сукупної дисперсії оцінок за трьома сесіями. Внутрішня мотивація призводить до того, що задіється ресурс наполегливості, який, в свою чергу, впливає на успішність. Бал єдиного державного іспиту відображає наявність знань, базових навчальних навичок та інтелектуального потенціалу, які допомагають при навчанні в університеті.

Дана робота привертає увагу тим, що в ній, чи не вперше в російськомовній психологічній літературі, показана прогностична валідність одного із найбільш істотних (некогнітивних) предикторів людських досягнень — конструкту, який у західній психології отримав назву «grit» (завзятість, наполегливість). Поняття «grit» було запропоновано А. Даквортс [288], яка разом з колегами переконливо довела, що «наполегливість» вносить вклад, порівнянний із внеском інтелекту в успішність в діяльності, зокрема, різного роду академічних досягнень студентів університетів і школярів. Їх дослідження також дають вельми обґрунтовану відповідь на питання, чому одні індивіди виявляються більш успішними, ніж інші з рівним рівнем інтелектуального потенціалу.

У загальній проблемі саморегуляції необхідно виділяти її представленість в навчальній діяльності. Як вже говорилося, освітнє середовище вищої школи має істотний аспект невизначеності, що передбачає її подолання суб'єктом, що є людиною розумною і особистісно відповідальною за здійснювані вибори [81]. Саморегуляція навчальної діяльності включає і процеси цілеутворення і особистісні передумови, які впливають на цільові структури і цільові орієнтації. При цьому сама людина заздалегідь не може знати ті новоутворення, які виступлять провідними в супідрядності різних цілей, що передбачають спонукальної-направляючі і смислоутворюючі контексти особистісної включеності в ситуацію вибору. Теорії С. Л. Рубінштейна та П. Я. Гальперіна передбачають заданість інтелектуальних стратегій, не підходять для опису таким чином зрозумілої саморегуляції навчальної діяльності, в якій інтелектуальні стратегії спочатку не є заданими.

Саморегуляція поширюється на всі ті аспекти психологічної регуляції вибору, які варіативні у навчальній діяльності. У зв'язку з аспектом саморегуляції навчальної діяльності як подолання невизначеності освітнього

середовища, виникає пошук інтелектуально-особистісних факторів успішності навчальної діяльності. У дослідженнях школи О. К. Тихомирова на основі діяльнісного розуміння мислення була показана регулятивна роль суб'єктивної невизначеності в ситуаціях прийняття та подолання невизначеності в різних проблемних ситуаціях [81]. При цьому автори виходили з того, що неповна орієнтовна основа дій задає ту невизначеність, яка необхідна для самостійного цілеутворення та саморегуляції інтелектуальних стратегій [190].

Таким чином, проведений аналіз результатів дослідження інтелектуальних, мотиваційно-особистісних передумов успішності навчальної діяльності, виконаних як в руслі концепції невизначеності, так і в контексті особистісного потенціалу, свідчить про те, що вони розглядаються все ж таки як окремі показники, а не системно у взаємозв'язку і динаміці.

5.2. Емпіричне дослідження зв'язку інтелектуально-особистісного потенціалу з академічною успішністю

У даному розділі ми представимо дослідження, завданням якого було — виявити інтелектуальні, особистісні, мотиваційні особливості студентів, що пов'язані з їх академічною успішністю в умовах невизначеності освітнього середовища. На підставі базових положень структурно-ієрархічної моделі інтелектуально-особистісного потенціалу, було висунуто припущення про те, що студенти із більш високими значеннями інтелектуально-особистісного потенціалу будуть більш академічно успішними. Крім того, високі значеннями інтелектуально-особистісного потенціалу студентів будуть пов'язані із більшою завзятістю, яка, в свою чергу, сприяє більш високій успішності діяльності учіння.

Вибірка. Дослідження носило зрізовий характер, в ньому взяли участь 178 студентів Української інженерно-педагогічної академії, Національного університету цивільного захисту України (курсанти), Харківської

гуманітарно-педагогічної академії. Вік респондентів знаходився в межах від 18 до 25 років, частка жінок склала 48%. Респондентам гарантувалася анонімність зібраних даних, охочі отримували зворотний зв'язок за результатами деякої частини заповнених методик.

Змінні. Використовувалася батарея методик, що дозволяє охарактеризувати всі показники інтелектуально-особистісного потенціалу і показники наполегливості та завзятості. Новим у порівнянні з минулим дослідженням стало введення змінних наполегливості та завзятості, що регулюють виконання продуктивної діяльності, як загальної, так і конкретно-навчальної.

Для оцінки показників інтелектуально-особистісного потенціалу використовувались раніше описані методики.

Для оцінки особливостей наполегливості використовувався опитувальник завзяття та наполегливості (Grit) А. Дакворте зі співавторами [288], адаптація Т. О. Гордеевої і Є. М. Осіна, що складається з двох шкал: перша оцінює вміння концентруватися, зосереджуючи свої інтереси на одній діяльності, тобто цілеспрямованість, а друга — наполегливість у досягненні обраних цілей. Психометричні показники шкали були наступними: $\alpha = 0,80$ (загальна шкала), $\alpha_1 = 0,88$ (шкала «Цілеспрямованість»), $\alpha_2 = 0,87$ (шкала «Наполегливість у досягненні мети»).

Академічна успішність студентів оцінювалася за усередненими показниками з трьох семестрів — широко використовуваний у світі індекс GPA, який став основною мірою академічних досягнень.

Математична обробка отриманих даних проводилася за допомогою кореляційного аналізу та структурного моделювання. Аналіз був проведений у за допомогою програми SPSS for Windows 21.0 та AMOS 21.0 [234].

Для аналізу зв'язку показників інтелектуально-особистісного потенціалу та наполегливості з академічною успішністю у всіх

випробовуваних студентів, за виключенням відрахованих, були виділені патерни динаміки успішності. Для цього розраховувався середній бал з предметів в межах кожної із трьох сесій, а потім за цими даними проводився кластерний аналіз (K-means) методом Уорда на основі метрики Евкліда. Були виділені 2 кластери: 1) група зі стабільно високою успішністю ($N = 106$), 2) група зі стабільно низькою успішністю ($N = 72$) (див. рис 5.1).

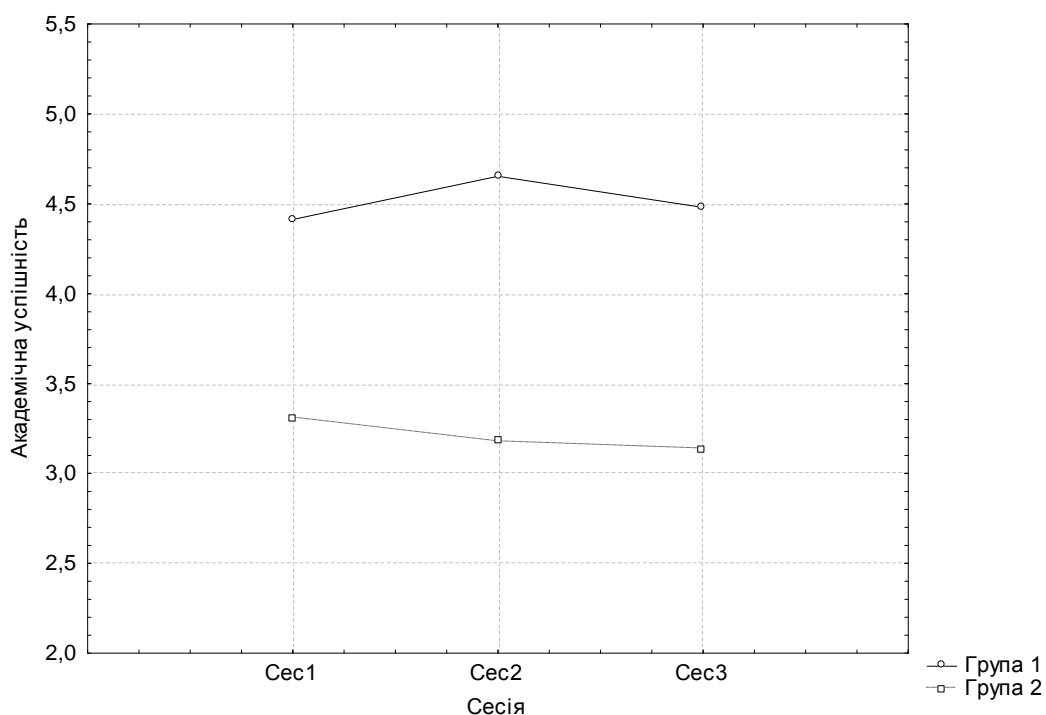

Рис. 5.1. Середні бали кластерів за трьома сесіями

Для аналізу особливостей інтелектуальних, мотиваційно-особистісних характеристик успішних студентів з неуспішними ми порівняли групи 1 та 2 за психологічними змінними (див. таблицю 5.1). Як показують отримані дані високо академічно успішні студенти відрізняються за показниками інтелекту, мотивації і саморегуляції. Зокрема, їм властиві важливі інтелектуальні відмінності, що забезпечують ефективну побудову і виконання діяльності — загальний інтелект, вербальний інтелект, полenezалежність. Наші результати в

черговий раз підтверджують факт, що як рівневі (загальний інтелект, вербальний інтелект), так і процесуальні (когнітивний стиль полезалежність / поленезалежність) характеристики інтелектуальної діяльності індивіда позитивно пов'язані із успішністю навчання. Як показано у подібних дослідженнях [79, 181], вербальний інтелект являється значущим предиктором успішності навчання, особливо на початкових семестрах навчання. Очевидно, що виражений вплив вербального інтелекту на успішність навчання студентів пояснюється специфікою його функціонування, яка здійснюється в словесно-логічній формі з опорою переважно на отримані знання, а словесно-логічна форма превалює в навчальній діяльності.

Таблиця 5.1

Порівняння груп з різними патернами академічної успішності за психологічними змінними

Змінні	Група 1 (успішні, N = 106)		Група 2 (неуспішні, N = 72)		T (176) Стьюдента	d- Коена
	M	SD	M	SD		
1	144,63	15,65	140,8	14,49	1,675	0,25
2	102,61	15,22	98,91	15,1	1,599	0,24
3	31,02	3,47	29,58	4,29	2,37*	0,38
4	6,84	3,10	6,88	2,89	0,09	0,01
5	8,80	1,84	8,67	2,28	0,40	0,06
6	84,81	20,91	77,38	18,94	2,46*	0,37
7	18,75	3,85	17,60	3,45	2,08*	0,31
8	51,23	7,14	47,05	8,74	3,37***	0,53
9	16,41	6,60	16,56	5,30	0,17	0,02
10	19,20	4,39	18,95	4,39	0,37	0,06
11 [†]	86,84	13,48	82,56	14,88	1,96*	0,30

Продовження таблиці 5.1

12	2,75	1,01	2,45	0,97	1,98*	0,30
13	0,09	1,75	0,21	1,86	0,43	0,36
14	0,09	0,1	0,12	0,11	1,85	0,07
15	15,6	2,85	14,63	2,51	2,39*	0,36
16	14,84	2,49	13,63	2,67	3,05**	0,47

Примітка: 1 — Автономна каузальна орієнтація, 2 — Толерантність до невизначеності, 3 — Самоефективність, 4 — Орієнтація на дію при невдачі, 5 — Орієнтація на дію при реалізації, 6 — Життєстійкість, 7 — Оптимістичний атрибутивний стиль, 8 — Вербальний інтелект, 9 — Математичний інтелект, 10 — Просторовий інтелект, 11 — Загальний інтелект[†], 12 — Полезалежність/Поленезалежність, 13 — Імпульсивність / рефлексивність, 14 — Ригідність / Гнучкість, 15 — Цілеспрямованість, 16 — Наполегливість.

* — $p \leq 0,05$; ** — $p \leq 0,01$; *** — $p \leq 0,001$.

[†] — без врахування 9 субтесту.

Вплив полenezалежності на успішність навчання можна пояснити певними прийомами переробки навчальної інформації, які полenezалежні використовують, і які їм дозволяють досягти більшого успіху. Як показано у дослідженні І. П. Шкуратової [223] полenezалежні студенти більш детально і структуровано ведуть записи як при прослуховуванні і конспектуванні лекцій, так і при самостійній роботі з текстами. Це простежується в тому, що полenezалежні використовують меншу кількість слів для запису, уживають більше простих речень, частіше скорочують слова, використовують синоніми, перефразують думку, тобто піддають текст більшій обробці. Крім того, для полenezалежних студентів властиве графічне структурування тексту з використанням підкреслень, зміни шрифту або кольору.

Також успішні у навчанні студенти відрізняються за шкалою тесту самоефективності, виявляючи значущо вищу переконаність у своїх можливостях мобілізувати мотивацію, інтелектуальні ресурси, поведінкові зусилля на здійснення контролю за навчальною діяльністю. Також успішні

індивіди демонструють вищий рівень оптимістичного атрибутивного стилю, тобто вони схильні до оптимістичного пояснення негативних ситуацій у навчанні, описуючи їх такими, що викликані зовнішніми, нестабільними і конкретними причинами. Навпаки, у неуспішних студентів показники життєстійкості, самоефективності і оптимізму значно понижені. За такими показниками особистісного потенціалу, як автономна каузальна орієнтація, толерантність до невизначеності за критерієм Стьюдента відмінності між двома групами студентів є статистично значущими на лише рівні ($p < 0,1$) або спостерігається слабкий ефект за Коеном. Тут можна говорити про тенденцію до значущих відмінностей між групами більш та менш успішних студентів за відчуттям і реалізацією свободи вибору способу поведінки (автономна каузальна орієнтація); формою відношення до іншого, різноманітного, що не співпадає з власними індивідуальними особливостями (толерантність до невизначеності).

Вельми цікаві та змістовні відмінності між двома групами були отримані за опитувальником наполегливості. Так, успішних відрізняє значимо більша цілеспрямованість і наполегливість в досягненні обраних цілей, що означає, що успішні студенти добре знають, чого вони хочуть, схильні ставити перед собою цілі і прагнуть до їх досягнення.

Однак проведений аналіз показав відсутність значущих відмінностей між двома групами за такими змінними інтелектуального потенціалу, як математичний і просторовий інтелект, імпульсивність/рефлексивність, ригідність/гнучкість. Також відсутні значущі відмінності між двома виділеними групами за такими показниками особистісного потенціалу, як орієнтація на дію при невдачі і при плануванні. Таким чином, наші результати свідчать про те, що більш та менш успішні студенти можуть не відрізнятися за математичним та просторовим інтелектом, рефлексивністю, гнучкістю.

У таблиці 5.2. представлені дані кореляційного аналізу змінних інтелектуально-особистісного потенціалу та наполегливості з академічною успішністю студентів за три перших сесії. Результати кореляційного аналізу підтверджують, що не всі змінні інтелектуально-особистісного потенціалу пов'язані із успішністю навчання. Зокрема, не виявлені значущі зв'язки математичного і просторового інтелекту, рефлексивності і гнучкості із академічною успішністю. Але вербальний і загальний інтелект пояснюють від 11 % до 15 % (без поправки на надійність вимірювання змінних) варіативності академічної успішності. Середній коефіцієнт детермінації для полнезалежності становить 0,05, тобто вона обумовлює 5 % успішності.

Близькими до них виявилися показники цілеспрямованості та наполегливості, які пояснюють від 8 % до 14 % мінливості академічної успішності студентів на протязі трьох перших семестрів. Змінні, що характеризують особистісний потенціал, вносять значно менший вклад у пояснення академічної успішності. Він коливається в межах від 2 % до 5 %. Подібні результати є типовими для особистісних змінних як предикторів успішності як професійної, так і навчальної діяльності (ще раз відмітимо — без поправки на надійність вимірювання).

Дані таблиці 5.2 цікаві тим, що вони показують поступове зменшення сили зв'язків деяких змінних (наприклад, вербального і загального інтелекту) від першої до третьої сесії. І, навпаки, такі змінні як орієнтація на дію при невдачі та орієнтація на дію при реалізації, що характеризують вольову сферу особистості, виявляють зростання сили зв'язків із успішністю навчання. Таким чином, можна констатувати, що на різних етапах навчання передумовами його успішності виступають різні змінні інтелектуально-особистісного потенціалу.

Таблиця 5.2

**Кореляція змінних інтелектуально-особистісного потенціалу та
завзятості з успішністю на протязі 1-3 сесії**

Змінні	Середній бал успішності		
	1 сесія (n = 178)	2 сесія (n = 178)	3 сесія (n = 178)
Автономна каузальна орієнтація	0,22**	0,22**	0,20**
Толерантність до невизначеності	0,21**	0,20**	0,18**
Самоефективність	0,26***	0,24**	0,23**
Орієнтація на дію при невдачі	0,15*	0,19**	0,22**
Орієнтація на дію при реалізації	0,14	0,18**	0,21**
Життестійкість	0,21**	0,21**	0,22**
Оптимістичний атрибутивний стиль	0,23**	0,22**	0,21**
Полезалежність/ Полenezалежність	0,23**	0,22**	0,22**
Імпульсивність / рефлексивність	-0,14	-0,13	-0,13
Ригідність / Гнучкість,	-0,13	-0,12	-0,11
Загальний інтелект	0,39***	0,36***	0,35***
Вербальний інтелект	0,36***	0,34***	0,33***
Математичний інтелект	0,12	0,11	0,11
Просторовий інтелект	0,11	0,10	0,10
Цілеспрямованість	0,37***	0,35***	0,34***
Наполегливість	0,35***	0,35***	0,29***

Примітка: * — $p \leq 0,05$; ** — $p \leq 0,01$; *** — $p \leq 0,001$.

Для виявлення змінних інтелектуально-особистісного потенціалу, які володіють найбільшою предикторною спроможністю при прогнозуванні академічної успішності студентів був проведений множинний регресійний аналіз (МРА). Залежною змінною виступав індекс GPA. Результати МРА наведені у таблиці 5.3, з якої видно, що найбільш істотно академічну

успішність визначають високий *загальний інтелект* ($\beta = 3,971$; $p < 0,0001$), *самоефективність* ($\beta = 2,173$; $p < 0,030$), *автономна каузальна орієнтація* ($\beta = 2,063$; $p < 0,039$), *толерантність до невизначеності* ($\beta = 1,987$; $p < 0,048$), *оптимістичний атрибутивний стиль* ($\beta = 1,990$; $p < 0,047$). В цілому змінні інтелектуально-особистісного потенціалу пояснюють 28 % дисперсії академічної успішності студентів ($R^2 = 0,28$).

Таблиця 5.3

Результати множинного регресійного аналізу впливу показників інтелектуально-особистісного потенціалу на успішність навчальної діяльності

Змінні	β - коефіцієнти	Стандартна помилка	Z- значення	P- значення
Автономна каузальна орієнтація	0,157	0,076	2,063	0,039
Толерантність до невизначеності	0,151	0,076	1,987	0,048
Самоефективність	0,157	0,072	2,173	0,030
Орієнтація на дію при невдачі	0,0358	0,075	0,478	0,633
Орієнтація на дію при реалізації	0,0641	0,075	0,859	0,390
Життестійкість	0,0196	0,079	0,247	0,805
Оптимістичний атрибутивний стиль	0,147	0,074	1,990	0,047
Полезалежність/ Поленезалежність	0,130	0,071	1,826	0,068
Імпульсивність / Рефлексивність	- 0,0443	0,070	-0,631	0,528
Ригідність / Гнучкість,	- 0,0579	0,071	-0,814	0,416
Загальний інтелект	0,281	0,071	3,971	0,000

Аналізуючи отримані дані, ми можемо говорити про те, що успішність начальної діяльності студентів визначають індивідуально-психологічні особливості, що реалізують всі функції саморегуляції інтелектуально-особистісного потенціалу. Проте функція самовизначення представлена обома змінними — *автономною каузальною орієнтацією* та *толерантністю до невизначеності*, які утворюють відповідне структурне утворення — фактор самовизначення. Очевидно, що дана функція є найбільш релевантною для такої суттєвої особливості сучасного освітнього середовища як його невизначеність.

Завзятість, як самостійна характеристика особистості, відносно недавно стала активно вивчатися у психології. В серії досліджень А. Даквортс з колегами встановлено, що завзятість не залежить від рівня інтелекту і має прогностичну валідність по відношенню до результатів навчання незалежно від широких рис «великої п'ятірки» [288]. Результати наших досліджень взаємозв'язків показників інтелектуально-особистісного потенціалу та завзятості підтверджують це твердження. Так, цілеспрямованість та наполегливість мають статистично значущі, але слабкі зв'язки як із інтелектуальними, так і особистісними змінними (див. Додаток А.5.2).

Завзятість являється результативною характеристикою мотивації і, в свою чергу, обумовлюється трьома групами мотиваційних змінних: ціннісно-смыслових, регуляторних, когнітивно-рефлексивних [46]. Відмітимо, що структура особистісного потенціалу включає як власне регуляторні (диспозиційні орієнтації суб'єкта на дію або стан в ситуації реалізації наміру, невдачі та прийнятті рішення відповідно), так і когнітивно-рефлексивні (самоефективність, оптимістичний атрибутивний стиль) групи мотиваційних змінних. Тому він може розглядатися як предиктор завзятості, так і академічної успішності студентів.

Результати множинного регресійного аналізу свідчать, що складві завзятості — цілеспрямованість та наполегливість є значущими предикторами академічної успішності студентів (див. таблиця 5.4). Вони пояснюють 18 % дисперсії академічної успішності студентів ($R^2 = 0,18$).

Аналіз саморегуляції навчальної діяльності як подолання невизначеності освітнього середовища, спонукає до пошуку інтегративних когнітивних та особистісних факторів успішності навчальної діяльності. В якості такого інтегративного фактору ми розглядаємо інтелектуально-особистісний потенціал, як єдність інтелектуальних і особистісних особливостей суб'єкта навчальної діяльності.

Таблиця 5.4

**Результати множинного регресійного аналізу впливу показників
цілеспрямованості та наполегливості на успішність навчальної
діяльності**

Змінні	β -коефіцієнти	Стандартна помилка	Z-значення	P-значення
Цілеспрямованість	0,236	0,0728	3,242	0,001
Наполегливість	0,232	0,0728	3,187	0,001

У емпіричному дослідженні перевірялася наступна гіпотеза: дві, пов'язаних між собою латентних змінних — 1) інтелектуальний потенціал і 2) особистісний потенціал, що функціонують як регулятивна система, прямо та опосередковано впливають на академічну успішність студентів. Причому інтелектуальний потенціал має прямиий вплив, а вплив особистісного потенціалу опосередкований латентною змінною “Завзятість”.

Для перевірки даного припущення було проведено структурне моделювання. Його результати показують, що медіатором (проміжною змінною) в цьому зв'язку є поведінкові компоненти мотивації — цілеспрямованість та наполегливість, що утворюють латентну змінну

Завзятість. Модель, яка відображена на рис. 5.2, добре відповідає даним. Про це свідчать індекси узгодженості емпіричних даних з теоретичною моделлю. Для моделі вони виявилися такими: Chi-square/df = 0,699; CFI = 1,00; RMSEA = 0,00 (90% -вийдовірчий інтервал: 0,000-0,013). Результати моделювання показують, що складові інтелектуально-особистісного потенціалу в поєднанні із цілеспрямованістю і наполегливістю пророкують 55% сукупної дисперсії академічної успішності студентів за трьома сесіями.

У таблиці 5.5 містяться нестандартизовані коваріаційні та регресійні ваги для латентних змінних та основні статистики. Крім інформації про статистику регресій та коваріації, ці дані потрібні для проведення розрахунків статистичної значущості опосередкованого ефекту за тестом Соубела.

Таблиця 5.5

Нестандартизовані коваріаційні та регресійні ваги для латентних змінних

Регресії і коваріація			Оцінка	Стандартна помилка	Критичне відношення	Р
АУ	←	ІП	0,511	0,156	3,277	0,001
З	←	ОП	0,766	0,238	3,215	0,001
АУ	←	ОП	0,237	0,251	0,943	0,346
АУ	←	З	0,596	0,224	2,658	0,008
ОП	↔	ІП	0,083	0,039	2,146	0,032

Примітка: ІП — інтелектуальний потенціал, ОП — особистісний потенціал, З — завзятість, АУ — академічна успішність.

Як видно із моделі прямиий вплив латентної змінної *Інтелектуальний потенціал* на академічну успішність є значущим ($\beta = 0,42$, $p = 0,001$). Він

відображає наявність базових навчальних навичок та умінь, які допомагають при навчанні в університеті чи академії.

Цікаво, що прямий вплив фактору *Особистісний потенціал* на академічну успішність складає 0,14 ($p = 0,346$), тобто він не чинить безпосереднього значущого впливу на успішність. Але непрямий ефект фактору *Особистісний потенціал* складає 0,261 і є статистично значущим за тестом Соубела ($Z = 2,053$, $p = 0,040$). 95% довірчий інтервал склав від 0,020 до 0,983. Отже ОП має значущий опосередкований вплив на успішність через латентну змінну-медіатор *Завзятість*. В даному випадку ми виявили повний медіаторний ефект, тому що прямий ефект ОП не відрізняється від нуля. Можна говорити про те, що фактор *Особистісний потенціал* призводять до того, що задіється ресурс фактору *Завзятості*, який, в свою чергу, впливає на успішність.

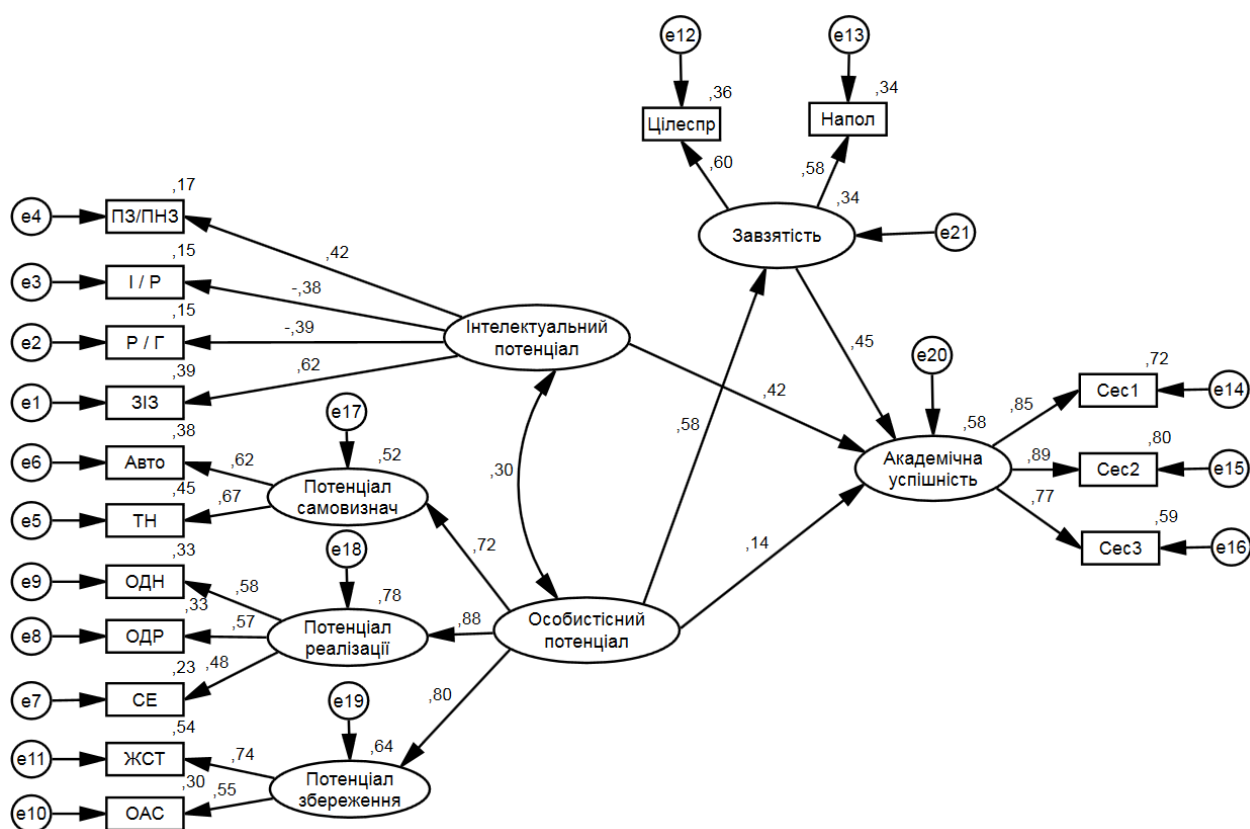

Рис. 5.2. Результати структурного моделювання взаємозв'язку інтелектуально-особистісного потенціалу та завзятості як предикторів академічної успішності

Разом з тим бал академічної успішності також показує свою залежність від рівня наполегливості та цілеспрямованості ($\beta = 0,45$, $p = 0,008$).

З моделі також видно, що фактор *Завзятість* є дещо більш значущим предиктором академічної успішності студентів ніж фактор *Інтелектуальний потенціал*.

Результати проведеного дослідження дозволили підтвердити структуру інтелектуальних та мотиваційно-особистісних характеристик, що вносять вклад в успішність навчання у вузі. Причому основну роль у цьому процесі відіграють продуктивні та стильові характеристики інтелекту. Також важливу роль відіграють змінні особистісного потенціалу, до числа яких входить внутрішня мотивація, яка опосередковано через латентну змінну *Завзятість* має значущий ефект на успішність. Очевидно, що вираженість інтелектуально-особистісного потенціалу відрізняє успішних студентів. Цей результат добре узгоджується з даними психологічних досліджень, які показують, що від розвиненості інтелекту, внутрішньої пізнавальної мотивації залежать навчальні досягнення у вузі [43, 79, 87].

Отримані дані також переконують, що академічна успішність вимагає досить високого рівня завзяття та наполегливості. Наполегливість являє собою досить неоднозначну і складну складову мотивації, так як може бути і результатом розвитку внутрішньої навчальної мотивації, так і самостійним утворенням, що базуються на зовнішній контрольованій мотивації і підпорядкуванні різного роду зовнішніх вимог [46]. В останньому випадку в силу фрустрації базових потреб в автономії, що мають місце при запуску такого роду активності, успіхи, з її допомогою досягнуті, можуть носити короткочасний характер і не бути предиктором довготривалих успіхів у навчальній діяльності.

Таким чином, результати описаного дослідження дозволяють зробити наступні висновки:

1. Продуктивні та стильові компоненти інтелектуального потенціалу, зокрема вербальний та загальний інтелект, полнезалежність являються найбільш значущими предикторами академічної успішності студентів.
2. Високий рівень вираженості таких змінних особистісного потенціалу як самоефективність, життєстійкість, оптимістичний атрибутивний стиль відрізняє успішних студентів від менш успішних.
3. Вплив змінних інтелектуально-особистісного потенціалу на успішність навчання студентів змінюється на протязі навчання. Зокрема, зменшується вплив вербального інтелекту в порівнянні з першим семестром, і збільшується вплив когнітивно-мотиваційних та вольових характеристик (самоефективності, оптимістичного атрибутивного стилю, орієнтації на дію/стан)
4. Наполегливість — ключова складова мотивації являється як самостійний надійний предиктор академічної успішності, так і виступає як змінна-медіатор між інтелектуальним потенціалом та успішністю.
5. Регуляторні та когнітивно-рефлексивні аспекти внутрішньої мотивації, зокрема орієнтація на дію/стан в ситуації реалізації наміру, невдачі і прийнятті рішень, самоефективність оптимістичний атрибутивний стиль являються важливими джерелами наполегливості.
6. Інтелектуально-особистісний потенціал, представляючи взаємозв'язану структуру психологічних змінних, передбачає 55% дисперсії академічної успішності студентів, значно перевищуючи вклад окремо взятих психологічних змінних.

5.3. Регуляторна роль інтелектуально-особистісного потенціалу в динаміці стану тривоги в напружених умовах

Психічні стани студентів у навчальному процесі, в тому числі в умовах екзаменаційного стресу, були предметом багатьох досліджень [158, 159, 214, 221, 229 та ін.]. Показано, що екзаменаційний стрес викликає у студентів психічний стан, суб'єктивний аспект якого характеризується відчуттями напруги, занепокоєння, похмурих передчуттів, а об'єктивний — у підвищенні пульсу і артеріального тиску, а також значними змінами серцевого ритму, тобто активацією вегетативної нервової системи. Описане стан прийнято позначати слідом за Ч. Д. Спілбергером станом тривожності [184]. Джерелами, що приводять до посилення емоційної напруги в ситуації екзаменаційного оцінювання, є: (а) значущість події (іспиту) для студента, що впливає на матеріальне становище, соціальний статус і подальші перспективи навчання у ВНЗ і (б) невизначеність його результату або результату, викликаного випадковим вибором квитка. Отже, іспит розглядається як ситуація, що ставить підвищені вимоги до функціонування студента. При цьому слід враховувати ряд параметрів ситуації: обставини (їх сприйняття і когнітивне оцінювання), особистісні характеристики та ін.

У літературі, присвяченій проблематиці подолання стресу широкого поширення набуло поняття «ресурси», під якими розуміються «... ті індивідуальні особливості, залежно від яких завдання мобілізації, адаптації до стресової ситуації, її подолання та запобігання несприятливих наслідків вирішуються легше чи, навпаки, важче» [106, с. 41].

Одна із класифікацій ресурсів запропонована Д. О. Леонтєвим, який виділяє специфічні ресурси, що мають значення лише для певного класу стресових ситуацій, і універсальні метаресурси, володіння якими дає вигоду в найрізноманітніших стресових ситуаціях. Серед останніх автор розрізняє

три їх найбільш глобальних класи: фізіологічні ресурси, психологічні ресурси і соціальні ресурси, що виявляються у взаємодії з іншими людьми.

Психологічних ресурси, у свою чергу, поділяються наступні різновиди:

1. Психологічні ресурси стійкості. До них відносяться насамперед ціннісно-сміслові ресурси, наявність яких дає суб'єкту почуття опори і впевненості в собі, стійку самооцінку і внутрішнє право на активність і прийняття рішень. До основних змінним цієї групи належать: задоволеність життям, осмисленість життя, почуття зв'язності і суб'єктивна вітальність як диспозиція, а також базові переконання.

2. Психологічні ресурси саморегуляції. До їх числа входять психологічні змінні, що відображають стійкі, але вибрані з ряду альтернатив стратегії саморегуляції як способу побудови динамічної взаємодії з обставинами життя. Серед них можна виділити такі змінні як каузальні орієнтації, локус контролю, орієнтація на дію/стан, самоефективність, толерантність до невизначеності, схильність до ризику, полenezалежність, рефлексія. Такі психологічні змінні, такі як оптимізм, життєстійкість проявляють себе одночасно і як ресурси стійкості, знижуючи загальну міру вразливості суб'єкта для стресових ситуацій, і як ресурси саморегуляції, визначаючи характер конкретних рішень, прийнятих суб'єктом у процесі взаємодії з обставинами його життя.

3. Мотиваційні ресурси, що відображають енергетичне забезпечення дій індивіда з подолання стресової ситуації.

4. Інструментальні ресурси. До них відносяться вивчені інструментальні навички та компетенції, а також стереотипні тактики реагування на ті чи інші ситуації (наприклад, психологічні захисти). В певній мірі до них можна віднести і копінг-стратегії [106].

У сучасній психології намітилася тенденція переходу від окремих психологічних змінних, наприклад, локусу контролю, полenezалежності, самоефективності, оптимізму та ін., що розглядаються як ресурси подолання

труднощів, стресостійкості, до системних якостей особистості. Серед таких якостей можна виділити: особистісний адаптаційний потенціал [118], особистісний потенціал [54, 104, 111, 113], інтелектуальний ресурс [6, 207], інтелектуально-особистісний потенціал [84, 85, 86].

У дослідженні М. О. Холодної та А. А. Алексапольского [207] встановлено, що інтеграційна змінна «інтелектуальний ресурс», як певне поєднання показників стильових та рівневих властивостей інтелекту, є ключовим фактором поведінки подолання важких життєвих ситуацій.

Д. О. Леонтьєв запропонував теоретичну модель, в якій ряд змінних, що є компонентами особистісного потенціалу, співвідносяться з різними рівнями реагування на зовнішні несприятливі дії: стійкістю, психологічними захистами, подоланням стресових ситуацій [113].

Розвиваючи ідею Л.С. Виготського [34] про єдність інтелекту і афекту, Т. В. Корнілова розробила концепцію, яка передбачає єдність функціонування інтелектуально-особистісного потенціалу при вирішенні людиною проблем та прийнятті рішень [86]. У емпіричному дослідженні показано, що інтелектуально-особистісний потенціал є ресурсом, що актуалізуються в стилях і стратегіях подолання, що виявляється у виборі суб'єктом спрямованості і способів дій у важкій життєвій ситуації [84].

Таким чином, такі системні утворення особистості, як особистісний, інтелектуально-особистісний потенціали розглядаються як предиктори стресостійкості людини.

Слід відмітити, що математичний апарат, необхідний для числової оцінки параметрів моделі будь-то особистісного або інтелектуально-особистісного потенціалу також має відповідати вимогам системності. Найбільш адекватним методом представляється моделювання структурними рівняннями, як у аспекті вимірювальних моделей так і моделей латентного росту. Однією із суттєвих переваг структурне моделювання є те, що воно

дозволяє визначити, в якій мірі теоретична модель підтримується вибірковими даними [289].

Мета дослідження полягала в тому, щоб використовуючи сучасні методи структурного моделювання, вивчити вплив інтелектуально-особистісного потенціалу на динаміку зміни ситуативної тривожності у студентів в умовах екзаменаційного стресу.

Завдання дослідження:

1. Обґрунтувати функціональну форму часової динаміки ситуативної тривожності студентів в умовах екзаменаційного стресу.

2. Вивчити вплив початкового статусу ситуативної тривожності на середній темп її зростання.

3. Вивчити вплив інтелектуально-особистісного потенціалу на міжіндивідуальну варіативність як початкового статусу, так і траєкторій росту ситуативної тривожності.

Учасники дослідження. У дослідженні взяли участь 98 студентів першого і другого курсів Української інженерно-педагогічної академії (52 чоловіки та 46 жінок). Вік випробуваних — від 17 до 19 років.

Організація дослідження. Дослідження проводилося у два етапи. На першому студенти виконували комплекс тестів, який включав методики для операціоналізації конструкту інтелектуально-особистісний потенціал.

Другий етап дослідження був організований за мінілонгitudною схемою.

Для вимірювання ситуативної тривожності була використана методика Спілбергера-Ханіна. Вимірювання динаміки ситуативної тривожності проводилося чотири рази: 1) за 2,5 тижні до початку екзаменаційної сесії (початковий рівень), 2) перед початком першого іспиту (всі іспити письмові), 3) після закінчення останнього іспиту, але перед оголошенням оцінок, 4) через 2,5 тижні після екзаменаційної сесії. Всі чотири «хвилі» виміру

ситуативної тривожності проводилися з однаковим інтервалом часу, що є важливим для лонгітюдного дизайну експерименту.

При обробці даних та перевірці статистичних гіпотез використовувалися методи описової статистики, кореляційний аналіз і метод моделювання латентного зростання (LGM) [289]. Метод LGM входить в арсенал методів структурного моделювання, і дозволяє описувати динамічний процес зміни однієї або декількох характеристик в комплексі при наявності малого числа часових зрізів.

Аналіз даних проводився з допомогою програм SPSS 21.0 for Windows та AMOS 21.0 for Windows [234].

Для того щоб можна було проводити аналіз впливу інтелектуально-особистісного потенціалу на динаміку стану тривожності як незалежної змінної, розраховувалися факторні оцінки для кожного випробуваного. Процедура їх отримання полягала в тому, що первинні дані кожного випробуваного множилися на вектор факторних регресійних оцінок i , таким чином, визначалася складова оцінка інтелектуально-особистісного потенціалу. Методика розрахунків індивідуальних значень інтелектуально-особистісного потенціалу приведена у підрозділі 3.5.

Результати другого етапу дослідження наведено у таблиці 5.5, з якої видно, що показники ситуативної тривожності позитивно корелюють між собою від етапу до етапу вимірювання. Коефіцієнти кореляції знаходяться в діапазоні від 0,508 до 0,582 ($p < 0,05$). Інтелектуально-особистісний потенціал негативно корелює з ситуативною тривожністю на всіх етапах виміру ($p < 0,05$). Крім того, дані таблиці 5.5 показують, що незважаючи на відмінності в індивідуальних траєкторіях, усереднені індивідуальні траєкторії ситуативної тривожності студентів мають виражену нелінійну форму зміни. Аналіз змін середніх значень ситуативної тривожності впродовж чотирьох «хвиль» збору даних дозволяє висунути гіпотезу про квадратичну функціональну форму зростання.

Таблиця 5.5

Описові статистики та кореляції між показниками ситуативної тривожності та інтелектуально-особистісним потенціалом протягом чотирьох «хвиль» виміру

Змінні	СТ_1	СТ_2	СТ_3	СТ_4	ІОП
СТ_1	1,000				
СТ_2	,576	1,000			
СТ_3	,535	,582	1,000		
СТ_4	,508	,518	,580	1,000	
ІОП	-,351	-,398	-,388	-,341	1,000
Стандартні відхилення	5,202	5,945	5,606	5,435	,450
Середні	38,516	43,335	42,780	37,340	,500

Примітка: Умовні позначення (тут і далі): СТ_1-СТ_4 — ситуативна тривога протягом чотирьох «хвиль» виміру.

Критично важливим припущенням при проведенні досліджень з використанням моделювання структурними рівняннями є те, що дані мають багатовимірний нормальний розподіл. Тому отримані нами дані перевірялися на предмет нормального багатовимірного розподілу. Оцінки асиметрії коливалися від -0,006 до 0,173, а оцінки ексцесу коливалися від -0,345 до -0,769; ці значення не відображають сильних відхилень від нормальності. Нормалізована оцінка багатовимірного ексцесу дорівнювала 0,817. Оскільки вона менше критичного значення 1,96, то можна вважати, що багатовимірний розподіл даних дослідження не відхиляється від нормального. Це дозволило використовувати метод максимальної правдоподібності для отримання значень параметрів моделі.

На рис. 5.3 зображена базова модель LGM, яка використовувалася, щоб оцінити гіпотезу про квадратичну форму зростання ситуативної тривожності протягом чотирьох етапів вимірювання. Перший фактор (F1) є початковим

статусом (інтерсептом) і містить інформацію про вибіркові середні значення (M_i) і дисперсії (D_i) сукупності окремих інтерсептів, що описують криву зростання ситуативної тривожності кожного випробуваного. Тому, M_i представляє середню оцінку початкового статусу, отриману з окремих оцінок інтерсептів, а D_i представляє мінливість індивідуальних інтерсептів щодо оціненого середнього інтерсепту. У кожній з чотирьох спостережуваних змінних — ситуативної тривожності впродовж чотирьох «хвиль» виміру (СТ1 — СТ4) факторні навантаження були фіксовані до 1,0 на F1, щоб обмежити інтерсепт або висоту початкового статусу кривої зростання. Фактори 2 (F2) і 3 (F3) представляють компоненти формування траєкторій росту для ситуативної тривожності з часом. Фактор F2 представляє лінійний компонент зростання індивідуальних траєкторій, а F3 — квадратичний компонент траєкторій, що веде до уповільнення росту ситуативної тривожності. У кожного з цих факторів також є по два параметри, M_l і D_l і M_q і D_q . Вони відповідно представляють середнє значення і дисперсії сукупності окремих лінійних і квадратичних компонентних оцінок, що описують криву зростання кожного випробуваного.

Лінійний компонент в моделі задавався шляхом фіксації лінійно зростаючих навантажень спостережуваних змінних: 0; 1; 2; 3. У квадратичному компоненті моделі навантаження спостережуваних змінних зростали відповідно до квадратичної залежності: 0; 1; 4; 9. Фактори корелювали між собою (r_{F1F2} , r_{F1F3} і r_{F2F3}). Залишкові члени (від E1 до E4) представляють помилки вимірювання, пов'язані з чотирма індикаторами ситуативної тривожності.

Перше питання дослідження було зосереджене на формі LGM для ситуативної тривожності та адекватності запропонованої квадратичної форми росту. Результати показали, що передбачувана квадратична форма зростання ситуативної тривожності латентної моделі зростання забезпечила прийнятну відповідність вибірковими даними. Мінімальне значення $\chi^2 = 3,380$; $df = 4$; p

= 0,496, порівняльний індекс придатності (CFI) = 1,00, середньоквадратична помилка апроксимації (RMSEA) = 0,000 з нижньою межею 90% двостороннього довірчого інтервалу 0,00 і верхньої — 0,094.

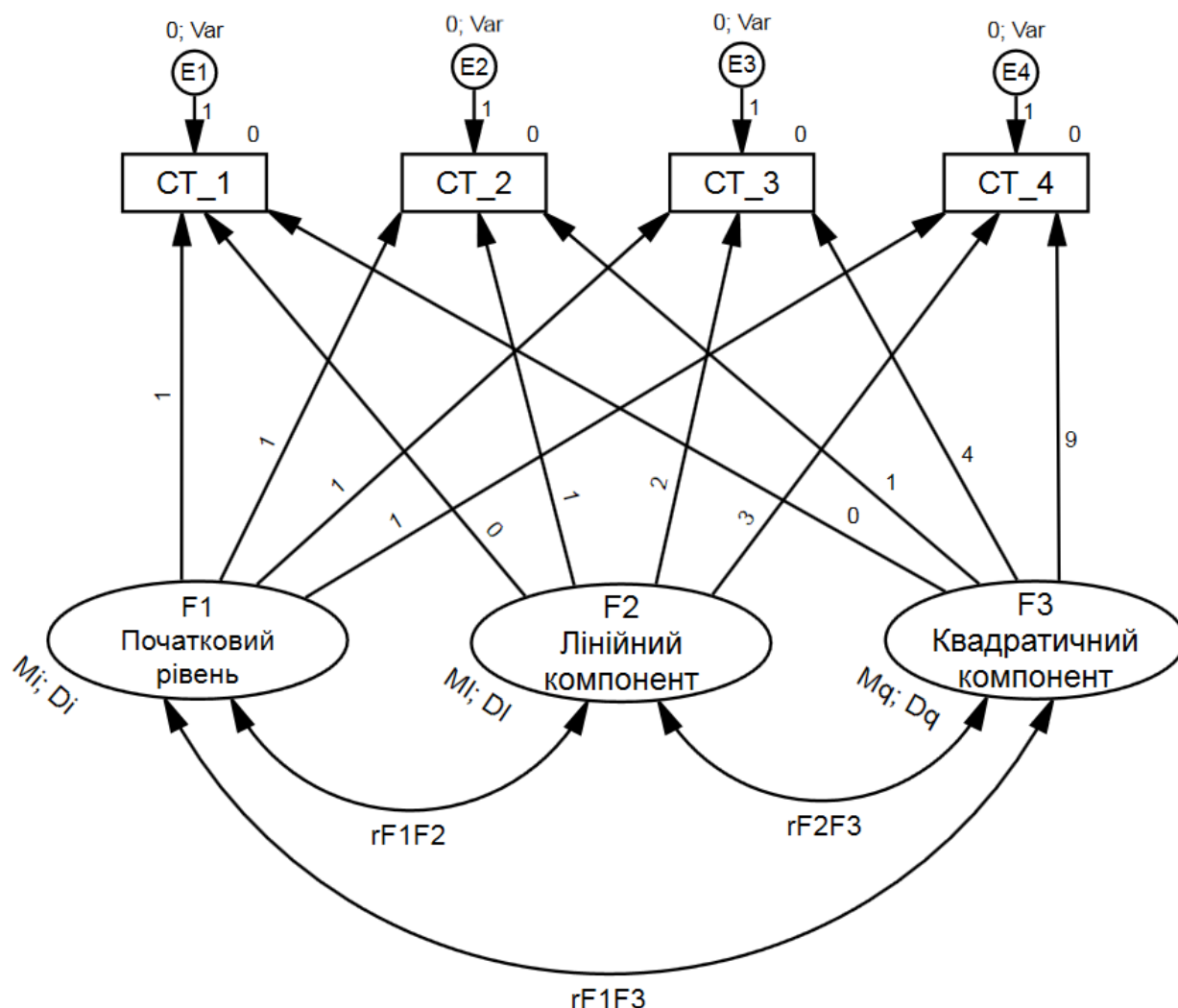

Рис. 4.3. Модель латентного зростання ситуативної тривожності студентів в умовах екзаменаційного стресу

Передбачувані середні значення, пов'язані з кожним з латентних факторів (тобто інтерсептом, лінійним і квадратичним компонентами) були статистично значущими (див. таблицю 5.6). Так, середнє для інтерсепта дорівнює 38,540 ($p < 0,0001$). Латентне середнє для лінійного компонента (середнього нахилу) дорівнює 7,286 ($p < 0,0001$), а квадратичного — -2,565 ($p < 0,0001$). Точка перетину (інтерсепт) вказує на статистично значущу середню

оцінку ситуативної тривожності перед іспитом. Середній нахил (лінійний компонент) вказує на істотне середнє збільшення, згідно лінійної функціональної форми, значень ситуативної тривожності. Середнє значення квадратичного компонента моделі свідчить про його значну зміну згідно квадратичній функціональній формі протягом чотирьох «хвиль» вимірювань. Значення ситуативної тривожності студентів, як очікується згідно моделі, буде зростати на 7,286 одиниць за лінійним компонентом і зменшуватися на -2,565 одиниць за квадратичним компонентом від етапу до етапу вимірювання, починаючи з середнього значення 38,540.

Таблиця 5.6

**Оцінки середніх значень факторів в моделі латентних змін
ситуативної тривожності студентів**

Фактори	Оцінка	Стандартна помилка	Критичне відношення	P	Мітка
Початковий статус	38,540	0,350	110,047	0,000	Мі
Лінійний компонент	7,286	0,386	18,859	0,000	МІ
Квадратичний компонент	-2,565	0,125	-20,520	0,000	Мq

Наступне питання стосується ступеня, в якому індивідуальні значення ситуативної тривожності у вибірці змінюються навколо траєкторії їх групового середнього значення. Дисперсія латентних факторів (див. таблицю 5.7) статистично значущою виявилася лише для початкового статусу і вказує на міжіндивідуальну варіативність, яка проявляється на початковому рівні.

Таблиця 5.7

**Оцінки дисперсії факторів у моделі латентних змін ситуативної
тривожності студентів**

Фактори	Оцінка	Стандартна помилка	Критичне відношення	P	Мітка
Початковий статус	14,641	2,829	5,175	0,000	Di
Лінійний компонент	1,005	4,360	0,231	0,818	Dl
Квадратичний компонент	0,189	0,451	0,419	0,675	Dq

На додаток до оцінки параметрів середніх і параметрів дисперсії моделі латентних змін ситуативної тривожності студентів були оцінені коваріації (кореляції) між латентними факторами (див таблицю 5.8). Статистично значимі зв'язки були виявлені між Факторами 1 і 2, 1 і 3 відповідно. Нагадаємо, що Фактор 1 представляє початковий середній статус або інтерсепт ситуативної тривожності, а Фактори 2, і 3 представляють показники темпу зміни для лінійного і квадратичного компонентів відповідно. Передбачувана кореляція Фактору 1 і Фактору 2 була 0,98 ($p < 0,05$), вказуючи на те, що високий середній початковий статус ситуативної тривожності відповідає більш швидкому середньому темпу росту протягом дослідження, згідно лінійного компоненту. Прогнозована кореляція Фактору 1 і Фактору 3 була -0,89 ($p < 0,05$), яка свідчить про те, що високий середній початковий статус ситуативної тривожності пов'язаний з повільним темпом зростання, згідно квадратичного компоненту моделі зміни ситуативної тривожності. Розрахована, відповідно до моделі, кореляція між лінійним компонентом (Фактор 2) і квадратичним компонентом (Фактор 3) була -0,80 і свідчить про те, що більш високі середні рівні ситуативної тривоги, отримані згідно лінійному зростанню, були пов'язані з більш повільним її зниженням згідно квадратичному компоненту протягом дослідження. Іншими словами, ці кореляції вказують на те, що студенти з більш високим початковим рівнем ситуативної тривожності схильні до більш високого його зростання перед

початком іспиту та більш повільного зниження в після екзаменаційний період.

Таблиця 5.8

**Оцінки коваріацій між факторами моделі латентних змін
ситуативної тривожності студентів**

Коваріації	Оцінка	Стандартна помилка	Критичне відношення	P	Мітка
F1 ↔ F2	3,964	2,022	1,961	0,050	rF1F2
F1 ↔ F3	-1,335	0,681	-1,962	0,050	rF1F3
F2 ↔ F3	-0,400	1,348	-0,297	0,767	rF2F3

Модифікована модель динаміки ситуативної тривожності доповнена змінною-предиктором — *Інтелектуально-особистісний потенціал*. Її наочне зображення разом з оцінками параметрів наведено на рис. 5.4. Індокси відповідності моделі зростання ситуативної тривожності вибірковими даними свідчать про її адекватність. Мінімальне значення $\chi^2 = 7,3111$ $df = 2$; $p = 0,525$, CFI = 1,00, RMSEA = 0,000 з нижньою межею 90% двостороннього довірчого інтервалу 0,00 і верхньою — 0,073.

З моделі видно, що чим вищий рівень інтелектуально-особистісного потенціалу, тим нижчий початковий рівень ситуативної тривожності студентів перед іспитом ($\beta = -0,47$; $p < 0,0001$). Також студенти з високим рівнем інтелектуально-особистісного потенціалу характеризуються більш повільним середнім темпом зростання ситуативної тривожності ($\beta = -0,89$; $p < 0,101$) і більш швидким зниженням до початкового рівня ($\beta = 0,80$; $p < 0,082$).

Модель дозволяє отримати математичне очікування для ситуативної тривожності у студентів протягом кожного етапу вимірювання. Щоб

отримати очікуване середнє ситуативної тривожності $E(M)$, протягом кожного етапу вимірювання, у нас є наступне:

$$E(M_t) = E(M_{int}) + E(M_{slp}) \times \alpha_t + E(M_{qdr}) \times \alpha_t^2$$

$$E(M_1) = 38,54 + 7,29 \times 0 + -2,26 \times 0 = 38,54$$

$$E(M_2) = 38,54 + 7,29 \times 1 + -2,26 \times 1 = 43,26$$

$$E(M_3) = 38,54 + 7,29 \times 2 + -2,26 \times 4 = 42,55$$

$$E(M_4) = 38,54 + 7,29 \times 3 + -2,26 \times 9 = 37,32$$

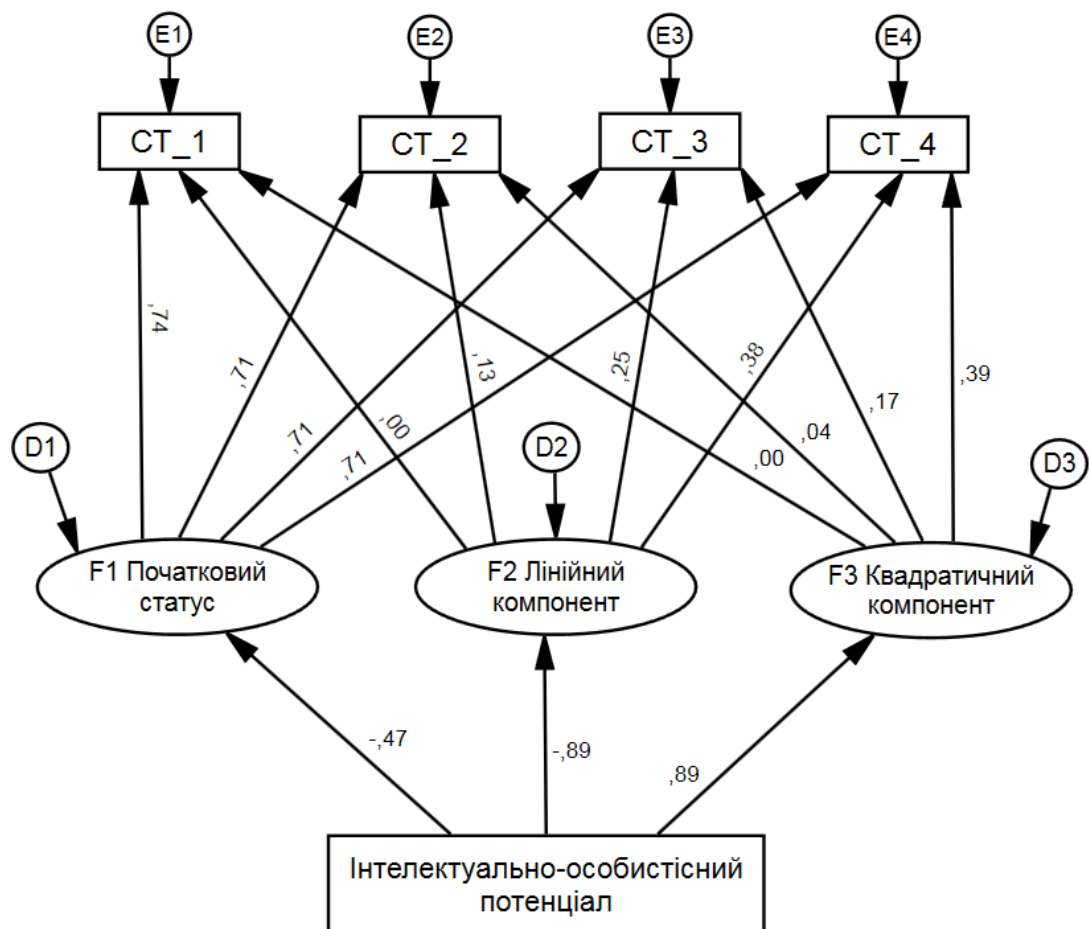

Рис. 5.4. Модифікована модель латентного зростання ситуативної тривожності студентів в умовах екзаменаційного стресу.

Ці прогнозовані значення наведені на рис 5.5, і вони показують нелінійну тенденція зростання ситуативної тривожності студентів протягом чотирьох «хвиль» виміру.

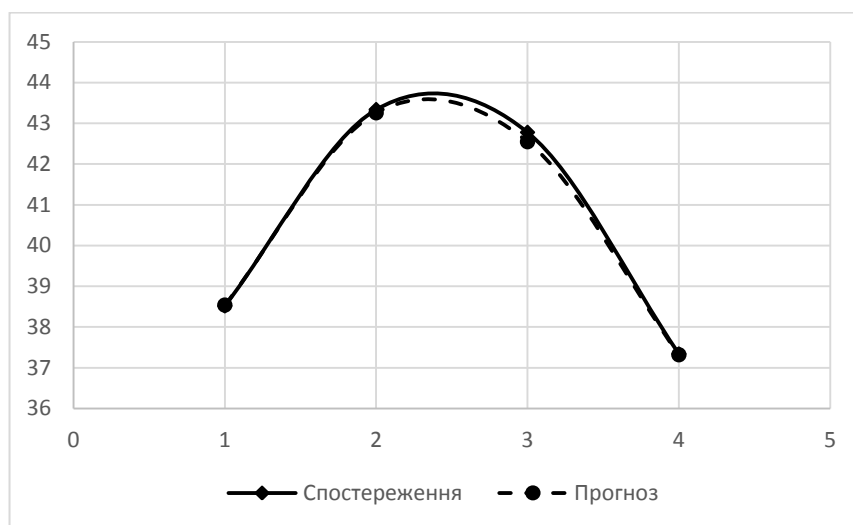

Рис. 5.5. Спостережувані і передбачені моделлю оцінки ситуативної тривожності у студентів

Отже, завдяки реалізації схеми лонгітюдного дослідження було встановлено, що показник інтелектуально-особистісного потенціалу має значимий передбачуваний ефект відносно ситуативної тривожності студентів та її зміни на різних етапах екзаменаційного процесу.

На основі розробленої структурної моделі ми отримали оцінки латентної змінної “інтелектуально-особистісний потенціал” у кожного випробуваного, що дозволило включити його в якості предиктора в латентну модель росту (LGM), яка прогнозує нелінійну динаміку стану тривожності студентів в умовах іспитів. Фактично було доведено регулюючий вплив інтелектуально-особистісного потенціалу на психічний стан студентів в умовах напруженої навчальної діяльності.

На підставі отриманих даних ми змогли прийняти гіпотезу про нелінійну функціональну форму зміни ситуативної тривожності впродовж чотирьох «хвиль» збору даних в ситуації екзаменаційного стресу.

Отримані результати багато в чому підтверджують наявні в літературі дані про підвищення психічної напруженості студентів в ситуації оцінювання. Проте наше дослідження, організоване за схемою лонгітуда,

дозволило отримати значно більше інформації щодо стресогенного впливу іспиту на психічний стан студентів. По-перше, був виявлений початковий рівень ситуативної тривоги і відмінності в його показниках серед студентів, що поставило питання про причини цих відмінностей. В якості такої причини ми розглядаємо інтелектуально-особистісний потенціал студентів, як предиктор їх стресостійкості. По-друге, нами отримана відповідь на питання, яка середня норма зміни ситуативної тривожності і чи існують відмінності в темпах зростання різних студентів. По-третє, показано, що студенти, які характеризуються більш високим початковим рівнем ситуативної тривожності, також, мають більш високі темпи її зростання, а у студентів з більш низькими початковими рівнями відповідно більш низькі середні темпи зростання (нахили траєкторії).

Модель латентного зростання (зміни) ситуативної тривожності дозволяє прогнозувати рівень психічної напруженості у студентів в той чи інший період екзаменаційної сесії і на цій основі, якщо необхідно, проводити корекційні заходи.

Висновки до розділу 5

1. Узагальнюючи отримані результати, можна прийняти гіпотезу про взаємозв'язок інтелектуальних і особистісних компонентів саморегуляції, пов'язаних з подоланням ситуацій невизначеності у навчальній діяльності студентів у вузі. Інтелектуально-особистісний потенціал цілісно обумовлює передумови і процес підготовки вибору на різних рівнях саморегуляції в умовах невизначеності освітнього середовища, де всі його психологічні змінні пов'язані з успішністю навчання. Проте сила цих зв'язків змінюється на різних етапах навчання.

2. На підставі отриманих результатів була побудована структурна модель, що узагальнює дані кореляційних досліджень. З її аналізу випливає, що існують два шляхи впливу інтелектуально-особистісного потенціалу на успішність навчання студентів — прямий, від інтелектуального потенціалу

до успішності і опосередкований — від особистісного потенціалу через фактор завзятість.

3. Створення первинної бази знань, виконавчих компонентів і компонентів, відповідальних за придбання знань, визначається рівнем інтелектуального потенціалу, в якому, як показано, провідну роль відіграє вербальний інтелект, функціонуючий при вирішенні завдань аналітичного характеру (аналіз, розуміння вербального матеріалу і т. д.). Отримані нами результати продемонстрували значущу прогностичну валідність показників інтелектуальних здібностей відносно показників успішності навчання студентів.

4. Показано, що вплив особистісного потенціалу на ефективність навчальної діяльності опосередковується мотиваційними змінними, зокрема такою ключовою складовою мотивації як наполегливість, що добре підтверджується результатами структурного аналізу відповідних (вивчених нами) змінних особистісного потенціалу та мотиваційними змінними.

5. Результати описаного дослідження підтверджують дані про те, що для успішних студентів, що демонструють високі визнані суспільством досягнення в навчанні і пізнанні, характерні специфічні особливості інтелектуально-особистісного потенціалу особистості, які підтримують функціонування продуктивних мотиваційних механізмів та саморегуляції індивіда в діяльності.

6. Встановлено, що інтелектуально-особистісний потенціал як інтегральна системна характеристика індивідуально-психологічних властивостей суб'єкта навчальної діяльності виступає як надійний предиктор, передбачаючи більше половини мінливості академічної успішності, значно перевищуючи окремо взяті його показники.

7. За результатами реалізації схеми лонгітюдного дослідження було встановлено, що показник інтелектуально-особистісного потенціалу має значущий передбачуваний ефект відносно ситуативної тривожності студентів та її зміни на різних етапах екзаменаційного процесу.

РОЗДІЛ 6

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ОСОБИСТІСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК ПЕРЕДУМОВА САМОРЕГУЛЯЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ

У сучасному повсякденному житті люди часто зіштовхуються із різного роду ситуаціями, які пред'являють підвищені вимоги до їх оптимального функціонування. Такі ситуації отримали назву стресових. Подолання (копінг) або пристосування до стресових ситуацій змушують суб'єкта задіяти індивідуальні ресурси.

Суб'єктивним індикатором успішності процесу подолання ситуацій, що вимагають підвищеної напруги ресурсів, є відчуття психологічного благополуччя. Проблематика благополуччя має досить давню історію. Ще Аристотель у трактаті «Нікомахова етика» писав, що будь-яке мистецтво і всяке вчення, а рівним чином вчинок (*πραχτις*) та свідомий вибір прагнуть до певного блага [16]. Філософські ідеї великого мислителя в наш час втілюються у емпіричних дослідженнях детермінант, механізмів суб'єктивного та психологічного благополуччя.

Так, навчальна діяльність студентів характеризується високими емоційними навантаженнями, регулярною перевтомою, періодичними стресовими ситуаціями. Ми приєднуємося до тих дослідників, які вважають, що стрес у навчальній діяльності виступає не тільки фактором, що викликає нервово-психічні перевантаження, перевтому, негативні емоційні реакції студентів, а й виступає чинником дезорганізації навчальної діяльності, зниження рівня самооцінки, що врешті-решт впливає на рівень їх психологічного благополуччя.

Незважаючи на багаточисельні дані, що підтверджують важливість інтелектуальних, особистісних характеристик і стратегій подолання стресу,

існує не так багато знань про комбінований вплив цих змінних у поясненні психологічного благополуччя. Дослідження того як особистість і копінги взаємодіють у прогнозуванні психологічного благополуччя людини є досить актуальною проблемою [260, 381].

Мета дослідження полягала у вивченні «поєднаного впливу» інтелектуальних та особистісних складових регуляції вибору суб'єктом способів вирішення важких ситуацій (копінг-стратегій) у зв'язку із рівнем психологічного благополуччя, як індикатора їх ефективності.

6.1. Обґрунтування моделі взаємозв'язку інтелектуально-особистісного потенціалу, вибір копінг-стратегій та психологічного благополуччя

6.1.1. Поняття психологічного благополуччя

Благополуччя розуміється як комплексний конструкт, який стосується оптимального досвіду та функціонування. Сучасне поле досліджень благополуччя структуроване у два традиційних підходи — гедоністичний та евдемоністичний [336, 394, 436]. У гедоністичному підході акцент робиться на суб'єктивному благополуччі (SWB), який надає особливого значення таким конструктам як щастя, позитивний афект, низький негативний афект і задоволеність життям [248, 285, 332, 353]. Як видно, SWB складається із двох афективних (позитивний та негативний афекти) та одного когнітивного (задоволеність життям) компонентів. SWB дослідники вважають, що щастя є, по суті, внутрішнім станом, який представляє різні суб'єктивні оцінки з приводу якості свого життя, в широкому сенсі. Велика група досліджень у цій області була проведена з метою вивчення факторів, які впливають на індивідуальні оцінки щастя, зокрема, таких як матеріальні блага, еталони порівняння, темперамент.

У евдемоністичному підході дослідження благополуччя зосереджені на позитивному психологічному функціонуванні і розвитку людини [396, 397, 436]. В ньому не існує єдиної теорії, яка б відображала суть благополуччя. Евдемоністична традиція включає в себе: психологічне благополуччя [398], теорію самодетермінації [280, 393], процвітання [335], справжнє щастя [407, 408], самореалізацію [436], потік [432, 433], а також інші.

У дослідженнях благополуччя, що проводяться в руслі в евдемонічного підходу, використовується широкий спектр конструктів, який включає в себе: 1) само-детермінацію і задоволення основних потреб людини таких як автономія, компетентність і приналежність [393]; 2) психологічне благополуччя, яке визначається шістьма шкалами: самоприйняття, позитивні стосунки з іншими, автономія, управління оточенням, мета в житті і особистісне зростання [396, 397]; 3) внутрішня мотивація і досягненні цілей, які збігаються з власними основними інтересами і цінностями [395]; 4) участь у діяльності, яка змушує людей відчувати себе живими, зайнятими і самореалізованими [436, 437]; 5) життя у відповідності зі смислом і метою [408]; 6) допитливість і відкритість для нових вражень з орієнтацією на новизну, зміни та особистісне зростання [432, 433].

Незважаючи на те, що гедоністичний та евдемоністичний підходи є концептуально різними, результати емпіричних досліджень, вказують на те що, конструкти евдемонії та гедонії в значній мірі перекриваються [336, 337, 375, 394, 395].

В результаті мета-аналізу 225 досліджень [354] автори прийшли до висновку, що підвищення рівня суб'єктивного благополуччя (SWB) і психологічного благополуччя (PWB) пов'язані з позитивними результатами в професійному житті, поліпшенням соціальних відносин і стану здоров'я, позитивним сприйняттям себе та інших, комунікабельністю, активністю, співробітництвом, фізичним благополуччям, рішення життєвих проблем.

У статті Л. Кінг говориться про те, що «... дослідження показали, що індивіди, залучені в евдемонічні справи мають більш високий рівень гедоністичного благополуччя» [337, с. 628] і далі «... гедоністичне благополуччя чутливе до динаміки евдемонії: люди дійсно суб'єктивно щасливіші, коли вони залучені в повне смислу самовираження» [там же, с. 633-634].

Тому дослідники останнім часом почали сумніватися в потенційній цінності відмінності між гедоністичними та евдемоністичними аспектами благополуччя [333], і почали вивчати можливості емпіричної інтеграції моделей гедоністичного, евдемоністичного та соціального благополуччя в єдиній ієрархічній структурі [296].

6.1.2. Взаємозв'язок рис особистості та благополуччя

Поряд з пошуками відповіді на питання як люди переживають своє життя позитивним, дослідження благополуччя (SWB і PWB) зосереджується і на питанні чому одні люди більш благополучні ніж інші. Після багаторічних досліджень, психологи прийшли до розуміння, що зовнішні чинники часто пояснюють лише невелику частку дисперсії в показниках благополуччя. Тому багато дослідників звернулися до розгляду особистісних змінних в якості предикторів благополуччя. Ряд описових оглядів літератури, присвяченій дослідженню суб'єктивного благополуччя показують, що особистість може бути одним з найсильніших чинників, якщо не основним, що визначає благополуччя [наприклад, 285, 358, 370].

У огляді публікацій, присвячених взаємозв'язку особистості та благополуччя Е. Дінер зосередив увагу на тих особистісних змінних, які були широко вивчені і тому, ймовірно, дають найбільш надійні результати. Автор показав, що внутрішній локус контролю, контроль, що сприймається і екстраверсія (особливо такий її компонент, як комунікабельність) позитивно корелюють з SWB. Нейротизм отримав позитивний зв'язок з негативним

афектом, але негативний — з іншими показниками SWB. Що стосується інтелекту, який повен був би сильно зв'язаним з SWB, тому що він являється цінним ресурсом в суспільстві, то результати досліджень виявилися суперечливими. Одні дослідники знайшли позитивний зв'язок інтелекту з SWB, а інші — негативний. Підсумовуючи результати досліджень цього питання, Е. Дінер зазначає, що «... здається, що інтелект, вимірюваний IQ тестами, не пов'язаний з щастям» [285, с. 559]. Разом з тим він вказує на те, що ці результати отримані на нерепрезентативних вибірках і тому залишаються вкрай умовними. Також автор припускає можливість існування певного процесу, пов'язаного з інтелектом, який може спричиняти зменшення SWB, наприклад, це — високий рівень домагань, мотивація досягнення та ін.

Поряд із описовими оглядами взаємозв'язків особистості та суб'єктивного благополуччя дослідниками проведено декілька мета-аналізів (кількісного «аналізу аналізів»). Один з них, широко цитований мета-аналіз, виконаний К. Деневою та Х. Купером [283]. Його метою було узагальнення й інтеграція досліджень, в яких вивчалися особистісні змінні, як кореляти суб'єктивного благополуччя. Було розглянуто 137 особистісних рис на предмет їх придатності прогнозувати задоволеність життям, щастя, позитивний і негативний афекти.

До розгляду приймалися ті особистісні змінні, які були засновані на трьох або більше незалежних вибірках. Аналіз показав, що репресивні захисні механізми особистості отримали сильну кореляцію з SWB, з $r = -0,40$, засновану на чотирьох незалежних вибірках. Репресивні захисні механізми, як правило, описується як несвідоме уникнення загрозової інформації, що призводить до відмови переживання і вираження негативних емоцій, пов'язаних з цим переживанням. Після репресивних захисних механізмів в значній мірі корелюють з SWB наступні риси: довіра ($r = 0,37$), емоційна стійкість ($r = 0,36$), локус контролю в випадкових ситуаціях ($r = -0,34$),

прагнення до контролю ($r = 0,34$), життєстійкість ($r = 0,32$), позитивна емоційність ($r = 0,31$), самооцінка ($r = 0,31$), і напруга ($r = -0,31$).

Крім того, підтвердилася гіпотеза, що інтелект скромно корелює з SWB ($r = 0,05$). Проте не знайшла підтримки гіпотеза про те, що нейротизм ($r = -.27$), внутрішній локус контролю ($r = -.25$), екстраверсія ($r = -0,17$), і товариськість ($r = 0,20$) будуть одним з найсильніших корелятив SWB.

Підводячи підсумки свого дослідження, К. Денева і Х. Купер повідомляють, що «... в середньому, особистісні змінні були пов'язані з 4% дисперсії для всіх показників SWB» [283, с. 221]. Зокрема, кореляції загального SWB з рисами великої п'ятірки виявилися наступними: 0,17 (екстраверсія), 0,17 (доброзичливість), 0,21 (сумлінність), -0,22 (нейротизм) і 0,11 (відкритість досвіду).

Автори іншого мета-аналітичного дослідження [414] вважають, що результати взаємозв'язків між рисами особистості та SWB повідомлені К. Деневою та Х. Купер, істотно менші, ніж ті, які можна було б очікувати виходячи з теоретичного аналізу та емпіричних досліджень. Дослідники приводять чотири основних причини, завдяки яким взаємозв'язки між особистістю та SWB повинні бути особливо сильними. Перша причина — це наявність загальних біологічних механізмів або нервових субстратів. В якості нейрофізіологічної основи особистості та SWB розглядається нейропсихологічна теорія Дж. Грея. Для пояснення індивідуальних відмінностей Дж. Грей постулював наявність двох нейропсихологічних систем — системи гальмування поведінки (СГП) і системи активації поведінки (САП) [300]. СГП зв'язана з нейротизмом і чутлива до стимулів покарання або позбавлення нагороди і викликає поведінку уникнення і суб'єктивне почуття тривоги. САП зв'язана з екстраверсією і чутлива до стимулів нагороди або позбавлення від покарання і є субстратом поведінки наближення і гедонізму.

Іншою нейробіологічною підставою сильних взаємозв'язків благополуччя та особистості, є мигдалина, перед лобова кора, гіпокамп і фронтальна частина поясної кори, які з одного боку пояснюють благополуччя і емоційний стиль, а з іншого використовуються для того щоб пояснити особистість, особливо екстраверсію.

Другою причиною сильних взаємозв'язків між особистістю і SWB є те, що ці два конструкти дуже схожі. Зокрема, нейротизм і екстраверсія майже ідентичні двом елементам SWB, а саме — негативним і позитивним емоціям, відповідно.

Третя причина полягає в тому, що суб'єктивне благополуччя є стабільним протягом тривалого часу і ця стабільність, як роблять висновок Е. Дінер та Р. Лукас, «обумовлена особистістю» [286, с. 214], зокрема, її спадковими рисами, такими як нейротизм і екстраверсія.

І, нарешті четверта причина полягає в тому, що теорія показує, що особистість повинна мати сильні взаємозв'язки з SWB в менш репрезентативних ситуаціях.

Крім того, мета-аналітичне дослідження П. Стіла з колегами [414] характерне тим, що на відміну від попередніх одновимірних досліджень взаємозв'язків окремих рис з SWB, автори вивчали багатовимірний вплив усіх головних рис особистості, вимірюваних опитувальниками NEO, EPQ та EPI, одночасно на SWB. І, що особливо важливо, вони врахували досвід минулих мета-досліджень, в яких були з'єднані несхожі операціональні визначення конструктів особистості і SWB, що на їх погляд, торкнулось підсумкових оцінок мета-аналізів. Це дозволило забезпечити облік відмінностей вимірювання досліджуваних конструктів і дало найбільш підходящі і точні мета-аналітичні величини ефекту.

Результати дослідження свідчать про те, що нейротизм, екстраверсія, доброзичливість, і сумлінність (опитувальник NEO) значно пов'язані з усіма аспектами SWB. Риса відкритість досвіду була в значній мірі пов'язана зі

щастям, позитивними емоціями, і якістю життя. Нейротизм явно сильний предиктор SWB, особливо для негативного афекту ($\rho = 0,64$, $K^1 = 73$), радості ($\rho = -0,51$, $K = 6$), загального афекту ($\rho = -0,59$; $K = 15$) та якості життя ($\rho = -0,72$; $K = 5$). Аналогічним чином, екстраверсія є важливим показником позитивних емоцій ($\rho = 0,54$; $K = 53$), радості ($\rho = 0,57$; $K = 6$), загального афекту ($\rho = 0,44$, $K = 11$), і якості життя ($\rho = 0,54$, $K = 4$). Сумлінність є сильним предиктором якості життя ($\rho = 0,51$; $K = 4$).

Невротизація і екстраверсія (EPQ) значно пов'язані з усіма аспектами SWB. Психотизм також пов'язаний з усіма показниками SWB, за винятком якості життя. Подібно до вищевикладених результатів, нейротизм є кращим предиктором SWB, згідно численним міцним зв'язкам, у тому числі з негативним афектом ($\rho = 0,69$; $K = 33$), в загальним афектом ($\rho = -0,63$; $K = 12$), якістю життя ($\rho = -0,64$; $K = 10$), і щастям ($\rho = -0,52$; $K = 32$). Показники SWB, які найкраще передбачає екстраверсія включають: щастя ($\rho = 0,48$; $K = 37$), позитивний афект ($\rho = 0,43$; $K = 40$), загальний афект ($\rho = 0,45$; $K = 7$), та якість життя ($\rho = 0,39$; $K = 5$).

Невротизація і екстраверсія (EPI) значно пов'язані з усіма фасетами SWB. Нейротизм краще прогнозує негативний афект ($\rho = 0,54$; $K = 23$), задоволеність життям ($\rho = -0,42$; $K = 12$), загальний афект ($\rho = -0,51$; $K = 7$) і щастя ($\rho = -0,40$; $K = 5$). Екстраверсія краще передбачає позитивний афект ($\rho = 0,31$; $K = 24$) і задоволеність життям ($\rho = 0,29$; $K = 7$).

Порівняння отриманих кореляцій для екстраверсії і нейротизму з SWB з результатами мета-аналізу К. Деневої та Х Купер [283] показує, що розмір різниці між ними досягає часто в два, три і навіть чотири рази. Якщо К. Денева та Х. Купер виявили, що на екстраверсію припадало близько 4% дисперсії для позитивних емоцій, то аналіз П. Стіла з колегами [414] показав, що вона дорівнює 19% (для NEO) або 28% з поправкою на затухання. На

---

¹ Кількість вибірок, що включені в мета-аналіз.

шкалу нейротизм опитувальника NEO припадає 29% дисперсії для негативних емоцій, або 41% з поправкою на затухання, в той час як попередні результати свідчать про 5%. Крім того, автори також розглянули поєднанні взаємозв'язки особистості з SWB, використовуючи багатовимірну мета-аналітичну регресію. Крім того, аналіз показав, що результати досягали 39% дисперсії або 63% з поправкою на затухання, між NEO та критеріями якості життя.

Таким чином, результати мета-дослідження П. Стіла та співавторів є показовими в тому сенсі, що вони довели, що особистісні риси відіграють набагато більшу роль у визначенні загального рівня суб'єктивного благополуччя людини, ніж вважалося раніше.

Оцінки кореляцій між особистістю та психологічним благополуччям засновані лише на декількох емпіричних дослідженнях. Ці дослідження показали, що кореляції між особистістю та психологічним благополуччям відрізняються від тих, що були виявлені для суб'єктивного благополуччя. Так, П. Шмуте та К. Ріфф [402] вивчали взаємозв'язки між особистістю, представленою рисами «Великої п'ятірки» і психологічним благополуччям, виміряним шкалами опитувальника психологічного благополуччя К. Ріфф. Вихідна позиція авторів полягала в тому, що раніше встановлені зв'язки між суб'єктивним благополуччям та особистісними рисами можуть бути тавтологією, тому що вимірювання особистісних рис та суб'єктивного благополуччя мають спільні для них емоційні підстави. І навпаки, показники психологічного благополуччя та «Великої п'ятірки» є максимально різними, як концептуально, так і методологічно. Дослідження взаємозв'язків між ними виявило, що показники психологічного благополуччя значуще корелювали з усіма факторами «Великої п'ятірки». Крім того, структура кореляцій відрізнялася для всіх шкал психологічного благополуччя. Зокрема, вельми значимі кореляції були виявлені між сумлінністю і цілями у житті ($r = 0,54$), доброзичливістю та позитивними

відношеннями з іншими людьми ($r = 0,52$) та екстраверсією ($r = 0,44$), відкритістю досвіду і особистісним ростом ($r = 0,42$) та екстраверсією ($r = 0,43$), автономією та нейротизмом ($r = -0,48$). Автори прийшли до висновку, що відношення між особистісними рисами та благополуччям є більш складними, ніж дослідження суб'єктивного благополуччя, і що досягнення благополуччя не обмежується лише екстраверсією і нейротизмом.

У іншому дослідженні, проведеному за схемою лонгітуду, було проаналізовано зв'язки особистісних рис з психологічним благополуччям у вікових групах 33-50 років. Аналіз двовимірних латентних кривих зростання показав, що низький вихідний рівень невротизації і високої екстраверсії сильно корелює з високим рівнем психологічного благополуччя. Крім того, високий рівень сумлінності, відкритості досвіду і доброзичливості також значно корелює з психологічним благополуччям. У порівнянні з емоційним благополуччям, визначеного загальною задоволеністю життям, кореляції рис особистості з психологічним благополуччям були значно сильнішими для нейротизму, екстраверсії, відкритості досвіду [341].

Таким чином, численні дослідження були спрямовані на з'ясування взаємозв'язків між особистісними диспозиціями, представленими, головним чином, моделлю «Великої п'ятірки» і показниками суб'єктивного благополуччя (позитивні емоції, негативні емоції, задоволеність життям) і психологічного благополуччя (автономії, особистісного зростання, позитивних відносин, цілі в житті). Отримані результати в основному вказують, що суб'єктивне благополуччя сильно передбачали особистісні риси, які в значній мірі залежать від темпераменту (тобто екстраверсії і нейротизму) і помірно передбачали особистісні диспозиції, які в значній мірі знаходяться під впливом навколишнього середовища (сумлінність, доброзичливість і відкритість досвіду). З іншого боку, кореляції показують, що показники психологічного благополуччя в більшій мірі пов'язані з

факторами «Великої п'ятірки», ніж суб'єктивне благополуччя. Тим не менш, є потреба в розширенні числа досліджень, із залученням й інших характеристик особистості, щоб удосконалити оцінки взаємозв'язків між особистістю та благополуччям.

6.1.3 Взаємозв'язок рис особистості та копінгу

Стало вже класичним визначення копінгу або поведінки оволодіння представленою в книзі Р. Лазаруса і С. Фолкман «Стрес, оцінка та подолання» (1984). В рамках розробленої ними концепції подолання стресу копінг розуміється як «постійно мінливі когнітивні і поведінкові зусилля індивіда з метою управління специфічними зовнішніми і внутрішніми вимогами, які надмірно напружують або перевищують ресурси людини» [348, с. 141]. Таким чином, копінг розглядається ними як свідомо, навмисна, цілеспрямована відповідь копінг-стратегією, відібраною на основі розуміння особистістю (когнітивної оцінки та переоцінки ситуації) того, що відбувається на даний момент. Ця відповідь у часі копінг-відповідь заснована на емоційних станах та інших особистісних характеристиках, що взаємодіють із факторами навколишнього середовища, коли людина стикається зі стресором.

На ранній стадії розвитку своєї теорії подолання стресу С. Фолкмен і Р. Лазарус [294] вказували на відношення між особистістю та копінгом, розмежовуючи диспозиційні та епізодичні фактори, що впливають на копінг, з особистісними рисами, що представляють стійкі диспозиції й самим копінгом, який розуміється, як специфічна поведінка в конкретних ситуаціях.

Однак, як виявилось, люди відносно стабільно віддають перевагу і використовують специфічну поведінку подолання труднощів у широкому діапазоні ситуацій [261]. З тих пір було здійснено чимало спроб, щоб концептуалізувати і дослідити відношення між особистістю і подоланням. Ці спроби можна представити наступними твердженнями дослідників:

- особистість та копінг представляють комплексні і тісно взаємопов'язані, але не ідентичні конструкти [293, 363, 374];
- особистість і поведінка оволодіння являють собою частини адаптаційного континууму, що не означає, що особистість і копінг вимірюють, по суті, одне і те ж, а те, що між ними існують структурні та концептуальні зв'язки [274];
- особистість впливає на процес оцінки і, отже, на вибір стратегій подолання [246];
- певні риси особистості, швидше за все, полегшують конкретну поведінку оволодіння [423, 435];
- особистість впливає на ефективність копінгу [246, 282];
- особистість і копінг мають частково спільну генетичну основу [334];
- копінг слід розглядати як «особистість в дії під напругою» [245, с. 525];
- реакції копінгу являються лише епіфеноменом рис особистості, без причинно-наслідкового статусу незалежних особистісних рис [357];
- «копінг має бути переглянутий як особистісний процес» [435, с. 341].

Копінг, не являється простим, унітарним конструктом. Скоріше це — складно структурований конструкт, який охоплює величезну кількість дій, що використовуються особистістю, коли вона має справу з напруженими подіями. Як відзначили Л. Перлін та К. Шулер, «Копінг, в кінцевому рахунку, не одновимірний поведінка. Він функціонує на декількох рівнях і досягається за допомогою безлічі форм поведінки, пізнання і сприйняття» [383, с. 7-8].

Копінг проявляється к конкретній поведінці оволодіння — копінг-стратегіях. Одна із видних дослідників копінгу Е. Скіннер під копінг-

стратегіями розуміє те, як індивіди мобілізують, регулюють, управляють і координують свої поведінкові та емоційні дії, а також ресурси уваги у важкій ситуації. Копінги автор визначає як «регулювання дій в умовах стресу» [411, с. 300]. Вони є механізмами, за допомогою яких поведінка оволодіння має короткостроковий ефект щодо врегулювання стресора, а також довгострокові наслідки для благополуччя. Через копінги мотиваційні процеси, що обумовлені психологічними потребами у відношеннях, компетентності та автономії, впливають на соціальний, когнітивний та особистісний розвиток та адаптацію.

Дослідники нараховують до 400 стратегій оволодіння важкими життєвими ситуаціями і до 100 схем їх класифікації [412]. Тобто є очевидною необхідність досягнення консенсусу щодо класифікації копінг-стратегій. Відсутність консенсусу є перешкодою до накопичення знань, необхідних для пояснення феномену копінгу та впровадження корекційних заходів, а також стає завадою для підвищення рівня емпіричних досліджень — зіставлення і кумуляції результатів різних досліджень.

Докладні огляди описів структури поведінки оволодіння [269, 412] показали, що для цього використовувалися численні моделі. Серед найбільш широко використовуваних виділяються двох факторні класифікації (дихотомії) за виконуваними функціями: проблемно-сфокусовані (problem-focused coping) і емоційно-сфокусовані копінги (emotion-focused coping); копінг, орієнтований на взаємодію зі стресором (engagement coping) або уникнення його (disengagement coping); пристосування до стресової ситуації (accommodative coping) або визначення сенсу, значення стресової ситуації (meaning-focused coping); проактивний копінг (proactive coping) або реактивний копінг (reactive coping).

Дихотомія «оволодіння проблемою — оволодіння негативними емоціями» була виділена основоположниками вивчення поведінки подолання важких життєвих ситуацій Р. Лазарусом і С. Фолкман [348]. Проблемно-

сфокусований копінг спрямований на раціональний аналіз проблеми, побудову плану розв'язання важкої ситуації. Він проявляється у самостійному аналізі того, що відбувається, у зверненні за допомогою до інших, у пошуку додаткової інформації. Оволодіння, сфокусоване на емоціях, направлено на зведення до мінімуму викликаної стресорами емоційної напруги. Для його реалізації може використовуватися широкий арсенал способів оволодіння (уникнення негативних емоцій або їх активне вираження, відхід від стресової ситуації, самозаспокоєння, роздуми про виниклі негативні емоції).

Інший тип поведінки оволодіння, спрямований на взаємодію зі стресором, на боротьбу з ним або з пов'язаним з ним емоціями. Даний тип поведінки оволодіння включає в себе поведінку, сфокусовану на вирішенні проблеми і деякі форми поведінки, сфокусовані на оволодінні емоціями: регуляція емоцій, пошук соціальної підтримки, когнітивне реструктурування. Оволодіння, орієнтоване на уникнення стресору, націлене на ухилення від взаємодії з ним, на позбавлення від загрози або пов'язаної з нею емоціями. Даний тип копінгу насамперед сприяє звільненню від проявів дистресу, негативних емоцій і відноситься до оволодіння, сфокусованому на емоціях. Він включає такі копінг-стратегії як заперечення, уникнення, прагнення видати бажане за дійсне.

Копінг, сфокусований на пристосуванні до стресової ситуації направлений на дію стресора. У відповідь на виникаючі обмеження, особистість намагається пристосуватися до стресової ситуації використовуючи різні стратегії (стратегії когнітивного реструктурування, прийняття непереборної перешкоди, само відволікання). Сфокусований на смислового сенсі копінг включає в себе пошук сенсу негативної події для людини, виходячи з наявних у неї цінностей, переконань, зміна сенсу цілей і відповіді особистості на стресову ситуацію. Цей тип поведінки оволодіння може відображати надання незвичайним подіям життя позитивного значення.

Він включає переоцінку ситуації, насамперед у неконтрольованих ситуаціях з прогнозованим негативним наслідком, і ґрунтується на припущенні, що переживання стресової події включає в себе одночасно переживання як негативних, так і позитивних емоцій.

Проактивний копінг розглядається як комплекс процесів, за допомогою яких люди передбачають або виявляють потенційні стресори і діють упереджено з метою не допустити початку їх дії. Очікування нових загроз мотивує людину вживати активних заходів щодо їх запобігання до настання дії стресора і менше переживати дистрес, коли виникнення переживань стає неминучим. Реактивний копінг — реакція на проблемну ситуацію, яка вже мала місце, сфокусований на подолання отриманого збитку, шкоди або виниклих в минулому втрат.

Хоча стратегії подолання не являються універсально вигідним або шкідливим, але копінг, які зосереджені на проблемі, спрямовані на взаємодію зі стресором, адаптивний копінг, як правило, передбачають краще фізичне і психічне здоров'я, а уникнення й зосереджене на емоції оволодіння, як правило, визначають більш гірші результати [269].

Проте, не дивлячись на те, що всі вищеописані диференціації способів оволодіння залишаються широко використовуваними і дають можливість отримати корисну інформацію про особливості реагування на стрес, як показують дослідження із використанням конфірматорного факторного аналізу, жодна з цих класифікацій сама по собі не дає повного уявлення про структуру поведінки оволодіння [270, 271]. Також ці класифікації неодноразово піддавалися критиці. По-перше, за те, що вони не включають в себе повний спектр стратегій оволодіння, а по-друге, з приводу об'єднання непорівнянних стратегій в надмірно широких категоріях [269, 412].

Все це спонукало дослідників до створення багатовимірних ієрархічних моделей поведінки оволодіння. Наприклад, ієрархічна модель поведінки оволодіння описана Дж. Коннор-Смітом и С. Флесбартом [271], репрезентує

три основних групи поведінки оволодіння, кожна з яких складається з більш конкретних стратегій оволодіння (див. таблицю 6.1).

Таблиця 6.1

**Визначення конкретних копінг-стратегій та їх організація у
категорії високого рівня**

Види копінг-стратегій	Визначення
Негативні емоційно-орієнтовані	Стратегії регулювання емоцій і експресії, які припускають втрату контролю (наприклад, удари, кидання предметів), дистрес (наприклад, плач, крики, самобичування), або вороже відношення до інших.
Змішані емоційно-орієнтовані	Відповіді на емоційний стрес, пов'язані з поєднання контрольованих і неконтрольованих стратегій регулювання емоцій та експресії.
Копінги, спрямовані на взаємодію зі стресором	Широка категорія відповідей, орієнтованих на взаємодію зі стресором або реакціями на стресор.
Первинний контроль	Активні спроби контролювати або змінити несприятливу ситуацію або свою емоційну реакцію на ситуацію.
Вирішення проблеми	Активні спроби вирішити стрес-ситуацію за допомогою планування, вироблення можливих рішень, логічного аналізу та оцінки варіантів, реалізації рішень і стійкій зосередженості на задачі.
Інструментальна підтримка	Зосереджена на проблемі соціальна підтримка, що включає звертання за допомогою, ресурсам або консультацію про можливі шляхи вирішення проблем.
Емоційна підтримка	Зосереджена на емоціях соціальна підтримка, в тому числі пошук комфорту, співпереживання і близькості з іншими людьми.
Змішана соціальна підтримка	Поєднання інструментальної та емоційної підтримки.
Емоційна регуляція	Активні спроби зменшити негативні емоції через контрольоване використання таких стратегій, як релаксація або вправи, або зниження інтенсивності емоцій для того, щоб гарантувати що почуття виражені у відповідний час в конструктивному ключі
Вторинний контроль	Спроби адаптуватися до стрес-факторів з метою

	створення кращої відповідності між собою і навколишнім середовищем.
--	---

Продовження табл. 6.1

Відволікання	Тимчасова перерва стресовій ситуації, шляхом участі у приємній діяльності. Відволікання не включає в себе спроби запобігти або заперечувати проблеми.
Когнітивна реструктуризація	Пошук більш позитивного чи реалістичного способу думати про погану ситуацію, дивлячись на світлу сторону, виявлення вигоди від ситуації (наприклад, особистісне зростання), або пошук гумористичної сторони стресора.
Прийняття	Примирення з аспектами стресу, який не може бути змінений, щоб навчитися жити зі стресором або своїми обмеженнями, розвиваючи почуття розуміння.
Релігійний копінг	Наявність віри в Бога, молитва за стрес, участь у релігійних службах або діяльності.
Широка група копінг-стратегій, орієнтованих на уникання стресорів	Широка категорія відповідних дій, орієнтованих від стресора або своїх реакцій на стресор. Традиційно включає шкали відволікання, використання наркотиків або симптоми дистресу.
Вузька група копінг-стратегій, орієнтованих на уникання стресорів	Група дій у відповідь, націлених на ухилення від взаємодії зі стресором, відповіді за винятком відволікання уваги, вживання психоактивних речовин, і симптомів дистресу
Ухилення	Спроби уникнути проблеми, згадування проблеми, думок про проблему або емоцій, пов'язаних з проблемою.
Заперечення	Активні спроби заперечити чи забути про проблему, щоб приховати свій емоційний відгук від себе або інших осіб.
Прийняття бажаного за дійсне	Надія чарівним чином врятуватися від ситуації або зникнути до ситуації, фантазуючи про неймовірний розвиток подій, бажання, щоб ситуація сама по собі стала зовсім іншою.
Дистанціювання	Навмисна самоізоляція, проведення часу на самоті, обравши рішення не розділяти проблеми та емоції з іншими людьми.
Вживання наркотичних речовин	Вживання алкоголю, нікотину, або заборонених наркотиків з метою впоратися зі стресом.

На верхньому рівні ієрархії знаходиться розмежування між копінг-стратегіями, спрямованими на взаємодію зі стресором, та копінг-стратегіями, орієнтованими на уникнення стресору. На наступному рівні копінг-стратегії, спрямовані на взаємодію зі стресором, поділяється на копінг, спрямовані на первинний або вторинний контроль. Первинний контроль передбачає активні спроби контролювати або змінити несприятливу ситуацію або свою емоційну реакцію на ситуацію.

Вторинний контроль спрямований на адаптацію до стресу з метою створення кращої відповідності між особистістю і навколишнім середовищем. В свою чергу, первинний контроль включає в себе копінг-стратегії, спрямовані на зміну стресору або пов'язаних з ним емоцій, за допомогою проблемно-орієнтованих копінгів або зусиль з регулювання і вираження належним чином емоцій. Ця мета може бути досягнена з використанням наступних копінг-стратегій: вирішення проблеми, інструментальна (соціальна) підтримка, емоційна підтримка, змішана (інструментально-емоційна) підтримка та емоційна регуляція.

У групі копінг-стратегій вторинного контролю, які орієнтовані на взаємодію зі стресором, акцент робиться на стратегіях адаптації до стресу, таких як: прийняття, когнітивна реструктуризація, позитивне мислення або відволікання. Копінг, орієнтований на уникнення взаємодії зі стресором включає в себе такі стратегії, як: ухилення, заперечення, прийняття бажаного за дійсне та дистанціювання.

Описана класифікаційна схема копінг-стратегій розглядається як важлива концептуальна рамку для порівняння і накопичення результатів різних досліджень. З цією метою Дж. Коннор-Сміт та К. Флесбарт [271] провели мета-аналітичне дослідження взаємозв'язків між особистістю та копінг-стратегіями. Відповідно заданим критеріям включення було відібрано 124 опублікованих статті, які включали 165 незалежних вибірок і 33094

учасників із загальною кількістю ефектів 2653 для визначення впливу особистості на копінг-стратегії.

В результаті були отримані ефекти різної величини. Згідно операціональному визначенню розміру ефекту за Дж. Коеном [268], кореляція, що дорівнює 0,10 означає невеликий ефект, 0,30 — середній ефект і 0,50 — великий ефект. Середні ефекти були в очікуваних напрямках. Копінг-стратегії, спрямовані на взаємодію зі стресором (engagement coping), позитивно пов'язані з екстраверсією ($r = 0,15$), відкритістю досвіду ($r = 0,10$), і сумлінністю ($r = 0,11$). Група копінг-стратегій, орієнтованих на уникання стресорів (disengagement coping), позитивно пов'язана з нейротизмом ($r = 0,27$), і негативно із доброзичливістю ($r = -0,13$) та сумлінністю ($r = -0,15$). Всі тести неоднорідності були значними, що вказує на зміну в величинах ефекту, а не просто через помилки вибірки.

Середні значення коефіцієнтів кореляції виявилися слабкими за величиною і були виявлені між особистістю і первинним копінг-контролем, вторинним копінг-контролем і групою вузьких копінг-стратегій, орієнтованих на уникання стресорів. Так, первинний копінг-контроль був позитивно пов'язаний з екстраверсією ($r = 0,19$), відкритістю досвіду ($r = 0,11$) і сумлінністю ($r = 0,18$). Точно так же вторинний контроль був позитивно пов'язаний з екстраверсією ($r = 0,15$) та відкритістю досвіду ($r = 0,11$). Вузькі копінг-стратегії, орієнтовані на уникання стресорів, були позитивно пов'язані з нейротизмом ($r = 0,28$) і негативно — з сумлінністю ($r = -0,10$).

Таким чином, якщо в окремих дослідженнях був виявлений потужний вплив особистості на копінг [293, 363] (кореляція перевищувала 0,6), то агреговані результати багатьох досліджень показують лише невеликий або помірний вплив. Автори вважають, що малі ефекти частково можна пояснити складністю синтезу даних відразу в декількох моделях і показниках копінг-стратегій. Виявлені невеликі за величиною взаємозв'язки між особистістю та

стратегіями оволодіння не обов'язково означає, що вплив особистості на копінг є тривіальним. Оскільки в умовах широкої розповсюдженості стресу, щоденно вибрані та реалізовані особистістю копінг-стратегії, навіть з невеликим ефектом, з часом дають значний ефект.

Автори розглянутого мета-аналітичного дослідження роблять висновок, що хоча в багатьох дослідженнях представлені кореляції між особистістю і копінгом «... наші знання ролі особистості в полегшенні або обмеженні копінгу ... обмежені» [271, с. 1102]. Додаткові ж дослідження основані на простих кореляціях навряд чи доповнять існуючу базу знань. Приріст знань в цьому питанні можливий за умови поліпшення оцінки особистості і копінгу, більш складних дизайнів досліджень та аналізу отриманих даних, а також більшої уваги до складу вибірки.

Крім досліджень зв'язків між широкими рисами особистості представленими «Великою П'ятіркою» та копінгами, вивчалися взаємозв'язки останніх з більш вузькими характеристиками особистості. Так, в іншому мета-аналітичному огляді ($K = 50$, $N = 11629$) вивчався вплив диспозиціонального оптимізму на стратегії подолання [377].

Було встановлено, що диспозиціональний оптимізм позитивно пов'язаний з активними стратегіями подолання з метою усунення, зменшення або управління стресорами або емоціями ($r = 0,17$) і негативно пов'язаний зі стратегіями уникнення подолання стресу, що прагнуть ігнорувати, уникати, або віддалятися від стресорів або емоцій ($r = -0,21$). Розміри ефекту були більшими для відмінностей між активними стратегіями та стратегіями уникнення, ніж для проблемно- та емоційно-орієнтованих копінг-стратегій. Також певне значення має тип стресової ситуації: оптимісти в меншій мірі схильні йти від проблеми і заперечувати її в разі проблем зі здоров'ям, ніж у випадку проблем у навчанні.

Одним із психологічних механізмів, який відіграє вирішальну роль в регуляції поведінки є сприйманий контроль — «віра людини у власну

здатність контролювати події, що відбуваються у її житті» [67, с. 474]. Багаторічні дослідження показали, що індивідуальні відмінності за рівнем контролю пов'язані з цілою низкою феноменів, у тому числі фізичного і психологічного благополуччя, здоров'я, мотивації, копінгів та інших позитивних результатів.

Сприйманий контроль, як механізм регуляції поведінки широко досліджується західними психологами. Визначення контролю здійснюється різними способами, деякі дослідники зосереджують увагу на досягненні поведінкових результатів, інші на самостійному прийнятті рішення, а треті — на когнітивних процесах. Наприклад, Дж. Бургер поняття контролю визначає просто як «сприйману здатність значно змінити події» [251, с. 246]. Інше визначення включає багато аспектів, такі як «очікування мати повноваження які мають право на участь у прийнятті рішень, з тим щоб отримати бажані наслідки і почуття особистої компетентності в даній ситуації» [390, с. 4]. А. Бандура робить акцент на оцінці людиною того, що «дана поведінка призведе до певних результатів» [237, с. 193]. Одна із провідних дослідників сприйманого контролю Еллен Скінер під ним розуміє як «наївні каузальні моделі того, як влаштований світ: про найбільш ймовірні причини бажаних і небажаних подій, про їх власну роль в успіхах і невдачах, про відповідальність інших людей, установ і соціальних систем <...> Люди прагнуть до відчуття контролю, тому що вони мають природжену потребу бути ефективними у взаємодії з оточенням. Відчуття контролю приносить радість, в той час як втрата контролю може бути руйнівною» [409, с. xvi-xvii].

В цілому ж можна сказати, що сприйманий контроль являє собою систему уявлень, що регулюють дії, спрямовані на досягнення певної мети.

Сприйманий контроль не являється якимось однорідним психологічним конструктом, а як було показано [240, 410] він має багато різних аспектів. Так, Е. Скінер виділила дві множини конструктів, які явно

або не явно відносяться до терміну «контроль». Наприклад, один набір конструктів, заснований на слові контроль, включає: персональний контроль, відчуття контролю, локус контролю, когнітивний контроль, ілюзорний контроль, контроль результату, первинний і вторинний контроль, контроль дій та ін. Інший набір конструктів явно не використовує слово контроль, але, тим не менш, тісно пов'язаний, якщо не ідентичний йому; він включає: безпорадність, ефективність, агентство, здатність, майстерність, досягнення, автономію, самодетермінацію, компетентність, причинно-наслідкові атрибуції, стиль пояснення та ін. [410].

Ясно, що таке розмаїття конструктів не сприяє дослідженню контролю в як в теоретичних і емпіричних роботах, так і в практичному плані. Е. Скінер запропонувала зручну схему для опису, класифікації та порівняння конструктів, що так чи інакше пов'язані із контролем. Автор виділяє розрізнення серед діячів (агентів) контролю, засобів контролю і цілей контролю та їх відношень. Цілі відносяться до бажаних і небажаною результатів, над якими здійснюється контроль; діяч — це особа чи група осіб, що здійснюють дії, пов'язані з контролем; засоби — дії, з допомогою яких можна досягти контролю. Ці розрізнення найчастіше проявляються в теоріях сприйманого контролю.

Істотний інтерес в контексті аналізованого питання представляють дослідження М. Цукермана та М. Ганьє [443], спрямовані на виявлення взаємозв'язку сприйманого контролю та стратегій оволодіння. Автори дослідження проводять важливе розмежування сприйманого контролю на реалістичний та нереалістичний, для вимірювання яких використовувалась спеціально розроблена шкала «Переконань у реалістичному і нереалістичному контролі» [442]. Показники реалістичного і нереалістичного контролю корелювалися із показниками шкал модифікованого М. Цукерманом та М. Ганьє опитувальника копінг-стратегій (R-COPE), який включав вісімнадцять підшкал (11 оригінальних та 7 нових). В результаті

конфірматорного факторного аналізу (з адекватними індексами відповідності) була отримана П'яти факторна модель копінг-стратегій, яка включала наступні латентні змінні:

- *Самодопомога.* Його утворили стратегії, спрямовані на підтримку власного емоційного благополуччя в умовах напруги, наведені в порядку убутання ваги факторного навантаження: вираження емоцій, розуміння емоції, пошук інструментальної та емоційної підтримки.
- *Спроби вирішення проблеми.* Максимальні факторні навантаження отримали стратегії, що являють собою активне вирішення проблеми спрямованої на джерело стресу: планування, активний копінг, пригнічення конкуруючих видів активності, інструментальна підтримка.
- *Пристосування.* Копінг-стратегії, що його утворили, являють собою спробу прийти до згоди з труднощами. Людина приймає думку, що проблема не може бути вирішена або усунена, намагається переосмислити цей результат в позитивному ключі та шукати іншу мету. Стратегії, що ввійшли до цього фактору: позитивне переформулювання проблеми, підтримуючий оптимізм, зміна мети, прийняття проблеми, нерозуміння емоцій, стримуюче оволодіння.
- *Уникнення.* Стратегій, що започаткували цей фактор, являють поведінку, яка орієнтує людину від проблеми. Це стратегії: заперечення, поведінкова бездіяльність, звинувачення інших, заміна мети, ментальна бездіяльність.
- *Самопокарання.* Фактор утворили стратегії: “Я”-сфокусовані роздуми, самозвинувачення, пригнічення конкуруючих видів активності (з негативним знаком), підтримуючий оптимізм (з негативним знаком).

За даними авторів, переконання в реалістичному контролі позитивно корелювали з тим, що вони назвали адаптивним кластером оволодіння — *Самодопомога* ($r = 0,22$), *Спроби вирішення проблеми* ($r = 0,33$) і *пристосування* ($r = 0,32$) і негативно корелювали зі стратегіями, що були віднесені до мало адаптивного кластеру оволодіння, — *Уникненням* ($r = -0,41$), і *Самопокаранням* ($r = -0,21$).

В якості предиктора поведінки оволодіння неодноразово розглядалася і сприймана самоефективність. Цей психологічний конструкт був вперше запропонований А. Бандурою у 1977 році і був визначений як «переконання, що можна успішно виконати поведінку, необхідну для отримання результатів» [237, с. 193]. Автор припустив, що сила переконання людей у власній ефективності, впливає на рівень зусиль, настирливість з якою вони будуть намагатися впоратися з даною ситуацією, а також на вибір задач і емоційні реакції. Так, А. Бандура відмічає: «Очікування ефективності визначає, скільки зусиль витратить індивідуум, як довго він зможе протистояти перешкодам, витримувати ворожі обставини і неприємні переживання. Чим вище очікування ефективності або майстерності, тим більш активними стають зусилля» [20, с. 116]. В цілому, сприйману самоефективність можна охарактеризувати як компетентнісний, перспективний (той, який враховує передбачувані наслідки) і пов'язаний з діями психологічний конструкт [239].

Самоефективність зазвичай розуміється контекстуально, тобто по відношенню до конкретної задачі, що стоїть перед людиною. Але деякі дослідники також концептуалізують загальне почуття самоефективності, яке відноситься до загальної впевненості у своїй здатності впоратися з ситуацією в широкому діапазоні вимог або нових ситуаціях [405]. Загальна самоефективність відображає широке і стійке почуття особистої компетенції ефективно боротися з різними стресовими ситуаціями.

Дослідження Р. Шварцера з колегами [406] мало за мету виявити прогностичну цінність загальної самоефективності як ресурсного фактору стресовій ситуації і процесі оволодіння. Автори виявили 11 із 12 позитивних статистично значущих коефіцієнтів кореляції між загальною самоефективністю та чотирма копінг-стратегіями: *планування*, *гумор*, *прийняття*, і *пристосування* на протязі трьох зрізів з інтервалом в шість місяців ($0,22 < r < 0,42$). Також було встановлено, початкова загальна самоефективність впливала на рівні всіх чотирьох стратегій оволодіння, які були оцінені протягом року після операції. Пацієнти з низькою самоефективністю розвивали менш активні або менш позитивні стратегії подолання, ніж їх більш самоефективні колеги. І третій, можливо найважливіший результат, який отримали вчені, полягав у тому, що завдяки крос-відставленому панельному кореляційному дизайну дослідження було підтверджено припущення, що самоефективність може бути розцінена як антецедент поведінки оволодіння. Автори стверджують, що конструкт самоефективності, який заснований на почутті компетентності, перспективності та оптимістичній позиції дає можливість зрозуміти механізми, які дозволяють самоефективним людям справлятися з важкою ситуацією краще, ніж іншим. Загальна самоефективність стимулює адаптивне оволодіння, ймовірно через оптимістичну позицію, яка є частиною конструкту. Копінг-стратегії розглядаються як медіатор між особистими ресурсами і результатами, такими як емоційні реакції, благополуччя і якість життя.

В іншому дослідженні [378] було встановлено, що віра особистості у власні здібності подолати скрутну для себе ситуацію значимо пов'язана з вибором найбільш ефективних копінг-стратегій. Вибір проблемно-орієнтованих стратегій превалював у самоефективних спортсменів над стратегією уникнення проблем. Автори відзначають, що когнітивні стратегії є найбільш адаптивними з точки зору зменшення стресової дії на людину.

Перевагу активних стратегій поведінки оволодіння у людей, що мають високий рівень самоефективності, підтверджено і в деяких інших дослідженнях [92, 326, 362].

Таким чином, результати емпіричних досліджень підтверджують припущення про те, що люди з високим рівнем самоефективності будуть проявляти більшу активність в подоланні важких ситуацій, продовжувати боротися, навіть стикаючись з невдачами, а особистості з низькими показниками самоефективності будуть намагатися мінімізувати свої зусилля і відійти від проблеми.

У області поведінки оволодіння одним із найбільш складних і невизначених є питання про дослідження характеру взаємозв'язків загального інтелекту (інтелектуальних здібностей) та стратегій оволодіння. Слід відмітити, що кількість досліджень в цій області є малочисловою, а результати, що повідомляються авторами, мало консистентні. Така ситуація викликає певне здивування, адже багатьма дослідниками [14, 24, 348 та ін.] визнається, що ключовим фактором поведінки оволодіння важкою життєвою ситуацією є розуміння, оцінка та інтерпретації ситуації, що передбачає інтенсивне задіяння інтелектуальних можливостей людини в процесі оволодіння.

На думку М. О. Холодної [207] важка життєва ситуація, стрес є викликом індивідуальним психічним ресурсам, основне положення серед яких займає інтелектуальний контроль, який розглядається автором як приватна форма сприйманого контролю, основна функція якого — сприйняття, розуміння та інтерпретації того, що відбувається (в тому числі важкої ситуації). Близька до викладеної точки зору і думка Л. В. Виноградової щодо терміну «інтелектуальний контроль», яка розуміє його як «... інтегральну характеристику індивідуальних інтелектуальних ресурсів, що забезпечує ефективність психологічної регуляції поведінки, а також стійкість адаптаційних можливостей особистості в умовах стресу» [31,

с. 90]. Проблема інтелектуального контролю розглядається як складова контролю поведінки [169, 170].

У дослідженні М. О. Холодної [207] показано, що функція інтелектуального контролю проявляється в оцінці ситуації за двома пересічним ментальним «шкалами»: 1) вирішувана/невирішувана важка ситуація (уявлення людини про можливість зміни або усунення ситуації, міру небезпеки наслідків і т.д.); 2) переборна/нездоланна важка ситуація (уявлення людини про свої психічні і фізичні ресурси з точки зору впливу на важку ситуацію). У відповідності до оцінки особистість обирає один із трьох стилів подолання: 1) проблемно-орієнтований (ситуацію можна вирішити/можу справитися); 2) соціотропний (ситуація вирішувана/не можу справитися); 3) емоційно-орієнтований (ситуація нездоланна/не можу справитися).

Власне зв'язок рівня психометричного інтелекту та стратегій подолання важкої життєвої ситуації вивчався у ряді досліджень [6, 120, 161, 175, 199, 208], в яких, як уже говорилося, описуються неоднозначні зв'язки рівня психометричного інтелекту та стратегій оволодіння. Зокрема, при дослідженні старшокласників загальноосвітніх шкіл було виявлено, що підгрупа школярів з високим рівнем загального інтелекту демонструє схильність до вибору проблемно-орієнтованих копінгів. Однак, не було виявлено статистично значущих кореляційних зв'язків між успішністю рішення завдань методики Дж. Равена та виразністю такої стратегії оволодіння, як *Вирішення проблем* у всієї вибірки випробовуваних. Також було виявлено, що учні допоміжних шкіл достовірно не відрізнялися від учнів загальноосвітніх шкіл за рівнем виразності такої проблемно-орієнтованої стратегії оволодіння як *Вирішення проблем*. Це свідчить про те, що схильність до проблемно-орієнтованого копінгу не залежить від рівня виразності загального інтелекту. Крім того було показано, що учні допоміжних шкіл (із

затримкою інтелектуального розвитку) були більш схильними до використання стратегій оволодіння *Соціальна підтримка* та *Ігнорування проблеми* [175].

У серії досліджень С. А. Хазової вивчалися взаємозв'язки між рівнем психометричного інтелекту, когнітивно-стильовими характеристиками пізнавальної сфери (полезалежність / полenezалежність, гнучкість / ригідність пізнавального контролю, імпульсивність / рефлексивність) та вибором копінг-стратегій [199]. За результатами кореляційного аналізу були виявлені статистично значущі зв'язки невербального інтелекту (тест Р. Кеттелла, $n = 170$) з наступними стратегіями оволодіння (методика “Юнацька копінг шкала” Е. Фрайденберга та Р. Льюїса в адаптації Т. Л. Крюкової): *Соціальна підтримка* ($r = -0,23$), *Не оволодіння* ($r = -0,26$), “*Відхід у себе*” ($r = 0,18$), *Релігійний досвід* ($r = -0,15$). Було зафіксовано лише два статистично значущі кореляційні зв'язки вербального інтелекту (тест Д. Векслера, $n = 70$) з копінг-стратегіями: ($r = 0,36$), *Суспільні дії* ($r = 0,31$).

Результати регресійного аналізу дозволили автору зробити висновок про існування певних статистично значущих зв'язків між досліджуваними змінними, а саме: 1) рівень розвитку невербального інтелекту істотно знижує звернення до *Соціальної підтримки* ($\beta = -0,26$), у тому числі до *Друзів* ($\beta = -0,16$), *Релігійному досвіду* ($\beta = -0,16$), *Професійної допомоги* ($\beta = -0,32$), але провокує «*Відхід у себе*», прагнення обмірковувати проблему на самоті і не розповідати про неї іншим людям ($\beta = 0,21$); 2) вербальний інтелект, навпаки, впливає на вибір *Соціальної підтримки* ($\beta = 0,28$), *Звернення за професійною допомогою* ($\beta = 0,41$) і до *Релігійної підтримки* ($\beta = 0,25$). Як бачимо, є дещо дивним, що результати регресійного аналізу виявилися відмінними від результатів кореляційного аналізу. Доля поясненої дисперсії, за даними автора, складає 12-15 відсотків, що свідчить про низький прогноз копінг-стратегій за даними психометричного інтелекту.

Стильові характеристики пізнавальної сфери пов'язані наступним чином із стилями та стратегіями оволодіння:

- полезалежні індивіди більш схильні використовувати в стресовій, важкій ситуації емоційно-орієнтовані стилі оволодіння або відволікання. Для них більш характерні такі стратегії, як переживання протесту, емоційна розрядка; плач, злість, гнів, т. е. поліпшення самопочуття за рахунок «випускання пари», самозвинувачення, фаталізм;
- гнучкість / ригідність пізнавального контролю не впливає на стилі поведінки оволодіння;
- рефлексивність негативно впливає на вибір стратегій: *Відволікання, Релігійна підтримка, Ігнорування, Розрядка, Надія на чудо.*

У дисертаційному дослідженні А. А. Алексапольського вивчалися особливості поведінки оволодіння у студентів університету з різними показниками рівневих та стильових властивостей інтелекту [6]. Було проведено два дослідження на студентах гуманітарного та технічного профілю.

Вибірка першої серії дослідження складалася із студентів 1 та 2 курсів гуманітарних спеціальностей університету, 94 випробовуваних (8 юнаків та 76 дівчат). Для діагностики рівневих та стильових властивостей інтелекту застосовувалася методика «Стандартні прогресивні матриці» Дж. Равена та методика «Включені фігури» Уіткіна. Для діагностики стратегій подолання використовувався опитувальник «Юнацька копінг-шкала».

Результати кореляційного аналізу показали, що: рівневі та стильові властивості інтелекту не зв'язані із проблемно-орієнтованими стратегіями (*Рішення проблем, Робота, досягнення*); високий рівень психометричного інтелекту асоціюється з соціальними (*Громадські дії*), та емоційними (*Відхід у себе і Відволікання*) стратегіями оволодіння. Відповідно полenezалежність пов'язана зі стратегіями *Самозвинувачення, Відхід у себе, Відволікання.*

Результати регресійного аналізу зафіксували вплив психометричного інтелекту на варіативність чотирьох копінг-стратегій: *Вирішення проблеми*, *Суспільні дії*, *Професійна допомога*, *Відволікання*. Основний показник полезалежності / полenezалежності (час знаходження простої фігури в складній) не виявив достовірного зв'язку з жодною із копінг-стратегій.

Для того, щоб перейти від парціальних показників інтелектуальної сфери до інтегральних та досліджувати їх взаємозв'язки із стратегіями оволодіння, М. А. Холодною та А. А. Алексапольським було запропоновано конструкт «*інтелектуальний ресурс*», який було операціоналізовано в «термінах співвідношення рівневих та стильових властивостей інтелекту» [208, с. 63].

Поділ випробовуваних на “полярні групи” за показником інтелектуального ресурсу відбувався на основі двох критеріїв: медіанного та процентильного. Порівняння виділених крайніх груп за показниками стратегій оволодіння з допомогою критерію *U*-Манна—Уїтні показало, що особистості з максимальним інтелектуальним ресурсом схиляються до усвідомлюваного вибору стратегій подолання: *Вирішення проблеми*, *Самозвинувачення*, *Відхід у себе* — при одночасному застосуванні медіанного та процентильного критеріїв; *Турбота* та *Відволікання* — при поділі за медіанним критерієм; *Соціальна підтримка*, *Професійна допомога* — за процентильним критерієм поділу на групи.

Як бачимо, вказані стратегії відносяться до різних стилів подолання з перевагою соціальних та емоційних (останні інтерпретуються як непродуктивні).

У другій серії дослідження вибірку утворили 81 студент технічних спеціальностей університету 1 та 2 курсів (65 дівчат та 16 юнаків). Програма дослідження була дещо змінена. Так, для діагностики рівневих властивостей інтелекту застосовувався тест «Структура інтелекту» Р. Амтхауера. Також був розширений набір когнітивних стилів до трьох основних. Полезалежність

/ полнезалежність була доповнена імпульсивністю / рефлексивністю (методика «Порівняння подібних рисунків» Дж. Кагана), ригідність / гнучкість пізнавального контролю (методика «Словесно-колірний тест» Дж. Струпа). Для діагностики стратегій подолання та використовувався опитувальник «Юнацька копінг-шкала».

Результати кореляційного аналізу показали, що: 1) психометричний інтелект пов'язаний з двома стратегіями оволодіння — *Робота, досягнення* та *Ігнорування*; 2) полнезалежність пов'язана з стратегіями *Самозвинувачення, Соціальна підтримка, Відволікання*; 3) рефлексивність корелює із стратегіями *Турбота, Неоволодіння, Самозвинувачення*; 4) гнучкість пізнавального контролю з асоціюється зі стратегією *Відхід у себе*.

Регресійний аналіз спрямований на вивчення впливу психометричного інтелекту на стратегії подолання показав, що рівень інтелекту (у вигляді IQ) являється предиктором копінг-стратегій *Друзі* і *Ігнорування*.

Таким чином, як кореляційний, так і регресійний аналіз, незважаючи на невелику кількість виявлених лінійних зв'язків, знову продемонстрували тенденцію інтелектуально продуктивних випробовуваних (в термінах рівневих та стильових властивостей інтелекту) до вибору емоційних (непродуктивних) та соціальних стратегій оволодіння.

Таким чином, результати проведеного дослідження фактично зафіксували відсутність кореляційної зв'язку рівневих та стильових властивостей інтелекту зі стратегіями, що входять до продуктивного стилю подолання. Навпаки, встановлено зв'язок цих інтелектуальних характеристик з непродуктивними стратегіями совладання. В той же час випробовувані з високим рівнем інтелектуального ресурсу характеризуються не стільки виразністю якихось певних стратегій, скільки гнучкістю і більшою варіативністю у виборі широкого спектра стратегій подолання.

Проблема зв'язку інтелекту з копінг-стратегіями вивчалася в роботі Т. В. Корнілової [85]. Виявлено дві слабкі, але статистично значущі

негативні кореляції: 1) практичного інтелекту з проблемно-орієнтованим копінгом

($\rho = -0,18$); 2) вербального (кристалізованого) інтелекту з копінгом *Уникнення* ($\rho = -0,13$). Перший кореляційний зв'язок означає, що студенти з високим практичним інтелектом рідше вибирають копінг, орієнтований на вирішення проблеми, ніж студенти з низьким практичним інтелектом. Другий зв'язок показує, що люди з більш високим вербальним інтелектом частіше відмовляються від використання непродуктивної стратегії *Уникнення*, ніж люди з низьким вербальним інтелектом. Автори роблять висновок, що вербальний інтелект простежується в такій оцінці труднощів, яка проявляється не в перевазі продуктивних стратегій, а у відмові від непродуктивних стратегій оволодіння, якими є *Уникнення* або *Відволікання*.

Однак, С. І. Малаховою не виявлено впливу інтелектуальних показників за тестом Амтхауера на вибір стилів оволодіння в ситуаціях невизначеності освітнього середовища для студентів-психологів і студентів-біоінформатиків. Але було виявлено, що для студентів МФТІ показники загального балу інтелекту і математичного інтелекту впливають на вибір стилів оволодіння. Автор повідомляє, що чим нижче рівень загального і математичного інтелекту, тим вищий рівень емоційно-орієнтованого копінгу вибирається [120].

Нарешті, Дж. Вейлант виявив, що інтелект ніяк не пов'язаний з використанням більш зрілих копінг-стратегій [427].

Таким чином, в отриманих дослідниками даних зафіксовані різні, інколи такі, що суперечать один одному, зв'язки між інтелектуальними властивостями та вибором стратегій оволодіння. Це говорить про недостатню вивченість проблематики зв'язку характеристик інтелектуальної сфери особистості з поведінкою оволодіння.

6.1.4. Взаємозв'язок копінг-стратегій та благополуччя

Копінг описує, як особистість справляється зі стресом і розглядається як важливий предиктор благополуччя. Відповідь на питання, як саме копінг впливає на благополуччя, в свою чергу, ставить низку складних питань методологічного характеру, зокрема питання про те, як досліджувати причинно-наслідкові відношення між цими конструктами [260].

У ряді робіт приводяться окремі взаємозв'язки між особистісними змінними, копінгам, адаптацією та благополуччям. Так, у дослідженні Р. Маккрая та П. Кости було встановлено, що використання суб'єктивно ефективніших стратегій опанування пов'язане з щастям і задоволеністю життям [357]. У іншому дослідженні в якості важливих предикторів психологічного благополуччя в широкому наборі ситуацій розглядалися два типи копінг-стратегій: 1) активні спроби вирішити проблему і 2) спрямовані на відхід, усунення, уникнення від проблемної ситуації. Було виявлено, що копінги, які відносяться до першого типу стратегій, в більшій мірі пов'язані з психологічним здоров'ям і успішною адаптацією до стресору, ніж копінги, що орієнтовані на уникання проблемної ситуації [372].

У мета-дослідженнях взаємозв'язків між копінгом і благополуччям виявлено, що розміри ефекту, як правило, знаходяться в межах від невеликого до помірного. Характерно, що копінги більш сильно пов'язані з психологічними результатами, ніж показниками фізичного здоров'я. Зокрема, у одному із мета-аналізів були розглянуті відношення між активним копінгами та психосоціальним здоров'ям серед молоді. Результати 40 досліджень, пов'язаних з подоланням міжособистісного стресу були синтезовані з використанням моделі випадкових ефектів. Розглядалися чотири області психосоціального функціонування: екстерналізації та інтерналізації поведінкових проблем, соціальна компетентність і академічна успішність. Величина взаємозв'язків між активним копінгом та психосоціальним функціонування була маленькою, з кореляцією від 0,02 для

інтерналізації поведінки до 0,12 для академічної успішності. Середні ефекти були опосередковані змінною «керованість стресором»: у молоді, яка використовувала активний копінг у відповідь на керовані стресори, було менше відхилень у поведінці і більш висока соціальна компетентність, в порівнянні з тими, хто використовував активний копінг у відповідь на стресори невідкладні контролю [267].

Інше мета-аналітичне дослідження мало за мету виявлення взаємозв'язків між копінгам та пов'язаними зі здоров'ям результатами у вибірках дорослих людей. Результати показали, що зосереджений на проблемі копінг позитивно корелював з загальними наслідками для здоров'я, тоді як звикання, конфронтація, дистанціювання, самовладання, пошук соціальної підтримки, прийняття на себе відповідальності, запобігання і прийняття бажаного за дійсне негативно корелювали з загальними наслідками для здоров'я. Автори повідомляють, що в їх дослідженнях ні планомірне вирішення завдань, ні позитивна переоцінка не були статистично значуще пов'язані з наслідками для здоров'я. Однак, тип наслідків для здоров'я (тобто, фізичні чи психологічні) і ситуативні особливості (тобто, тип стресору, керованість і тривалість) являлись модераторами багатьох загальних кореляцій [384].

В цілому великий обсяг досліджень показує, що продуктивні копінг-стратегії чинять позитивний вплив на настрій і фізичне благополуччя по відношенню до широкого спектру стресових факторів. Непродуктивні стратегії подолання можуть давати короткострокові вигоди, такі як звільнення від негативних емоцій та/або негайне зниження негативного настрою, але можуть привести до довгострокових порушень настрою і фізичного здоров'я.

Таким чином, проведений аналіз відношень особистості, копіngu та благополуччя, показує, що:

- як окремі дослідження, так і мета-аналізи свідчать про невеликі або середні розміри ефектів між особистістю та копінгами, особистістю та благополуччям, копінгами та благополуччям;
- в переважній більшості досліджень особистість представлена факторами Великої п'ятірки. Лише в окремих дослідженнях розглядалися характеристики особистості, які формуються прижиттєво під впливом подій, з якими зіштовхуються люди, та забезпечують гнучкість реакцій на ситуацію. До їх числа відносяться такі категорії особистісних характеристик як: 1) атрибутивні схеми (самоєфективність, оптимізм/песимізм, каузальні орієнтації); 2) стратегії (модус контролю за дією, життєстійкість, толерантність до невизначеності);
- рівневі та стильові властивості інтелекту, як предиктори поведінки оволодіння, демонструють низьку узгодженість від дослідження до дослідження;
- у багатьох дослідженнях вивчалися окремі зв'язки між трьома парами змінних: 1) «особистість — благополуччя», 2) «особистість — копінг» і 3) «копінг — благополуччя», але набагато менше досліджували поєднана дія (перетин) особистості та копінгів у зв'язку з тією або іншою результативною змінною (наприклад, психологічним благополуччям).

Можна припустити, що інтелектуально-особистісний потенціал у взаємозв'язку із копінг-стратегіями будуть мати значно більший вплив на передбачення психологічного благополуччя.

6.1.5. Модель поєднаного впливу інтелектуально-особистісного потенціалу та копінгів на психологічне благополуччя

Дослідження того як особистість і копінги взаємодіють у прогнозуванні психологічного благополуччя людини є досить актуальною проблемою. У

роботі Н. Болджера та А. Цукермана детально описано декілька способів, у яких особистість та копінг могли б спільно впливати на результативну (вихідну змінну) [246].

У контексті нашого дослідження можна виділити три можливих способи взаємодії між інтелектуально-особистісним потенціалом, копінгами та психологічним благополуччям: 1) медіаторний — інтелектуально-особистісний потенціал впливає на вибір групи копінг-стратегій, які в свою чергу, впливають на психологічне благополуччя; 2) модераторний — копінг може підсилювати / послаблювати зв'язок інтелектуально-особистісного потенціалу з благополуччям; 3) комбінований — медіаторно-модераторний вплив інтелектуально-особистісного потенціалу та копінгу на психологічне благополуччя. Проте аналіз концептуальних та емпіричних передумов дозволяє припустити, що копінг-стратегії являються змінними (факторами-медіаторами), які опосередковують вплив інтелектуально-особистісного потенціалу на психологічне благополуччя.

Концептуальна паралельна множинна медіаторна модель поєднаного впливу інтелектуально-особистісного потенціалу та копінг стратегій на психологічне благополуччя представлена на рис. 6.1. Згідно моделі одно направлена стрілка, що помічена символом c' , представляє прямий ефект інтелектуально-особистісного потенціалу на психологічне благополуччя. Непрямий ефект представляється шляховими коефіцієнтами $a_1 \times b_1$ та $a_2 \times b_2$, відповідно.

Слід зауважити, що використовуючи термін «поєднаний вплив» ми маємо на увазі більш широке поняття, ніж статистична взаємодія, яка у вузькому сенсі визначається як неаддитивність впливів фактору А (у нашому випадку інтелектуально-особистісного потенціалу) і фактору В (копінги) на результат О (психологічне благополуччя) в певній лінійній моделі. Як показано у роботі [343], «поєднаний вплив», що приводить до певного результату, може проявитися або не проявитися статистичною взаємодією в

залежності від застосування конкретної лінійної моделі. Таким чином, коли ми говоримо про «поєднаний вплив», то ми маємо на увазі термін, що відображає вплив факторів інтелектуально-особистісного потенціалу та копінгів на психологічне благополуччя випробовуваних.

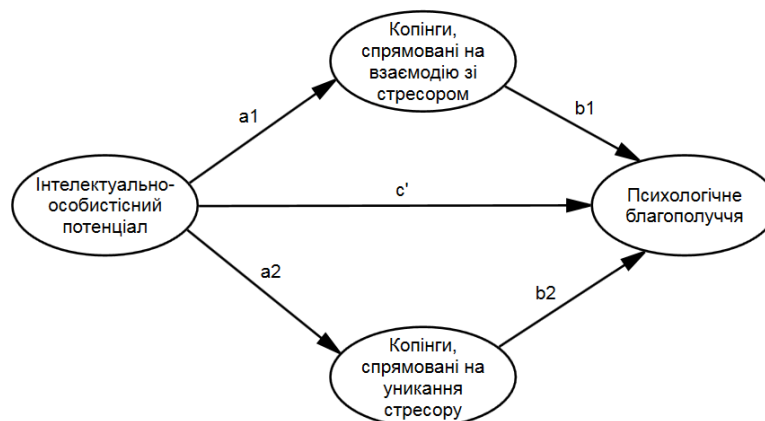

Рис. 6.1. Концептуальна модель поєднаного впливу інтелектуально-особистісного потенціалу та копінгів на психологічне благополуччя

6.2. Емпірична верифікація моделі поєднаного впливу інтелектуально-особистісного потенціалу та копінгів на психологічне благополуччя

Учасники. У дослідженні взяли участь студенти вищих навчальних закладів м. Харкова у кількості 197 чоловік (97 — чоловічої та 100 жіночої статі). Середній вік випробовуваних 21,3 роки ($SD = 2,6$).

Процедура. Всі випробовувані проходили тестування за комплексом психодіагностичних методик. Поряд раніше описаними методиками оцінки показників інтелектуально-особистісного потенціалу, використовувались:

1. Опитувальник “Шкали психологічного благополуччя” К. Ріфф, адаптований Л.В. Жуковською та Є.Г. Трошихіною [56]. Анкета Психологічне благополуччя включає в себе 54 пункти, які оцінюють благополуччя за шістьма параметрами: Автономність, Управління

оточенням, Особистісного зростання, Позитивних відношень з іншими людьми, Життєві цілі, Самоприйняття. Кожен параметр включає 9 пунктів, оцінених за шкалою Лайкерта з п'ятьма градаціями (1 = категорично не згоден, 5 = повністю згоден).

Інтерпретація шкал опитувальника дана за авторами модифікації опитувальника [56].

Автономність:

(+)² Самовизначення і незалежність; здатний протистояти соціальному тиску, мислити і вести себе незалежно; сам регулює свою поведінку; оцінює себе, виходячи з особистих стандартів.

(—)³ Стурбований очікуваннями і оцінками інших; при прийнятті важливих рішень спирається на судження інших людей; його мислення і поведінка схильні соціальному тиску.

Управління оточенням:

(+) Має почуття майстерності та компетентності в оволодінні середовищем; здійснює різноманітні види діяльності; здатний вибирати або створювати відповідний контекст для реалізації особистих потреб і цінностей.

(—) Важко справляється з повсякденними справами; відчуває, що нездатний поліпшити або змінити навколишні обставини; не усвідомлює можливості, надані довкіллям; відсутнє почуття контролю над зовнішнім світом.

Особистісне зростання:

(+) Має почуття триваючого розвитку та реалізації свого потенціалу; бачить своє зростання і експансію; відкритий новому досвіду; спостерігає все більше вдосконалення себе і своєї поведінки з плином часу; зміни відображають все більше пізнання себе і ефективність.

---

² Високі значення за шкалою.

³ Низькі значення за шкалою.

(—) Почуття особистісної стагнації; відсутнє відчуття поліпшення і експансії з часом; почуття нудьги і незацікавленості в житті; відчуває себе нездатним здобувати нові установки і способи поведінки.

Позитивні відношення:

(+) Отримує задоволення від теплих, довірчих відносин з іншими; піклується про благополуччя інших; здатний до сильної емпатії, прихильності і близькості; розуміє необхідність йти на поступки у взаєминах.

(—) Відчуває недолік близьких, довірчих відносин з іншими; йому важко піклуватися про інших, бути теплим і відкритим; ізольований і фрустрований в міжособистісних відношеннях; не прагне йти на компроміс для підтримки важливих зв'язків з іншими

Життєві цілі:

(+) Має мету в житті і відчуття спрямованості; почуття осмислення свого минулого й сьогодення; має переконання, що додають життю мету; у нього є підстави і причини для того, щоб жити.

(—) Немає почуття осмисленості життя; недолік цілей, почуття спрямованості; не бачить цілей і в своєму минулому; відсутні погляди і переконання, що додають життю сенс.

Самоприйняття:

(+) Позитивно ставиться до себе і свого минулого; усвідомлює і приймає свої різні сторони, включаючи як позитивні, так і негативні якості.

(—) Незадоволений собою; розчарований своїм минулим; стурбований певними особистісними якостями; бажає не бути тим, ким є.

2. **Опитувальник «Способи поведінки оволодіння»** Р. Лазаруса. (WCQ — Ways of Coping Questionnaire; Folkman & Lazarus, 1988). Методика призначена для визначення копінг-механізмів, способів подолання труднощів у різних сферах психічної діяльності, копінг-стратегій. Вона була розроблена Р. Лазарусом і С. Фолкман в 1988 році, адаптована Т.Л. Крюковою [92].

Цей найбільш часто використовуваний дослідниками варіант WCQ містить 50 питань, що становлять вісім шкал: Конфронтаційний копінг, Дистанціювання, Самоконтроль, Пошук соціальної підтримки, Прийняття відповідальності, Втеча-уникнення, Планування вирішення проблеми, Позитивна переоцінка.

Статистична обробка даних проводилася відповідно до поставлених завдань дослідження, які включали застосування як одновимірних, так і багатовимірних методів статистичного аналізу. Для обробки результатів використовувався статистичний пакет SPSS for Windows 21.0.

Для загальної характеристики вибірки випробовуваних використовувалася описова статистика.

Для перевірки гіпотез про зв'язки між змінними використовувався параметричний коефіцієнт кореляції r Пірсона.

Для верифікації вимірювальних моделей використовувався конфірмаційний факторний аналіз.

Структурне моделювання застосовувалося для того, щоб перевірити, чи спростувати теоретичні припущення про вплив досліджуваного фактору на залежну змінну. Для отримання значень параметрів моделі використовувався метод максимальної правдоподібності. Оцінка моделі здійснювалась з допомогою програми аналізу структурних рівнянь AMOS 21.0 [234].

Аналіз описових статистик показав, що всі змінні, які задіяні у дослідженні мають нормальний розподіл, що підтверджується тестом Колмогорова-Смірнова. Це є підставою для коректного проведення подальшого аналізу даних багатовимірними методами математичної статистики, зокрема, методом структурного моделювання.

Оцінка надійності за внутрішньою узгодженістю шкал («альфа» Кронбаха — α) для опитувальника «Шкали психологічного благополуччя» К. Ріфф становить $\alpha = 0,89$ для всього опитувальника; $\alpha = 0,69$ для шкали *Автономність*; $\alpha = 0,69$ для шкали *Управління оточенням*; $\alpha = 0,66$ для

шкали *Особистісне зростання*; $\alpha = 0,72$ для шкали *Позитивні відношення*; $\alpha = 0,64$ для шкали *Життєві цілі*; $\alpha = 0,70$ для шкали *Самоприйняття*.

Оцінка надійності за внутрішньою узгодженістю шкал опитувальника «Способи поведінки оволодіння» Р. Лазаруса була наступною: $\alpha = 0,80$ для шкали *Конфронтаційний копінг*; $\alpha = 0,79$ для шкали *Дистанціювання*; $\alpha = 0,74$ для шкали *Самоконтроль*; $\alpha = 0,78$ для шкали *Пошук соціальної підтримки*; $\alpha = 0,75$ для шкали *Прийняття відповідальності*; $\alpha = 0,74$ для шкали *Втеча-уникання*; $\alpha = 0,81$ для шкали *Планування вирішення проблеми*; $\alpha = 0,71$ для шкали *Позитивна переоцінка*.

Отримані коефіцієнти узгодженості дозволяють вважати психометричні характеристики використаних методик задовільними [422].

6.2.1. Взаємозв'язок між показниками інтелектуально-особистісного потенціалу, копінг-стратегій та психологічного благополуччя

Кореляційний аналіз проводився між окремими показниками інтелектуально-особистісного потенціалу, копінг-стратегіями та психологічного благополуччя. Його результати представлені у таблицях 6.2, 6.3 та 6.4.

Як видно з таблиці 6.2, переважна більшість показників інтелектуально-особистісного потенціалу пов'язана з показниками психологічного благополуччя. Хоча коефіцієнти кореляції і не високі (знаходяться в інтервалі від $r = 0,11$ до $r = 0,37$), але являються статистично значущими. Причому, з врахуванням знаку, зміст цих зв'язків позитивний. Тобто випробовувані, що мають більш високі значення показників інтелектуально-особистісного потенціалу, також мають більш високі значення показників психологічного благополуччя. Серед інтелектуальних

компонентів інтелектуально-особистісного потенціалу найбільше число статистично значущих кореляцій з психологічним благополуччям виявили загальний психометричний інтелект за Р. Амтхауером та когнітивний стиль полезалежність / полenezалежність (по п'ять зв'язків в інтервалі від $r = 0,11$ до $r = 0,22$). Тобто, більш високий рівень психометричного інтелекту та переважна орієнтація поведінки людини на внутрішні еталони і принципи, ситуативна незалежність, супроводжується підвищенням рівня психологічного благополуччя.

Таблиця 6.2

Кореляція між показниками інтелектуально-особистісного потенціалу та психологічного благополуччя

Змінні	А	УО	ОЗ	ПВ	ЖЦ	СП
Авт	,13 [*]	,11 [*]	,30 ^{***}	,20 ^{***}	,26 ^{***}	,26 ^{***}
ТН	,08	,17 ^{**}	,33 ^{***}	,23 ^{***}	,27 ^{***}	,28 ^{***}
СЕ	,27 ^{***}	,26 ^{***}	,34 ^{***}	,24 ^{***}	,33 ^{***}	,30 ^{***}
ОДН	,13 [*]	,18 ^{***}	,33 ^{***}	,15 ^{**}	,25 ^{***}	,24 ^{***}
ОДР	,15 ^{**}	,16 ^{**}	,19 ^{***}	,17 ^{**}	,20 ^{***}	,28 ^{***}
Жст	,15 ^{**}	,24 ^{***}	,27 ^{***}	,21 ^{***}	,22 ^{***}	,25 ^{***}
АС	,12 [*]	,20 ^{***}	,26 ^{***}	,19 ^{***}	,19 ^{***}	,37 ^{***}
ПЗ / ПНЗ	,19 ^{***}	,11 [*]	,07	,16 ^{**}	,19 ^{***}	,17 ^{**}
І / Р	-,27 ^{***}	-,08	-,18 ^{***}	-,08	-,16 ^{**}	-,05
Р / Г	-,18 ^{***}	-,07	-,10	-,16 ^{**}	-,19 ^{***}	-,18 ^{***}
КІ	,20 ^{***}	,10	,14 ^{**}	,19 ^{***}	,22 ^{***}	,20 ^{***}

Примітка: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Когнітивні стилі ригідність/гнучкість пізнавального контролю та імпульсивність/рефлексивність мають відповідно чотири та три слабкі, але статистично значущі кореляції з психологічним благополуччям (від $r = -0,16$ до $r = -0,27$). Психологічний сенс цих кореляцій полягає в тому,

що більш психологічно благополучними сприймають і оцінюють себе випробовувані, які більш різнобічно оцінюють зовнішню ситуацію, схильні долати чинники, що заважають, і орієнтуватися на них у реалізованих способах дій (гнучкий пізнавальний контроль) та з тенденцією до більш-менш розгорнутого аналізу завдання перед прийняттям рішення (рефлексивність).

Майже всі показники особистісного потенціалу (за виключенням толерантності до невизначеності) мають позитивні статистично значущі кореляційні зв'язки із показниками психологічного благополуччя (містяться в інтервалі від $r = 0,13$ до $r = 0,37$). Як і очікувалося — ці зв'язки позитивні, тому що як характеристики особистісного потенціалу, так і характеристики психологічного благополуччя являються позитивними особистісними рисами, які сприяють успішному пристосуванню людини до навколишнього світу і практичному оволодінню ним.

Середній рівень кореляції для характеристик особистісного потенціалу з показниками психологічного благополуччя складає $\bar{r} = 0,23$. Найбільш високий середній зв'язок ($\bar{r} = 0,29$; $p < 0,001$) шкал психологічного благополуччя виявлений з шкалою самоефективності. Тобто, чим більше переконана людина в тому, що в складній ситуації вона зможе продемонструвати вдалу поведінку, тим більше вона сприймає і оцінює своє функціонування з точки зору вершини людських потенційних можливостей. Найбільш сильно самоефективність пов'язана із шкалами: особистісне зростання ($r = 0,34$; $p < 0,001$), життєві цілі ($r = 0,33$; $p < 0,001$) та самоприйняття ($r = 0,30$; $p < 0,001$). Випробовувані з більш вираженою вірою в ефективність власних дій більш схильні до відчуття триваючого розвитку та реалізації свого потенціалу; бачать своє зростання; відкриті новому досвіду, все більшого вдосконалення себе і своєї поведінки з плином часу. Також вони більш цілеспрямовані в житті відчують осмисленість свого минулого і сьогодення, мають переконання, що надають життю мету. Крім

того висока самоефективність пов'язана з позитивним ставленням до себе і свого минулого, усвідомленням і прийняттям своїх як позитивних, так і негативних якостей.

Конструкт «толерантність до невизначеності» виявився наступним після самоефективності за тіснотою кореляційних зв'язків з шкалами психологічного благополуччя ($\bar{r} = 0,23$; $p < 0,001$). Паттерн зв'язків фактично повторює такий, що притаманний для конструкта «самоефективність». Тобто змінна толерантність до невизначеності найбільш тісно пов'язана з трьома шкалами опитувальника К. Ріфф — особистісне зростання, життєві цілі та самоприйняття. У випробовуваних з вираженою перевагою до невизначеності (тобто у таких, кого приваблюють ситуації, які не можна трактувати однозначно) стабільно і на високому рівні проявляється відчуття саморозвитку та самореалізації ($r = 0,33$; $p < 0,001$). Позитивне ставлення до новизни, до когнітивної складності та невизначеності також сприяє відчуттю осмисленості і цілеспрямованості в житті та позитивному ставленню до себе і свого минулого, усвідомленню і прийняттю усіх своїх якостей (відповідно, $r = 0,28$; $p < 0,001$ та $r = 0,27$; $p < 0,001$).

Загальний показник тесту життєстійкості позитивно корелює з усіма шкалами опитувальника психологічного благополуччя ($\bar{r} = 0,22$; $p < 0,001$). Найбільш статистично значущі кореляційні зв'язки життєстійкості були отримані зі шкалами: особистісне зростання ($r = 0,27$; $p < 0,001$), самоприйняття ($r = 0,25$; $p < 0,001$) та управління оточенням ($r = 0,24$; $p < 0,001$).

Дані таблиці 6.2 свідчать, що кореляції оптимістичного атрибутивного стиля (АС) із шкалами психологічного благополуччя є хоча й слабкими і помірними, але статистично значущими ($\bar{r} = 0,22$; $p < 0,001$). Причому найбільш тісними є зв'язки із шкалами: самоприйняття ($r = 0,37$; $p < 0,001$) та особистісне зростання ($r = 0,20$; $p < 0,001$). Помірний зв'язок оптимістичного АС з самоприйняттям говорить про те, що він може виступати предиктором

позитивного ставлення до себе, визнання і прийняття внутрішньої неоднорідності свого Я, прийняття своїх як негативних аспектів і слабкостей, так і позитивних аспектів і достоїнствами, впевненість в собі.

Дві шкали, які служать для оцінки диспозиційної орієнтації суб'єкта на дію або стан в ситуації невдачі (ОДН) та реалізації наміру (ОДР) також виявили слабкі, але значущі взаємозв'язки з показниками опитувальника «Шкали психологічного благополуччя» (відповідно, $\bar{r} = 0,21$; $p < 0,001$ та $\bar{r} = 0,19$; $p < 0,001$). Орієнтація на дію при невдачі та при реалізації рішення позитивно пов'язані з такими показниками психологічного благополуччя як: особистісне зростання (відповідно, $r = 0,33$; $p < 0,001$; $r = 0,19$; $p < 0,001$), життєві цілі ($r = 0,25$; $p < 0,001$; $r = 0,20$; $p < 0,001$ відповідно) та самоприйняття ($r = 0,24$; $p < 0,001$; $r = 0,28$; $p < 0,001$ відповідно). Тобто, чим вище виражена здатність суб'єкта підтримувати виконання прийнятого наміру, тим більш самореалізованим він себе відчуває.

Автономна каузальна орієнтація виявилася позитивно пов'язаною із всіма шкалами опитувальника психологічного благополуччя К. Ріфф: автономією ($r = 0,13$; $p < 0,05$), управління оточенням ($r = 0,1$; $p < 0,05$), особистісним зростанням ($r = 0,30$; $p < 0,001$), позитивними відношеннями з іншими людьми ($r = 0,20$; $p < 0,001$), життєвими цілями ($r = 0,26$; $p < 0,001$), самоприйняттям ($r = 0,26$; $p < 0,001$). Результати свідчать про те, що суб'єкт з високим рівнем особистісної автономії має високий рівень психологічного благополуччя.

В цілому результати кореляційного аналізу між показниками інтелектуально-особистісного потенціалу та психологічного благополуччя вказують на те, що найбільш тісні зв'язки виявилися між всіма показниками інтелектуально-особистісного потенціалу та тими шкалами психологічного благополуччя, які вимірюють екзистенційні аспекти благополуччя, відокремлюючи самореалізацію від емоційних оцінок щастя.

У таблиці 6.3 представлені кореляційні зв'язки між показниками копінг-стратегій та психологічного благополуччя. Усереднений коефіцієнт кореляції є не високим, але статистично значущими ($\bar{r} = 0,16$; $p < 0,01$).

Таблиця 6.3

Кореляція між показниками копінг-стратегій та психологічного благополуччя

Змінні	А	УО	ОЗ	ПВ	ЖЦ	СП
КК	,16**	,13*	,23***	,18***	,15**	,16**
Д	,13*	,01	,06	,14**	,10	,01
СК	,09	,11*	,19***	,23***	,33***	,13*
ПСП	,13*	,16**	,15**	,17**	,16**	,14**
ПВ	,12*	-,05	,10	,12*	,18***	,07
ВУ	,07	-,02	,12*	,10	,12*	,03
ПВП	,29***	,30***	,34***	,34***	,29***	,29***
ПП	,13*	,18***	,23***	,28***	,26***	,21***

Примітка: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Як можна бачити з таблиці 6.3, копінг-стратегія — планування вирішення проблеми виявила помірні позитивні зв'язки з усіма шкалами психологічного благополуччя. Значення коефіцієнта кореляції $\bar{r} = 0,31$ ($p < 0,001$), що відповідає середньому ефекту. Отже, випробовувані, які більш схильні до цілеспрямованого аналізу ситуації і можливих варіантів поведінки, вироблення стратегії вирішення проблеми, планування власних дій з урахуванням об'єктивних умов, минулого досвіду і наявних ресурсів характеризуються більш вираженим прагненням до особистісного зростання — незадоволенням досягнутими життєвими результатами, що спонукає їх до саморозвитку.

Копінг-стратегія — позитивна переоцінка також статистично значуще позитивно пов'язана із усіма шкалами опитувальника К. Ріфф, але тіснота

зв'язків є дещо меншою ($\bar{r} = 0,22$; $p < 0,001$). Тобто, випробовувані, у яких відзначається більш виражена готовність до позитивної переоцінки, що передбачає спроби подолання негативних переживань у зв'язку з проблемою за рахунок її позитивного переосмислення, більш схильні розглядати її як стимул для особистісного зростання.

П'ять позитивних статистично значущих кореляційних зв'язків із шкалами психологічного благополуччя утворила копінг стратегія — самоконтроль ($\bar{r} = 0,18$; $p < 0,01$). Причому два зв'язки є помірними, а три — слабкими. Звертають на себе увагу найбільш тісні зв'язки цієї копінг-стратегії із шкалами: життєві цілі ($r = 0,33$; $p < 0,001$) та позитивні відношення з іншими людьми ($r = 0,23$; $p < 0,001$). Отже, наявність виражених цілей у житті та відчуття осмисленості життя притаманне випробовуваним, які схильні до подолання негативних переживань у зв'язку з проблемою, за рахунок цілеспрямованого стримування емоцій, мінімізації їх впливу на оцінку ситуації і вибір стратегії поведінки, високий контроль поведінки, прагнення до самовладання, що очевидно сприяє встановленню теплих, довірчих відносин з іншими людьми.

Слабкі, але статистично значущі позитивні кореляції з параметрами психологічного благополуччя виявила така копінг стратегія, як конфронтаційній копінг ($\bar{r} = 0,17$; $p < 0,01$). Цей результат є дещо несподіваним, адже багатьма дослідниками ця копінг стратегія розглядається як неадаптивна. Однак, можна припустити, що при помірному використанні вона забезпечує здатність особистості до опору труднощам, енергійність і підприємливість при вирішенні проблемних ситуацій, вміння відстоювати власні інтереси, справлятися з тривогою в стресогенних умовах. В свою чергу, це сприяє суб'єктивному відчуттю благополуччя, особливо за рахунок такого його аспекту як особистісне зростання, з яким конфронтаційний копінг виявив найбільш тісний, хоча й помірний зв'язок ($r = 0,23$; $p < 0,001$).

Копінг-стратегія — пошук соціальної підтримки має позитивні слабкі зв'язки із усіма шкалами психологічного благополуччя ($\bar{r} = 0,15$; $p < 0,01$). Тобто, більш психологічно благополучними оцінюють і відчувають себе індивіди, які, зіштовхнувшись із проблемою, намагаються її вирішити за рахунок залучення соціальних ресурсів, через пошук інформаційної, емоційної та дієвої підтримки. Інформаційна підтримка передбачає звернення за рекомендаціями до експертів і знайомих, які володіють з їх точки зору необхідними знаннями. Емоційна підтримка проявляється прагненням бути вислуханим, отримати емпатичну відповідь, розділити з ким-небудь свої переживання. Дієва підтримка виявляється в пошуках допомоги конкретними діями.

Три копінг-стратегії — прийняття відповідальності, дистанціювання та втеча-уникання мають лише по два-три хоча статистично значущих, але слабких зв'язків із шкалами психологічного благополуччя (відповідно, $\bar{r} = 0,09$; $p > 0,05$; $\bar{r} = 0,08$; $p > 0,05$; $\bar{r} = 0,07$; $p > 0,05$). Очевидно, що ці копінг-стратегії в цілому мають дуже незначний вплив на психологічне благополуччя суб'єкта.

Кореляційний аналіз також дозволив простежити основні тенденції взаємозв'язків між показниками інтелектуально-особистісного потенціалу та копінг-стратегіями. Як видно із таблиці 6.3, дві копінг-стратегії — планування вирішення проблеми та пошук соціальної підтримки мають статистично значущі позитивні зв'язки із усіма як особистісними, так і інтелектуальними характеристиками суб'єкта. Охарактеризуємо найбільш сильні коефіцієнти кореляції.

Зокрема, особистісна змінна толерантність до невизначеності помірно пов'язана із стратегіями оволодіння: конфронтаційний копінг ($r = 0,27$; $p < 0,001$), планування вирішення проблеми ($r = 0,26$; $p < 0,001$) та пошук соціальної підтримки ($r = 0,24$; $p < 0,001$). Отже, чим вищий рівень готовності суб'єкта пристосуватися до очевидно неоднозначної ситуації або ідеї, тим

ймовірніше він буде схильним в проблемній ситуації до її конструктивного вирішення або шляхом цілеспрямованого аналізу ситуації та здійснення конкретних дій, спрямованих на зміну ситуації, або вдаючись до взаємодії з іншими людьми, компетентними в даній проблемі.

Загальний індекс життєстійкості та оптимістичний атрибутивний стиль також мають помірні зв'язки із стратегією — планування вирішення проблеми ($r = 0,24$; $p < 0,001$; $r = 0,24$; $p < 0,001$ відповідно). Тобто, чим в більшій мірі суб'єкт здатен витримувати стресову ситуацію, не знижуючи успішності діяльності, сприймати успіхи як стабільні, глобальні та контрольовані, а невдачу як виклик, як цікаву і важку задачу, яку належить вирішити, тим більше зусиль від докладатиме до вирішення проблеми через планування власних дій з урахуванням як об'єктивних умов, так і свого минулого досвіду і наявних можливостей.

Як можна бачити з таблиці 6.4, стильові та продуктивні характеристики інтелектуальної діяльності виявили найбільше статистично значущих зв'язків із копінг-стратегіями: пошук соціальної підтримки та планування вирішення проблеми. Отже, тенденція до свідомого вибору цих продуктивних стратегій оволодіння проблемною ситуацією більше простежується у суб'єктів з вираженою орієнтацією на власну мету та ігнорування тиску наявної ситуації (полenezалежність); схильних до більш-менш розгорнутого і детального аналізу ситуації перед ухваленням рішення (рефлексивність); готових внутрішньо легко змінювати прийоми переробки інформаційних потоків в ситуації когнітивного конфлікту (гнучкий пізнавальний контроль); продуктивних в інтелектуальній діяльності (загальний рівень здібностей).

Дані таблиці 6.4 свідчать також про те, що три копінг-стратегії — дистанціювання, прийняття відповідальності, втеча-уникання мають мало слабких кореляційних зв'язків із компонентами інтелектуально-особистісного потенціалу. Очевидно, що цей результат є закономірним, тому,

що ці стратегії оволодіння багатьма дослідниками розглядаються як мало продуктивні при довготривалому їх застосуванні.

Таблиця 6.4

Кореляція між показниками інтелектуально-особистісного потенціалу та копінг-стратегій

Змінні	КК	Д	СК	ПСП	ПВ	ВУ	ПВП	ПП
Авт	,17**	,03	,19***	,15**	,09	,12*	,22***	,09
ТН	,27***	-,05	,17**	,24***	,06	,05	,26***	,17**
СЕ	,16**	,04	,11*	,14**	,10	,15**	,23***	,18***
ОДН	,14**	,06	,12*	,15**	,13*	,17**	,18***	,14*
ОДР	,13*	,05	,13*	,18***	,12*	,13*	,17**	,05
Жст	,09	,08	,15**	,12*	,09	,04	,24***	,15**
АС	,17**	-,09	,12*	,21***	-,07	,05	,24***	,13*
Пз/Пнз	,10	,12*	,19***	,22***	,13*	,06	,17**	,02
I / P	-,09	-,06	-,06	-,19***	-,14**	-,11*	-,14*	-,08
P / Г	-,02	-,13*	-,13*	-,21***	-,11*	-,10	-,17**	-,09
КІ	,08	,04	,11*	,19***	,09	-,08	,11*	,12*

Примітка: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Таким чином, результати кореляційного аналізу між показниками інтелектуально-особистісного потенціалу, копінг-стратегій та психологічного благополуччя свідчать про наявність статистично значущих позитивних, але слабких та помірних зв'язків між цими змінними. Всі взаємозв'язки явились очікуваними та піддаються осмисленій інтерпретації. Можна припустити, що за цими кореляціями стоїть невелике число латентних факторів, які і обумовлюють ці зв'язки.

6.2.2. Змінні інтелектуально-особистісного потенціалу та копінг-стратегії як предиктори психологічного благополуччя

Ми провели багатовимірний аналіз з використанням LISREL 9.10 (STUDENT) для того, щоб визначити внесок параметрів інтелектуально-особистісного потенціалу та копінг-стратегій у передбачення психологічного благополуччя суб'єкта навчальної діяльності. У таблицях 6.5, 6.6 та 6.7 представлені результати множинного регресійного аналізу (МРА) для компонентів інтелектуально-особистісного потенціалу та копінг-стратегій, які розглядалися як предиктори психологічного благополуччя. Для кожної змінної, задіяної в дослідженні, повідомляються стандартизовані регресійні ваги (β -ваги), а також частка дисперсії залежної змінної, яка пояснюється сукупністю досліджуваних незалежних змінних без поправки на затухання (тобто, R^2) та з нею (тобто ρ^2).

Як видно із таблиці 6.5, лише деякі компоненти інтелектуально-особистісного потенціалу являються статистично значущими предикторами психологічного благополуччя. Так, компонент особистісного потенціалу толерантність до невизначеності є значущим предиктором для таких показників психологічного благополуччя: особистісного зростання ($p = 0,008$), позитивні відношення з оточуючими ($p = 0,05$), життєві цілі ($p = 0,044$). Концепт віра у самоефективність є прогностичним чинником майже для всіх показників благополуччя: автономії ($p = 0,005$), управління оточенням ($p = 0,031$), особистісного зростання ($p = 0,010$), позитивні відношення з оточуючими ($p = 0,08$), життєві цілі ($p = 0,006$). Модус контролю за дією — орієнтація на дію при реалізації та оптимістичний АС прогностичними у відношенні самоприйняття (відповідно, $p = 0,05$ та $p = 0,001$). Когнітивний стиль імпульсивність / рефлексивність є значущим предиктором лише автономії ($p = 0,008$). За показником загальних здібностей — сумарним балом за тестом інтелекту можна прогнозувати показники психологічного благополуччя: особистісне зростання ($p = 0,043$),

позитивні відношення з оточуючими ($p = 0,05$), життєві цілі ($p = 0,05$) та самоприйняття ($p = 0,038$).

Таблиця 6.5

Результати множинного регресійного аналізу впливу показників інтелектуально-особистісного потенціалу на показники психологічного благополуччя

Змінні	Стандартизовані регресійні ваги					
	А	УО	ОЗ	ПВ	ЖЦ	СП
Авт	-,02	-,09	,09	,07	,09	,07
ТН	-,02	,06	,19 [*]	,14 [*]	,15 [*]	,11
СЕ	,22 ^{**}	,17 [*]	,19 ^{**}	,13 [*]	,20 ^{***}	,11
ОДН	-,03	,01	,13	-,08	,03	-,05
ОДР	,08	,05	-,02	,06	,04	,14 [*]
Жст	,01	,13	,09	,04	-,02	,01
АС	,02	,08	,08	,05	,00	,25 ^{***}
Пз/Пнз	,08	,05	,04	,09	,10	,07
І / Р	-,19 ^{**}	-,01	-,11	-,04	-,03	-,10
Р / Г	-,04	-,01	-,01	-,06	-,06	-,09
ЗІЗ	,11	,04	,14 [*]	,14 [*]	,14 [*]	,16 [*]
Помилка дисперсії	,84	,89	,76	,86	,80	,75
R^2	,16	,11	,24	,14	,20	,25
ρ^2	,67	,36	,66	,63	,74	,74

Примітка: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Квадрат коефіцієнта множинної кореляції — R^2 як головний критерій оцінки регресійних моделей щодо відповідності моделі даним, для змінних психологічного благополуччя знаходиться в межах від 0,11 (для шкали управління оточенням) до 0,25 (для шкали самоприйняття). Тобто, $R^2 = 0,16$

означає, що предикторами (компонентами інтелектуально-особистісного потенціалу) автономії пояснюється 16,0 відсотків її дисперсії. Іншими словами, помилка дисперсія автономії складає 84,0 відсотка дисперсії самої автономії. За такої великої помилки дисперсії про прогнозування мова не повинна йти.

Але МРА, проведений за даними кореляційних матриць, в яких коефіцієнти кореляції коректувалися з урахуванням надійності вимірювання (з «поправкою на затухання»), як залежних, так і незалежних змінних, дав значно вищі коефіцієнти детермінації (ρ^2) від 0,36 для шкали управління оточенням до 0,74 для шкал: життєві цілі та самоприйняття.

Таблиця 6.6

Результати множинного регресійного аналізу впливу копінг-стратегій на показники психологічного благополуччя

Змінні	Стандартизовані регресійні ваги					
	А	УО	ОЗ	ПВ	ЖЦ	СП
КК	,06	-,00	,09	,01	-,03	,04
Д	,06	-,04	-,07	,03	-,06	-,08
СК	-,04	-,00	,05	,09	,25***	,02
ПСП	,01	,05	-,01	,00	,00	,02
ПВ	,07	-,02	,05	,05	,14*	,07
ВУ	-,02	-,02	,07	,02	,04	-,00
ПВП	,26***	,27***	,26***	,26***	,17**	,24***
ПП	,02	,09	,13*	,17**	,15*	,12*
Помилка дисперсії	,90	,89	,85	,83	,82	,89
R^2	,10	,11	,15	,17	,18	,11
ρ^2	,33	,33	,50	,45	,72	,33

Примітка: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Результати МРА, що наведені у таблиці 6.6, показують, що R^2 для змінних психологічного благополуччя лежить в межах від 0,10 (для шкали автономія) до 0,18 (для шкали життєві цілі), тобто копінг-стратегії без «поправки на затухання» передбачають малий відсоток варіацій показників благополуччя.

МРА з «поправкою на затухання» суттєво збільшує долю поясненої дисперсії змінних психологічного благополуччя предикторами — копінг-стратегіями (від $\rho^2 = 0,33$ для автономії, управління оточенням, самоприйняття до 0,72 для життєвих цілей).

Статистично значущі β -коефіцієнти в регресійних рівняннях для змінних психологічного благополуччя мають чотири копінг-стратегії: самоконтроль, прийняття відповідальності, позитивна переоцінка та пошук вирішення проблеми. Причому остання копінг-стратегія має значущі β -ваги з усіма показниками благополуччя.

Як видно із таблиці 6.7, вплив показників інтелектуально-особистісного потенціалу на вибір копінг-стратегій в цілому є не значним. Результати знаходяться від $R^2 = 0,06$ для самоконтролю до $R^2 = 0,11$ для стратегії — пошук соціальної підтримки.

Скоректовані коефіцієнти множинної кореляції є вищими і знаходяться в межах від $\rho^2 = 0,16$ для копінг-стратегії дистанціювання до $\rho^2 = 0,41$ для стратегії втеча-уникання.

Аналіз результатів, приведених у таблиці 6.7 дозволяє зробити наступні висновки:

- 1) рівень розвитку психометричного інтелекту (тест Амтхауера) суттєво знижує частоту звертання до стратегії втеча-уникання ($\beta = -0,16$; $p = 0,030$), але сприяє більш частішому використанню позитивної переоцінки ($\beta = 0,14$; $p = 0,045$) та пошуку соціальної підтримки ($\beta = 0,12$; $p = 0,054$);

Таблиця 6.7

Результати множинного регресійного аналізу впливу показників інтелектуально-особистісного потенціалу на вибір копінг-стратегій

Змінні	Стандартизовані регресійні ваги							
	КК	Д	СК	ПСП	ПВ	ВУ	ПВП	ПП
Авт	,07	-,00	,12*	,00	,01	,02	,05	-,03
ТН	,23***	-,08	,09	,18**	,02	-,01	,15*	,13*
СЕ	,08	,01	-,01	-,01	,05	,10	,09	,12*
ОДН	-,02	,06	-,03	-,02	,10	-,16**	-,04	,05
ОДР	,02	,04	,04	,10	,08	,05	,03	,12*
Жст	-,10	-,12*	,04	-,07	,03	-,04	,09	,05
АС	,06	-,15*	,01	,12*	-,19**	-,10	,10	,06
Пз/Пнз	,06	,10	,16*	,10	,09	,02	,09	-,05
І / Р	-,04	-,00	,05	-,08	-,08	-,09	-,04	-,05
Р / Г	,05	-,11	-,06	-,12*	-,05	-,10	-,10	-,06
ЗІЗ	,07	-,05	,03	,12*	,01	-,16**	,01	,14*
Помилка дисперсії	,91	,93	,94	,89	,93	,90	,93	,91
R ²	,09	,07	,06	,11	,07	,10	,07	,09
ρ ²	,26	,16	,24	,35	,26	,41	,27	,30

Примітка: *p < 0,05; **p < 0,01; ***p < 0,001.

- 2) полнезалежність впливає на більш частий вибір самоконтролю ($\beta = 0,16$; $p = 0,029$), а гнучкість пізнавального контролю — пошуку соціальної підтримки ($\beta = -0,12$; $p = 0,054$);
- 3) випробовувані із високим рівнем автономної каузальної орієнтації схильні до використання самоконтролю ($\beta = 0,12$; $p = 0,054$); виражена толерантність до невизначеності впливає на вибір копінг-

стратегій: конфронтаційний копінг ($\beta = 0,23$; $p = 0,004$), пошук соціальної підтримки ($\beta = 0,18$; $p = 0,021$), планування вирішення проблеми ($\beta = 0,15$; $p = 0,052$) та позитивна переоцінка ($\beta = 0,13$; $p = 0,050$);

4) випробовувані із високим рівнем вираженості показників потенціалу реалізації — самоефективності, орієнтації на дію при реалізації віддають перевагу позитивній переоцінці (відповідно, $\beta = 0,12$; $p = 0,054$; $\beta = 0,12$; $p = 0,054$), а з високим рівнем орієнтації на дію при невдачі — не воліють до дистанціювання ($\beta = -0,16$; $p = 0,048$);

5) високий рівень вираженості життєстійкості та оптимістичного АС (потенціал збереження) сприяє ухиленню від вибору стратегії дистанціювання (відповідно, $\beta = -0,12$; $p = 0,054$; ($\beta = -0,15$; $p = 0,052$), а крім того, випробовувані із високим рівнем оптимістичного АС менш готові вдаватися до стратегії прийняття відповідальності ($\beta = -0,19$; $p = 0,020$), але більш схильні до стратегії пошуку соціальної підтримки ($\beta = 0,12$; $p = 0,054$).

Таким чином, результати багатовимірної регресійної аналізу в цілому підтверджують результати кореляційного аналізу. Але є й відмінність, яка полягає в тому, що до регресійних рівнянь зі статистично значущими β -коефіцієнтами ввійшли лише ті показники інтелектуально-особистісного потенціалу, які мали найбільші кореляції із прогнозованими показниками. Передбачувана здатність регресійних рівнянь без «поправки на затухання» є невисокою (6% — 25%), але вона суттєво зростає, коли затухання враховується (від 16% до 74%). Тіснота та напрям кореляційно-регресійних зв'язків компонентів інтелектуально-особистісного потенціалу, копінг-стратегій та психологічного благополуччя дозволяють припустити, що інтелектуально-особистісний потенціал, має як прямий, так і опосередкований копінг стратегіями вплив на результуючу змінну —

психологічне благополуччя. Для перевірки цього припущення будувалася структурна модель та проводилася її емпірична верифікація.

6.2.3. Результати структурного моделювання

Згідно нашої концептуальної моделі, копінг-стратегії виступають в ролі медіаторів, через які інтелектуально-особистісний потенціал впливає на психологічне благополуччя. Ми виходили з припущення, що стратегії подолання утворюють дві групи. Перша — це копінг-стратегії орієнтовані на активну взаємодію зі стресором, а друга — орієнтовані на уникнення взаємодії зі стресором. Як відомо, автори методики WCQ С. Фолкман і Р. Лазарус виділяють в ній дві групи копінгів-стратегій “другого порядку” — проблемно-орієнтовані та емоційно-орієнтовані. З іншого боку, Ч. Карвер закликає не пропонувати універсальних груп копінг-стратегій “другого рівня”, а при необхідності виявляти вторинну факторну структуру, відповідну отриманим даним.

Для перевірки нашого припущення і, враховуючи точку зору К. Карвера, ми провели експлораторний факторний аналіз (ЕФА) кореляційної матриці взаємозв'язків між значеннями змінних копінг-стратегій. ЕФА проводився на випадково відібраній субвибірці випробовуваних (n=150). Він проводився методом головних компонент з подальшим обертанням за критерієм Varimax (з нормалізацією по Кайзеру). Було виділено два фактори, що пояснюють 51,0 % сумарної дисперсії (див. таблицю 6.8).

До першого фактору (вага 28,34 %) увійшли наступні копінг-стратегії (перераховані в порядку убутання величини факторного навантаження): пошук соціальної підтримки, конфронтаційний копінг, планування вирішення проблеми, самоконтроль, позитивна переоцінка. Змістовно цей фактор відображає тип поведінки оволодіння, який включає в себе поведінку, сфокусовану на вирішенні проблеми — конфронтаційний копінг, планування

вирішення та деякі форми поведінки, сфокусовані на оволодінні емоціями: регуляція емоцій (самоконтроль), пошук соціальної підтримки, когнітивна переоцінка. Виходячи із змісту копінг-стратегій, що цей утворили фактор, ми ідентифікували його як «копінг, орієнтований на взаємодію зі стресором».

Таблиця 6.8

Факторне відображення (після обертання) показників копінг-стратегій

Копінг-стратегії	Фактори	
	1	2
Конфронтаційний копінг	,689	
Дистанціювання		,745
Самоконтроль	,644	
Пошук соціальної підтримки	,724	
Прийняття відповідальності		,770
Втеча-уникнення		,790
Планування вирішення проблеми	,673	
Позитивна переоцінка	,594	
% поясненої дисперсії	28,34	22,76

Другий фактор (інформативність 22,76 %) утворений такими копінг-стратегіями як втеча-уникнення, прийняття відповідальності, дистанціювання. Змістовно цей фактор відображає таку сторону поведінки оволодіння, яка націлена на ухилення від взаємодії з стресором, на позбавлення від загрози або пов'язаної з нею емоціями. Тому даний фактор був ідентифікований як «копінг, орієнтований на уникнення стресору».

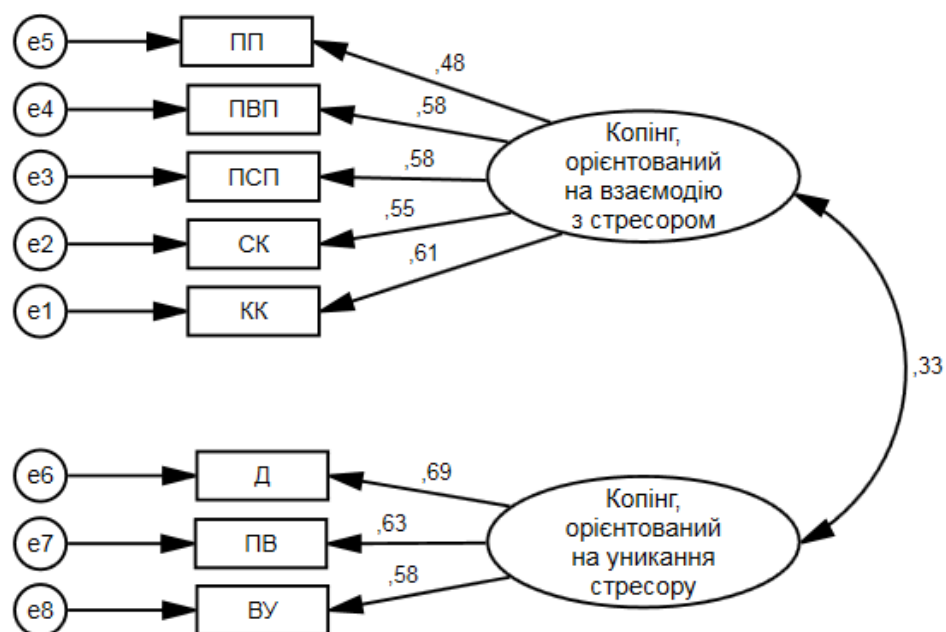

Рис. 6.2. Двохфакторна структурна модель копінг-стратегій

З метою підтвердження двох факторної моделі копінг-стратегій «другого рівня» ми провели конфірматорний (підтверджуючий) факторний аналіз на субвибірці, яка не приймала участь у ЕФА. Результати аналізу представлені у вигляді структурної моделі на рис. 6.2. Всі представлені на рисунку параметри являються значущими, в тому числі і позитивна кореляція між факторами ($r = 0,33$) Ми отримали наступні показники відповідності моделі емпіричним даним: критерій відносного згоди моделі CFI склав 1,00, квадратична усереднена помилка апроксимації RMSEA склала 0,00 (90% - вийдовірчий інтервал: 0,000-0,053), критерій χ^2 склав 17,17 при числі ступенів свободи 19, а їх приватне склало 0,90. Такі показники свідчать про дуже гарну відповідність моделі вихідним даним.

Підтверджена двохфакторна структурна модель копінг-стратегій є етапом застосування методу моделювання структурними рівняннями, з допомогою якого перевірялося теоретичне припущення про відношення між латентними змінними.

У емпіричному дослідженні перевірялася наступна гіпотеза: існують два пов'язаних між собою фактори (латентних змінних), що функціонують

як регулятивна система, які пророкують стійкість психіки до впливів зовнішнього світу, а успішність адаптації до них усвідомлюється як психологічне благополуччя: 1) інтелектуальний потенціал, 2) особистісний потенціал. Дві латентні змінні — копінг, орієнтований на взаємодію з стресором та копінг, орієнтований на уникання стресору, опосередковують вплив інтелектуально-особистісного потенціалу на психологічне благополуччя.

Для верифікації висунутої гіпотези на основі отриманої матриці інтеркореляцій ми побудували структурну модель, яка інтегрує вісім латентних змінних. Дві головні латентні змінні, інтелектуальний та особистісний потенціали, були пов'язані між собою ($r = 0,28$; $p < 0,010$) і передбачали психологічне благополуччя.

Результати структурного моделювання представлені на рис. 6.3. Показники узгодженості емпіричних даних і структурної моделі наступні: $\chi^2/df = 0,067$; CFI = 0,984; RMSEA = 0,017 (90% -вийдовірчий інтервал: 0,000-0,033), тобто модель демонструє гарну відповідність емпіричним даним і є спроможною.

Оцінки та статистики коефіцієнтів регресії, що характеризують відношення між латентними змінними структурної моделі, представлені у таблиці 6.9.

Інтерес для нас представляють прямі та непрямі ефекти між латентними змінними. Спочатку розглянемо прямі та непрямі ефекти інтелектуального потенціалу на залежні (ендогенні) змінні. Так, значення прямого ефекту інтелектуального потенціалу на психологічне благополуччя в стандартизованому виді дорівнює 0,21 ($p = 0,043$). Це означає, що два суб'єкти, які відрізняються на одну стандартну одиницю за інтелектуальним потенціалом, але рівні за оцінками копінгу «взаємодія зі стресором», відрізняються 0,21 одиниць за психологічним благополуччям. Або, іншими словами, збільшення на одну стандартну одиницю

інтелектуального потенціалу, при контролі копінгу «взаємодія зі стресором», веде до збільшення психологічного благополуччя на 0,21 стандартну одиницю. Тобто, спостерігається позитивний статистично значущий вплив інтелектуального потенціалу на психологічне благополуччя.

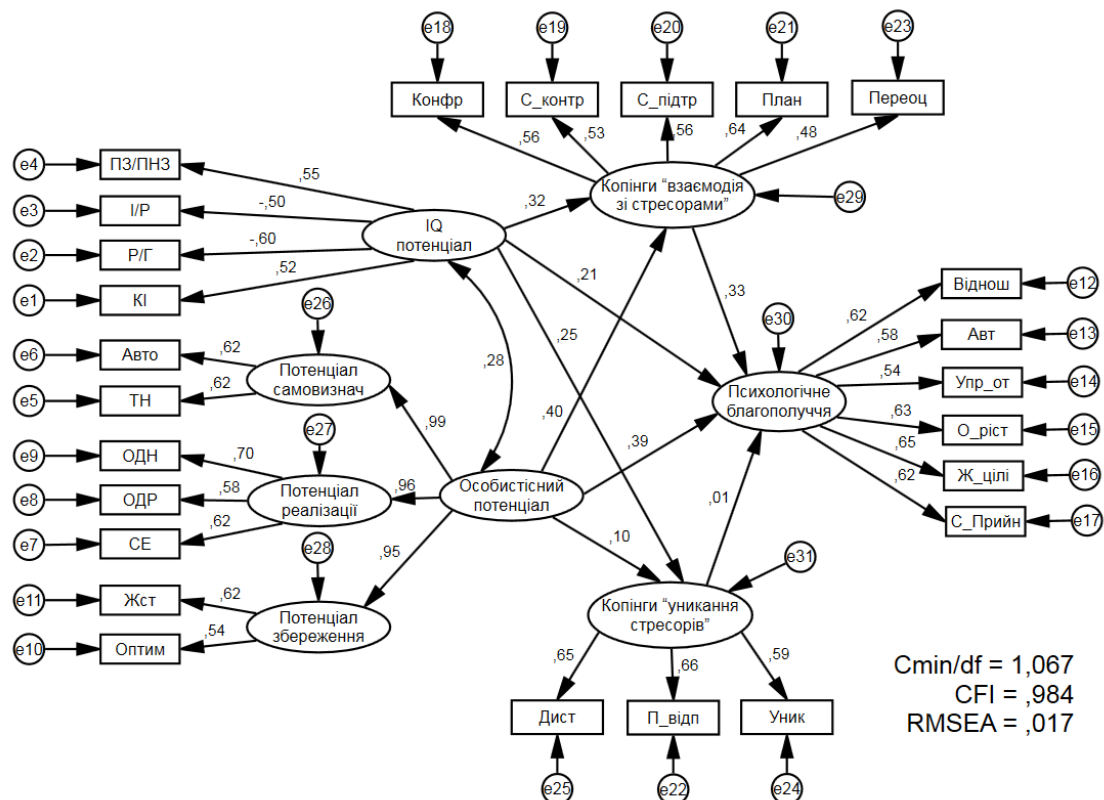

Рис. 6.3. Структурна модель взаємозв'язків інтелектуально-особистісного потенціалу, копінг-стратегій та психологічного благополуччя

В свою чергу, копінг «взаємодія зі стресором» статистично значуще позитивно впливає на психологічне благополуччя ($\beta = 0,33$; $p = 0,004$). Отже, виражена поведінка суб'єкта, яка спрямована на вирішення стрес-ситуації за допомогою планування, вироблення можливих рішень, логічного аналізу та оцінки варіантів, реалізації рішень і стійкій зосередженості на задачі позитивно впливає на ступінь успішності подолання важких життєвих ситуацій у процесі адаптації.

Таблиця 6.9

Регресійні ваги (нестандартизовані) для латентних змінних

Регресії			Оцінка	Стандартна помилка	Критичне відношення	Р
КВС	←	ІП	0,307	0,112	2,749	0,006
КУС	←	ОП	0,120	0,114	1,053	0,292
КВС	←	ОП	0,379	0,107	3,534	0,001
КУС	←	ІП	0,298	0,137	2,172	0,030
ПБ	←	ІП	0,260	0,148	2,021	0,043
ПБ	←	КУС	0,008	0,087	0,088	0,930
ПБ	←	КВС	0,435	0,151	2,873	0,004
ПБ	←	ОП	0,478	0,127	3,768	0,001

Примітка. ІП — інтелектуальний потенціал, ОП — особистісний потенціал, КВС — копінг, орієнтований на взаємодію зі стресором; КУС — копінг, орієнтований на уникання стресору.

Виявлено статистично значущий вплив фактору *Інтелектуальний потенціал* на усвідомлений вибір копінгу «взаємодія зі стресором» ($\beta = 0,32$; $p = 0,006$). Тобто, виражений рівень інтелектуального потенціалу сприяє вибору активних стратегій подолання стресової ситуації. В контексті нашого дослідження це: планування ($\beta = 0,64$), конфронтація ($\beta = 0,56$), соціальна підтримка ($\beta = 0,56$), самоконтроль ($\beta = 0,64$), позитивна переоцінка ($\beta = 0,48$). Всі β -ваги статистично значущі при $p < 0,001$. Дещо несподіваним виявився значущий вплив цієї змінної на вибір копінгу «уникання стресору» ($\beta = 0,25$; $p = 0,030$). Ймовірно, що вибір цих стратегій подолання може призводити до короткострокові вигоди, наприклад уникання негативних емоцій, швидке зниження негативного настрою. Але латентна змінна «копінг, орієнтований на уникання

стресору» не має значущого впливу на психологічне благополуччя ($\beta = 0,01$; $p = 0,930$), що свідчить про відсутність в довгостроковій перспективі ефекту цих стратегій подолання важких життєвих ситуацій.

У структурній моделі, найбільш цікавою виявляється медіаторна частина моделі, або непрямий ефект. Одна з причин інтересу до тестування опосередкування пов'язана зі спробою зрозуміти механізм, за допомогою якого вихідна змінна впливає на наслідок.

У структурній моделі непрямий ефект відображає відношення між незалежною латентною змінною — *«Інтелектуальний потенціал»* і залежною латентною змінною — *«Психологічне благополуччя»*, що опосередковане однією латентною змінною — *«Копінг, орієнтований на взаємодію зі стресором»*. Опосередкований ефект в нестандартизованому вигляді дорівнює 0,13. Він отримується шляхом перемноження нестандартизованих коефіцієнтів регресії (див таблицю 6.9) між *Інтелектуальним потенціалом* та *Копінгом, орієнтованим на взаємодію зі стресором* (0,31), *Копінгом, орієнтованим на взаємодію зі стресором* та *Психологічним благополуччям* (0,44). Оцінка статистичної значущості медіаторного ефекту за модифікованим тестом Соубела [308] дорівнює $t_{sob} = 1,99$ ($p = 0,047$). У нашому випадку мова йде про присутність часткового опосередкування, тому що прямий ефект при цьому не стає нульовим.

Опосередкований ефект *Інтелектуальним потенціалом* → *Копінгом, орієнтованим на уникання стресору* → *Психологічне благополуччя* дорівнює 0,02 ($0,298 \times 0,008$) є незначущим, що вказує на відсутність статистично значущого впливу на психологічне благополуччя латентної змінної «інтелектуальний потенціал» через опосередкування копінгом «уникання стресору».

Отже, механізм впливу інтелектуального потенціалу на психологічне благополуччя полягає в тому, що суб'єкт на основі сприйняття, оцінки і розуміння ситуації, обирає копінг-стратегії спрямовані на активні спроби

вирішити проблему, що дозволяє йому успішно адаптуватися до стресору. Успішність подолання життєвих ситуацій у процесі адаптації відображається у свідомості як психологічне благополуччя.

Роль інтелектуальних можливостей у копінг-поведінці — це досить дискусійне питання з огляду на те, що емпіричні дані, отримані різними авторами, інколи суперечать один одному. Проте результати досліджень, проведених в останні роки, доводять більшу ефективність у подоланні емоційного стресу інтелектуально продуктивних особистостей [6, 84, 199, 208]. Вони не прагнуть уникати вирішення проблеми і не орієнтуються на звернення до соціальної підтримки. Очевидно, що це пов'язано з їх більшою незалежністю, самостійністю, активністю і ініціативністю. Для них характерна впевненість у соціальних ситуаціях, вони не бояться робити вибір і приймати на себе відповідальність.

При зіткненні людини з емоційно важкою ситуацією ефективна взаємодія з навколишнім світом залежить від характеристик ментального простору, який розгортається на основі когнітивних та метакогнітивних структур. Очевидно, що індивіди із більшим інтелектуальним потенціалом спроможні до побудови більш об'єктивованої індивідуальної репрезентації того, що відбувається. Чим більше ефективною є ментальна репрезентація ситуації, тим в більшій мірі будуть регульованими афективні реакції суб'єкта в структурі його пізнавальної діяльності

Наші дані не лише підкріплюють дослідження інших авторів, а й доводять більшу ефективність в копінг-поведінці суб'єктів з високим *Інтелектуальним потенціалом*.

Прямі ефекти для іншої ключової латентної змінної — *Особистісний потенціал* виявилися наступними. Рівень вираженості особистісного потенціалу чинить позитивний статистично значущий вплив на психологічне благополуччя ($\beta = 0,39$; $p = 0,001$), впливає на вибір копінгу «взаємодія зі стресором» ($\beta = 0,40$; $p = 0,001$) і не впливає на вибір копінгу «уникання

стресору». Інтерпретувати вплив *Особистіного потенціалу* на *Психологічне благополуччя* слід наступним чином: збільшення на одну стандартну одиницю його значення, при контролі *Копінгу, орієнтованого на взаємодію зі стресором*, приведе до збільшення *Особистіного потенціалу* на 0,39 стандартних одиниць. Відповідно, збільшення на одну стандартну одиницю величини *Особистіного потенціалу* вестиме до зростання на 0,40 стандартних одиниць частоти вибору *Копінгу, орієнтованого на взаємодію зі стресором*. Тобто, чим вище значення у суб'єкта діяльності латентної змінної *Особистіний потенціал*, тим більше психологічно благополучним він себе відчуває, частіше обирає активні стратегії подолання стрес-ситуації.

Опосередкований копінгом «взаємодія зі стресором» вплив *Особистіного потенціалу* на *Психологічне благополуччя* є статистично значущим ($t_{sob} = 2,24$; $p = 0,025$) і дорівнює 0,165 ($0,379 \times 0,435$) і, навпаки, опосередкування копінгом «уникання стресору» є статистично не значущим ($t_{sob} = 0,09$; $p = 0,921$) і дорівнює 0,001 ($0,120 \times 0,008$).

Наші результати підтверджують дані досліджень інших авторів, зокрема, щодо ролі позитивних факторів у виборі копінг-стратегій: особистісних рис (R. MacCrae, P. Costa), життєстійкості (S. Maddi), оптимізму (C. Carver, J. Connor-Smith), сприйманий контроль (E. Skinner), самоефективності (A. Bandura) та ін. Проте інтеграція позитивних індивідуально-психологічних особливостей особистості в єдиному конструкті дозволяє пояснити більшу частину дисперсії результуючих змінних. Так, конструкт *Інтелектуально-особистісний потенціал* пояснює 34% дисперсії змінної — *Копінг, орієнтований на взаємодію зі стресором* та 55,5% змінної *Психологічне благополуччя*. Тим самим, ми робимо висновок про те, що він є ресурсом, що дозволяє суб'єкту підтримувати свою суб'єктність: демонструвати активну копінг-поведінку, а не емоційне реагування або уникнення вирішення проблеми, а також орієнтуватися в

більшій мірі на внутрішні ресурси, а не ресурси соціальної мережі і, як наслідок, — бути психологічно благополучним.

Таким чином, суб'єктність як здатність та готовність людини до активної, свідомої та цілеспрямованої реалізації накопиченого ментального досвіду визначається функціями саморегуляції суб'єкта, структурною передумовою яких є інтелектуально-особистісний потенціал. Суб'єктність, що обумовлена ним, виявляється не лише при вирішенні професійних, навчальних, але й всіх життєвих питань.

Висновки до розділу 6

1. У емпіричному дослідженні встановлено відокремлений вплив компонентів інтелектуально-особистісного потенціалу та стратегій подолання стресу на окремі показники психологічного благополуччя, а також вплив компонентів інтелектуально-особистісного потенціалу на вибір стратегій подолання стресу. На рівні окремих змінних ці впливи виражаються у наступному:

- Більш високий рівень психометричного інтелекту та полнезалежність супроводжуються підвищенням рівня психологічного благополуччя.
- Найбільш тісні зв'язки виявилися між показниками особистісного потенціалу та шкалами психологічного благополуччя, які вимірюють екзистенційні аспекти благополуччя — самоприйняття, життєві цілі та особистісне зростання.
- Копінг-стратегії, «дистанціювання», «втеча-уникання» та «прийняття відповідальності», не мають статистично значущого впливу на психологічне благополуччя суб'єкта навчальної діяльності.

2. Більш високий рівень розвитку психометричного інтелекту суттєво знижує частоту звертання до стратегії «втеча-уникання», але сприяє більш

частішому використанню «позитивної переоцінки» та «пошуку соціальної підтримки»; виражена полenezалежність впливає на більш частий вибір стратегії «самоконтроль», а гнучкість пізнавального контролю — «пошуку соціальної підтримки».

3. Високий рівень вираженості змінних, що складають особистісний потенціал, більш сильно сприяє вибору таких копінг-стратегій, як: самоконтроль конфронтаційний копінг, пошук соціальної підтримки, планування вирішення проблеми та позитивна переоцінка і менш готові вдаватися до стратегії дистанціювання, втеча-уникання, прийняття відповідальності.

4. Змінними-предикторами інтелектуально-особистісного потенціалу в регресійних рівняннях пояснюється від 11% до 25% дисперсії критеріальних змінних — показників психологічного благополуччя, але від 36% до 74% коли в коефіцієнти кореляції вносилася “поправка на затухання”. Копінг-стратегії як предиктори психологічного благополуччя пояснюють від 10% до 18% варіативності залежних змінних — показників психологічного благополуччя і від 33% до 72% з корекцією на надійність вимірювання змінних як предикторних, так і наслідкових. Змінні інтелектуально-особистісного потенціалу передбачають вибір копінг-стратегій від 6% (16% без «затухання») до 11% (41% без «затухання»).

5. Відповідно отриманим первинним даним в результаті експлораторного та конфірматорного факторного аналізу виділено дві латентні змінні стратегій подолання стресу. Перша змінна — це «копінг, орієнтований на взаємодію зі стресором», утворена стратегіями: пошук соціальної підтримки, конфронтаційний копінг, планування вирішення проблеми, самоконтроль, позитивна переоцінка. Друга латентна змінна — «копінг, орієнтований на уникання стресору», до якої ввійшли стратегії: дистанціювання, втеча-уникання та прийняття відповідальності. Фактори статистично значуще корелюють один з одним.

6. Встановлено як прямий ефект впливу латентних змінних, «інтелектуального» та «особистісного потенціалу», на критеріальну латентну змінну «психологічного благополуччя», так і опосередкований «копінгом, орієнтованим на взаємодію зі стресором» механізм пояснення латентної змінної «психологічного благополуччя». В цілому латентні змінні-предиктори, *Інтелектуальний потенціал* та *Особистісний потенціал* прогнозують, відповідно, 34% і 55,5% варіативності залежних латентних змінних — «копінг, орієнтований на взаємодію зі стресором» і «психологічне благополуччя».

ВИСНОВКИ

У дослідженні здійснено теоретико-методологічне обґрунтування та емпіричне вивчення феномену саморегуляції суб'єкта діяльності як форми реалізації його інтелектуально-особистісного потенціалу; розроблено комплексну методику його діагностики; вивчено динаміку розвитку в сенситивний період; досліджено його інваріантні та варіативні структурні складові у зв'язку з успішністю професійної та навчальної діяльності, психологічним благополуччям. Узагальнюючи результати дослідження, можна зробити наступні висновки:

1. На основі положень суб'єктно-діяльнісного та системно-суб'єктного підходів обґрунтовано концепцію саморегуляції суб'єкта діяльності (професійної та навчальної), згідно з якою вона розглядається як процес, що заснований на інтелектуально-особистісних можливостях індивідуальності, інтегрованих суб'єктом для забезпечення цілеспрямованості та успішності діяльності.

2. Операціоналізовано поняття інтелектуально-особистісного потенціалу, яке розуміється як системна якість, що прямо зв'язана із успішністю саморегуляції суб'єкту діяльності. Інтелектуальними складовими потенціалу є: загальні інтелектуальні здібності, полenezалежність, рефлексивність, гнучкість когнітивного контролю. Особистісними — автономна каузальність, толерантність до невизначеності, самоефективність, орієнтація на дію в разі неуспіху та при реалізації запланованого, життєстійкість, оптимістичний атрибутивний стиль. Структурна модель, побудована на основі цих показників дозволяє отримати інтегральну оцінку інтелектуально-особистісного потенціалу суб'єкта діяльності.

3. Змінні, що утворюють інтелектуально-особистісний потенціал, є неспецифічними психологічними регуляторами, що властиві суб'єкту діяльності відносно трьох проблемних контекстів — ситуацій

невизначеності, досягнення, тиску. Встановлено інваріантність структурної організації цих змінних у суб'єктів різних видів діяльності та функцій саморегуляції у трьох означених контекстах: розуміння ситуації, самовизначення, реалізації наміру та стійкості відносно несприятливих обставин. Інваріантність структури проявляється, перш за все, в стабільності індексів відповідності емпіричних даних концептуальній моделі та оцінок параметрів моделі.

4. У процесі навчальної діяльності відбуваються певні кількісні зміни у рівнях розвитку компонентів інтелектуально-особистісного потенціалу суб'єкту. Інтелектуально-особистісний потенціал суб'єкту навчальної діяльності має наступну динаміку росту, відповідно до якої:

- інтелектуальний компонент потенціалу розвивається за лінійною функціональною формою. Більш високі середні рівні інтелектуального потенціалу пов'язані з більш низькими темпами його росту на протязі навчання, а більш низькі значення інтелектуального потенціалу на початку навчання, пов'язані із більш високими темпами розвитку.

- особистісний компонент потенціалу відповідає моделі нелінійної (квадратичної) функціональної форми розвитку. Більш високі середні рівні особистісного потенціалу на початку навчання, характеризуються більш швидким темпом зниженням, а випробовувані із більш низьким початковим рівнем особистісного потенціалу мають менший темп зниження на протязі навчання у вищому навчальному закладі.

Кількісні співвідношення між компонентами інтелектуально-особистісного потенціалу визначають спрямованість та особливості актуалізації функцій саморегуляції суб'єкту у відповідності до поточних умов діяльності.

5. У напружених (надзвичайних) ситуаціях, де важливо досягнення продуктивного результату, провідну роль відіграють функції реалізації та стійкості. Регуляторний ефект інтелектуально-особистісного потенціалу

безпосередньо та частково опосередкований через усвідомлену саморегуляцію довільної активності проявляється у зв'язку із надійністю професійної діяльності суб'єкта у надзвичайній ситуації. Надійність професійної діяльності безпосередньо прямо пов'язана із рівнем загальних інтелектуальних здібностей, полenezалежністю, рефлексивністю, гнучкості когнітивного контролю, автономною каузальною орієнтацією, самоефективністю, життєстійкістю суб'єкта.

6. Для ситуацій невизначеності освітнього середовища провідною є функція самовизначення. Успішність навчання суб'єктів навчальної діяльності регулюється компонентами інтелектуально-особистісного потенціалу двома способами. Перший спосіб полягає в тому, що інтелектуальний компонент потенціалу має безпосередній вплив на успішність навчальної діяльності. Другий спосіб характеризується тим, що ефект особистісного компоненту потенціалу опосередковується мотиваційними змінними, зокрема такою ключовою складовою мотивації як наполегливість. В цілому інтелектуально-особистісний потенціал пояснює більше 50 % дисперсії академічної успішності суб'єкту навчальної діяльності.

7. Інтелектуально-особистісний потенціал має значущий передбачуваний регуляторний ефект стосовно динаміки ситуативної тривоги суб'єктів навчальної діяльності. По-перше, він обумовлює відмінності у початковому рівні ситуативної тривоги в напруженій ситуації екзамену. Чим вище потенціал тим нижче її рівень перед іспитом ($\beta = -0,47$). По-друге, він визначає середню норму змін ситуативної тривоги та відмінності в темпах її зростання у різних студентів. Це проявляється в тому, що чим вище рівень інтелектуально-особистісного потенціалу, тим більш повільний середній темп зростання ситуативної тривоги ($\beta = -0,89$) та більш швидке її зниження до початкового рівня ($\beta = 0,80$). Саморегуляція стану тривоги здійснюється перш за все за рахунок тих структур інтелектуально-

особистісного потенціалу, що реалізують функції самовизначення та збереження стійкості.

8. У важких життєвих ситуаціях чільне місце займає функція збереження стійкості. Суб'єкт діяльності у важкій (стресовій) ситуації вдається до двох інтегративних стратегій її подолання. Перша — це «Копінг, орієнтований на взаємодію зі стресором», утворена стратегіями: пошук соціальної підтримки, конфронтаційний копінг, планування вирішення проблеми, самоконтроль, позитивна переоцінка. Друга — «Копінг, орієнтований на уникання стресору», до якої ввійшли стратегії: дистанціювання, втеча-уникання та прийняття відповідальності. Фактори корелюють один з одним. Стратегії розглядаються як медіаторні змінні, через які інтелектуально-особистісний потенціал пов'язаний із результируючою змінною — психологічним благополуччям.

9. Інтелектуальний та особистісний компоненти потенціалу регулюють вибір суб'єктом способів вирішення важких ситуацій (копінг-стратегій). Вони статистично значуще пов'язані із усвідомленим вибором копінг-стратегій, орієнтованих на взаємодію із стресором, прогнозуючи 55,5% дисперсії інтегративної змінної «Психологічне благополуччя». Високий рівень інтелектуально-особистісного потенціалу сприяє вибору активних стратегій подолання стресової ситуації. Отже, він є важливим ресурсом, що дозволяє суб'єкту підтримувати свою суб'єктність і психологічне благополуччя.

Спостережувані змінні інтелектуально-особистісного потенціалу суб'єкта діяльності пов'язані із окремими показниками психологічного благополуччя, наступним чином:

- найбільш тісні зв'язки виявлено між показниками особистісного потенціалу та шкалами психологічного благополуччя, які вимірюють екзистенційні аспекти благополуччя — самоприйняття, життєві цілі та особистісне зростання;

- більш високий рівень розвитку психометричного інтелекту суттєво знижує частоту звертання до стратегії втеча-уникання, але сприяє більш частому використанню позитивної переоцінки та пошуку соціальної підтримки; виражена полenezалежність впливає на більш частий вибір стратегії самоконтролю, а гнучкість когнітивного контролю на пошук соціальної підтримки;

- високий рівень вираженості змінних, що складають особистісний потенціал, сприяє вибору таких копінг-стратегій, як самоконтроль, конфронтаційний копінг, пошук соціальної підтримки, планування вирішення проблеми та позитивна переоцінка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К. А. О субъекте психической деятельности / К.А. Абульханова-Славская. — М.: Наука, 1973. — 287 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности / К.А. Абульханова-Славская. — М.: Наука, 1980. — 334 с.
3. Абульханова К. А. Принцип субъекта в отечественной психологии / К.А. Абульханова. — Психология. Журнал Высшей школы экономики. — 2005. — Т. 2. — № 4. — С. 3–22.
4. Айзенк Г. Структура личности / Г. Айзенк. — СПб.: Ювента. М.: «КСП+», 1999. — 464 с.
5. Акинщикова Г. И. Дифференциально-психологические исследования студентов / Г.И. Акинщикова, М.Д. Дворяшина, А.А. Бодалев, Н.Н. Обозов // Комплексные социальные исследования. — Л.: ЛГУ, 1976. — С.173–196.
6. Алексапольский А. А. Стилиевые и уровневые свойства интеллекта как факторы совладающего поведения: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. психол. наук: специальность: 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Алексапольский Алексей Андреевич. — М.: 2008. — 26 с.
7. Алексеев П. В. Философия / П.В. Алексеев, А.В. Панин. — М.: ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2005. — 608 с.
8. Ананьев Б. Г. Психологическая структура человека как субъекта / Б. Г. Ананьев // Человек и общество. — Вып. 2. — Л.: ЛГУ, 1967. — С. 235–249.
9. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. — Л.: ЛГУ, 1968. — 339 с.
10. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. — СПб.: Питер, 2001. — 272 с.

11. Андреева И. Н. Эмоциональный интеллект как феномен современной психологии / И. Н. Андреева. — Новополюцк : ПГУ, 2011. — 388 с.
12. Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Античность и Средневековье (1–2) / Д. Антисери, Дж. Реале. — СПб.: «Издательство Пневма», 2003. — 688 с.
13. Анохин П.К. Принципиальные вопросы общей теории функциональных систем / П.К. Анохин // Принципы системной организации функций. — М.: Наука, 1973. — С. 5–61.
14. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысливание, преобразование ситуаций и психологическая защита [Текст] / Л.И. Анцыферова // Психологический журнал. — 1994. — Т. 15. — № 1. — С. 3–19.
15. Анцыферова Л.И. Психологическое содержание феномена «субъект» и границы субъектно-деятельностного подхода / Л.И. Анцыферова // Проблема субъекта в психологической науке / Под ред. А.В. Брушлинского, М.И. Володиковой, В.Н. Дружинина. — М.: Академический проект, 2000. — С. 27–42.
16. Аристотель. Никомахова этика. Сочинения: В 4-х т. Т. 4 / Аристотель // Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А. И. Доватура. — М.: Мысль, 1983. — 830 с.
17. Асмолов А. Г. Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека [Текст] / А.Г. Асмолов. — М.: Смысл: Издательский центр «Академия», 2007. — 528 с.
18. Баева И. А. Экстремальная ситуация в контексте психологии безопасности / И. А. Баева // Психология экстремальных ситуаций / Под ред. В.В. Рубцова, С.Б. Малых. — М.: Психологический ин-т РАО, 2008. — С. 110–124.

19. Балакшина Ж. А. Возрастная изменчивость интеллекта и креативности от подросткового периода до взрослости / Ж.А. Балакшина, М.В. Фор // Вестник Санкт-Петербургского университета. — Серия 12: Психология. Социология. Педагогика. — 2008. — № 4. — С. 75–80.
20. Бандура А. Теория социального научения / А. Бандура. — СПб.: Евразия, 2000. — 320 с.
21. Бернштейн Н. А. Физиология движений и активность / Н. А. Бернштейн. — М.: Наука, 1990. — 494 с.
22. Бодров В. А. Психология и надежность: человек в системах управления техникой / В. А. Бодров, В. Я. Орлов. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 1998. — 288 с.
23. Бодров В. А. Система психической регуляции стрессоустойчивости человека-оператора / В.А. Бодров, А.А. Обознов // Психологический журнал. — 2000. — Т. 21. — № 4. — С. 32–40.
24. Бодров В. А. Психологический стресс: развитие и преодоление / В. А. Бодров. — М.: ПЕР СЭ, 2006. — 525 с.
25. Брушлинский А. В. Проблема субъекта в психологической науке / А.В. Брушлинский // Психологический журнал. — 1991. — Т. 12. — № 6. — С. 3–10.
26. Брушлинский А. В. Проблема субъекта в психологической науке / А.В. Брушлинский // Психологический журнал. — 1992. — Т. 13. — № 6. — С. 3–12.
27. Брушлинский А. В. Проблемы психологии субъекта / А.В. Брушлинский. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 1994. — 109 с.
28. Брушлинский А.В. Психология субъекта. / А.В. Брушлинский. — М.: Алетейя, 2003. — 272 с.
29. Бурлачук Л. Ф. Психология жизненных ситуаций / Л.Ф. Бурлачук, Е.Ю. Коржова. — М.: Российское педагогическое агентство, 1998. — 263 с.

30. Венда В. Ф. Психологические факторы надежности управления автомобилями и проблема общения между водителями / В.Ф. Венда, Р.В. Ротенберг, Г.С. Улиханян // Психологический журнал. — 1983. — Т.4. — № 4. — С. 75–86.

31. Виноградова Л. В. Интеллектуальный контроль: метакогнитивные аспекты интеллектуальной регуляции / Л. В. Виноградова. — Черкассы: Чабаненко Ю., 2009. — 190 с.

32. Войтенко А. М. К вопросу о профессиональной надежности летчика / А.М. Войтенко, В.А. Пономаренко // Военно-медицинский журнал. — 1993.— № 5.— С. 51–53.

33. Волочков А. А. Активность субъекта сферы жизни: теоретическая модель и эмпирика / А.А. Волочков // Психология. Журнал высшей школы экономики. — 2010. — Т. 7. — № 1. — С. 19–54.

34. Выготский Л. С. Собр. соч.: в 6 т. / Л.С. Выготский. — М., 1982. — Т.2. — С. 21–22, 357–358.

35. Галактионов А. И. Основы инженерно-психологического проектирования АСУ ГП / А.И. Галактионов. — М.: Энергия, 1978. — 208 с.

36. Гегель Ф. Наука логики. В 3 т. Т.2 [Электронный ресурс] / Ф. Гегель; пер. с нем. — М., 1971. — Режим доступа: [RoyalLib.ru>book/gegel_fridrih/nauka_logiki.html](http://RoyalLib.ru/book/gegel_fridrih/nauka_logiki.html).

37. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа / Г. В. Ф. Гегель. — М.: Наука, 2000. — 495 с.

38. Генисаретский О. И. Концепция человеческого потенциала: исходные соображения / О.И. Генисаретский, Н.А. Носов, Б.Г. Юдин // Человек. — 1996. — № 4. — С. 5–21.

39. Головей Л. А. Интеллектуальный потенциал как фактор профессионального самоопределения личности / Л. А. Головей, М. Ю. Дербенева // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 12. — 2009. — Вып. 2. — Ч. II. — С. 58–66.

40. Голубева Э. А. Способности. Личность. Индивидуальность / Э.А. Голубева. — Дубна: «Феникс+», 2005. — 512 с.
41. Гордеева Т. О. Психология мотивации достижения / Т.О. Гордеева. — М.: Смысл, 2006. — 336 с.
42. Гордеева Т. О. Диагностика оптимизма как стиля объяснения успехов и неудач: Опросник СТОУН / Т. О. Гордеева, Е. Н. Осин, В. Ю. Шевяхова. — М.: Смысл, 2009. — 152 с.
43. Гордеева Т.О. Позитивное мышление как фактор учебных достижений старшеклассников / Т.О. Гордеева, Е.Н. Осин // Вопросы психологии. — 2010. — № 1. — С. 24–33.
44. Гордеева Т. О. Вклад личностного потенциала в академические достижения / Т.О. Гордеева, Д.А. Леонтьев, Е.Н. Осин // Личностный потенциал: структура и диагностика / Под ред. Д.А. Леонтьева. — М.: Смысл, 2011. — С. 642–668.
45. Гордеева Т. О. Особенности мотивации достижения и учебной мотивации студентов, демонстрирующих разные типы академических достижений (ЕГЭ, победы в олимпиадах, академическая успеваемость) [Электронный ресурс] / Т.О. Гордеева, Е.Н. Осин // Психологические исследования. — 2012. — Т. 5. — № 24. — Режим доступа: <http://psystudy.ru>.
46. Гордеева Т. О. Внутренние источники настойчивости и ее роль в успешности учебной деятельности / Т.О. Гордеева, О.А. Сычев // Психология обучения. — 2012. — № 1. — С. 33–48.
47. Губинский А. И. Теория надежности в применении к оператору / А.И. Губинский, Б.Ф. Ломов, Р.М. Мансуров, Г.В. Суходольский / Инженерная психология в приборостроении. — М.: Наука, 1967.— С. 116–124.

48. Гусев А. И. Толерантность к неопределенности: проблематика исследований / А. И. Гусев // Практична психологія та соціальна робота. — 2007. — № 8. — С. 75–80.

49. Гусев А. Н. Роль личностной саморегуляции в решении пороговой задачи: психофизический и дифференциально-психологический анализ / А.Н. Гусев, С.А. Емельянова // Вестник Московского университета. Серия 14. Психология. — 2013. — № 2. — С. 76–92.

50. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения / В.В. Давыдов. — М.: Педагогика, 1986 — 240 с.

51. Дерябо С. Личность: от субъективности к субъектности / С. Дерябо // Развитие личности. — 2002. — № 3. — С. 261–265.

52. Дикая Л. Г. Психическая саморегуляция функционального состояния человека (системно-деятельностный подход) / Л.Г. Дикая. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2003. — 318 с.

53. Дикая Л. Г. От саморегуляции к субъектной регуляции личности в профессиональной деятельности / Л.Г. Дикая // Психология совладающего поведения: материалы Междунар. науч.-практ. конф. / Отв. ред.: Е.А. Сергиенко, Т.Л. Крюкова. — Кострома: КГУ им. Н.А. Некрасова, 2007. — С. 246–247.

54. Дикая Л. Г. Личностный потенциал как вероятностная детерминанта стрессустойчивости / Л.Г. Дикая // Психология стресса и совладающего поведения: материалы III Междунар. науч.-практ. конф. Кострома, 26–28 сент. 2013 г.: в 2 т. / отв. ред.: Т. Л. Крюкова, Е. В. Куфтяк, М. В. Сапоровская, С. А. Хазова. — Кострома: КГУ им. Н. А. Некрасова, 2013. — Т. 1. — С. 175–176.

55. Дружинин В. Н. Психология общих способностей. 2-е изд. / В.Н. Дружинин. — СПб.: Питер Ком, 1999. — 368 с.

56. Жуковская Л. В. Шкала психологического благополучия К. Рифф / Л.В. Жуковская, Е.Г. Трошихина // Психологический журнал. — М.: Наука. — 2011. — Т. 32 . № 2. — С. 82–93.
57. Загальна психологія / За заг. ред. академіка С. Д. Максименка. — Вінниця: Нова Книга, 2004. — 704 с.
58. Зараковский Г. М. Психологический потенциал индивида и популяции / Г. М. Зараковский, Г. Б. Степанова // Человек. — 1998. — № 3. — С. 50–60.
59. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / Ред. В. О. Моляко, О. Л. Музыка. — Житомир: Рута, 2006. — 320 с.
60. Зимняя И. А. Педагогическая психология / И.А. Зимняя. — М.: МПСИ, 2000. — 448 с.
61. Знаков В. В. Психология субъекта как методология понимания человеческого бытия / В.В. Знаков // Психологический журнал. — 2003. — Т. 24. — № 2. — С. 95–105.
62. Знаков В. В. Психология понимания: проблемы и перспективы / В.В. Знаков. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2005. — 448 с.
63. Иванников В.А. Психологические механизмы волевой регуляции / В.А. Иванников. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1991. — 142 с.
64. Ильясов И. И. Структура процесса учения / И.И. Ильясов. — М.: Изд-во Московского ун-та, 1986. — 200 с.
65. Ишков А. Д. Учебная деятельность студента: психологические факторы успешности / А. Д. Ишков. — М.: Издательство АСВ, 2004. — 224 с.
66. Интеллектуальный потенциал человека: проблемы развития / Под ред. А. А. Крылова, Л. А. Головей. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2003. — 200 с.
67. Капрара Дж. Психология личности / Дж. Капрара, Д. Сервон. — СПб.: Питер, 2003. — 640 с.

68. Карпов А. В. Метасистемная организация уровневых структур психики / А.В. Карпов. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. — 503 с.
69. Карпов А. В. Психология метакогнитивных процессов личности / А.В. Карпов, И.М. Скитяева — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2005. — 352 с.
70. Карпов А. В. Понятия метакогнитивных и интегративных процессов как концепты психологии саморегуляции / А.В. Карпов // Субъект и личность в психологии саморегуляции / Под ред. В.И. Моросановой. — М., Ставрополь: ПИ РАО, СевКавГТУ, 2007. — С. 46–67.
71. Келле В. Ж. Человеческий потенциал и человеческая деятельность / В.Ж. Келле // Человек. — 1997. — № 6. — С. 5–14.
72. Ключко В. Е. Инновационный потенциал личности: системно-антропологический контекст / В.Е. Ключко, Э.В. Галажинский // Вестник Томского государственного университета. — Томск: Изд-во ТГУ, 2009. — № 325. — С. 146–151.
73. Кондратюк Н. Г. Надежность действий спасателя в чрезвычайных ситуациях: регуляторные и личностные предпосылки / Н.Г. Кондратюк, В.И. Моросанова // Вестник ЮУрГУ. — № 40. — 2010. — Серия «Психология», выпуск 11. — С. 51–61.
74. Конопкин О. А. Психическая саморегуляция произвольной активности человека (структурно-функциональный аспект) / О.А. Конопкин // Вопросы психологии. — 1995. — № 1. — С. 5–12.
75. Конопкин О. А. Методологические проблемы психологии саморегуляции / О.А. Конопкин // Субъект и личность в психологии саморегуляции / Под ред. В. И. Моросановой. — М., Ставрополь: ПИ РАО, СевКавГТУ, 2007. — С. 12–30.
76. Конопкин О. А. Психологические механизмы регуляции деятельности / О.А. Конопкин. — М.: Ленанд, 2011. — 320 с.

77. Конопкин О. А. Связь учебной успеваемости студентов с индивидуально-типологическими особенностями их саморегуляции / О.А. Конопкин, Г.С. Прыгин // Вопросы психологии. — 1984. — № 3. — С. 42–53.

78. Конопкин О. А. Фундаментальные проблемы общей психологии / О.А. Конопкин, В.И. Моросанова / Отв. ред.: Н.И. Чуприкова, И. В. Равич-Щербо. — М.: Психологический институт РАО, Московский городской психолого-педагогический университет, 2004. — Т.1. — Кн. 1. — С. 421–431.

79. Корнилов С. А. Современные средства диагностики интеллектуального потенциала: кросс-культурная адаптация зарубежных методических комплексов / С.А. Корнилов, С.Д. Смирнов, Е.Л. Григоренко // Вестник Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. — 2009. — № 4. — С. 55–66.

80. Корнилов С. А. Самооценка интеллекта и успешность обучения: мини мета-анализ / С.А. Корнилов // Вестник Московского университета. Сер. 14. Психология. — 2011. — №3. — С. 56–66.

81. Корнилова Т. В. Психология риска и принятия решений / Т. В. Корнилова. — М.: Аспект Пресс, 2003. — 286 с.

82. Корнилова Т. В. Методологические проблемы психологии принятия решений / Т. В. Корнилова // Психологический журнал. — 2005. — Т. 26. — № 1. — С. 7–17.

83. Корнилова Т. В. Саморегуляция и личностно-мотивационная регуляция принятия решений / Т. В. Корнилова // Субъект и личность в психологии саморегуляции / Под ред. В. И. Моросановой. — М., Ставрополь: ПИ РАО, СевКавГТУ, 2007. — С. 181–194.

84. Корнилова Т. В. Интеллектуально-личностный потенциал человека в стратегиях совладания / Т. В. Корнилова // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. — 2010. — № 1. — С. 46–57.

85. Корнилова Т. В. Динамическое функционирование интеллектуально-личностного потенциала человека в психологической регуляции решений и

выборов / Т. В. Корнилова // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. — 2011. — № 1. — С. 66–78.

86. Корнилова Т. В. Психология неопределенности: единство интеллектуально-личностной регуляции решений и выборов / Т.В. Корнилова // Психологический журнал. — 2013. — Т.— 34. — № 3. — С. 59–68.

87. Корнилова Т. В. Модификация опросника имплицитных теорий К. Двек (в контексте изучения академических достижений студентов) / Т.В. Корнилова, С.Д. Смирнов, М.А. Чумакова, С.А. Корнилов, Е.В. Новотоцкая-Власова // Психологический журнал. — 2008. — Том 29. — № 3. — С. 106–120.

88. Короленко Ц. П. Психология человека в экстремальных условиях / Ц.П. Короленко. — Л.: Медицина, 1978. — 272 с.

89. Котик М. А. Саморегуляция и надежность человека-оператора / М.А. Котик. — Таллин: Валгус, 1974. — 167 с.

90. Котик М. А. Природа ошибок человека-оператора // М.А. Котик, А.М. Емельянов. — М.: Транспорт, 1993. — 252 с.

91. Крылов А. А. Психологические проблемы развития интеллектуального потенциала человека / А.А. Крылов, Н.А. Кудрявцева // Вестник Ленинградского университета. Сер. 6, вып. 3 (№ 20). — Л., 1990. — С. 43–49.

92. Крюкова Т. Л. Психология совладающего поведения / Т. Л. Крюкова; Костром. гос. ун-т им. Н.А. Некрасова. — Кострома: Авантитул, 2004. — 343 с.

93. Кудрявцев В. Т. Идеи субъекта – основание единства отечественного психологического знания? / В. Т. Кудрявцев // Вопросы психологии. — 1999. — №1. — С.123–126.

94. Кудрявцева Н. А. Теоретическая модель интеллектуального потенциала / Н. А. Кудрявцева // Интеллектуальный потенциал человека: проблемы развития. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2003. — С. 74–84.

95. Кузьмина Н. Е. Лонгитюдное исследование изменений в уровне интеллекта / Н.Е. Кузьмина // Б.Г. Ананьев и ленинградская школа в развитии современной психологии. Тезисы научно-практической конференции — Ленинград, 1995. — 5–6 декабря. — Л.: ЛГУ, 1995. — С. 69–70.

96. Лабезная Е. О. Травматическая стрессовая ситуация и посттравматический адаптационный процесс / Е.О. Лабезная // Психология состояний / Под ред. А.О. Прохорова. — СПб.: Питер, 2004. — С. 373–385.

97. Лебедев В. И. Личность в экстремальных условиях / В.И. Лебедев. — М.: Политиздат, 1989. — 304 с.

98. Леонова А. Б. Комплексная методология анализа профессионального стресса: от диагностики к профилактике и коррекции / А.Б. Леонова // Психологический журнал. — 2004. — Т. 25. — № 2. — С. 76–85.

99. Леонова А. Б., Психологические технологии управления состоянием человека / А.Б. Леонова, А.С. Кузнецова. — М.: Смысл, 2007. — 311 с.

100. Леонова А. Б. Функциональные состояния человека в трудовой деятельности / А.Б. Леонова, В.И. Медведев. — М.: МГУ, 1981.— 112 с.

101. Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность / А. Н. Леонтьев — М.: Политиздат, 1975. — 304 с.

102. Леонтьев Д. А. Личностное в личности: личностный потенциал как основа самодетерминации / Д. А. Леонтьев // Ученые записки кафедры общей психологии МГУ им. М.В. Ломоносова. — М.: Смысл, 2002. — Вып.1. — С. 56–65.

103. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. — М.: Смысл, 2003. — 487 с.

104. Леонтьев Д. А. Личностный потенциал как потенциал саморегуляции / Д.А. Леонтьев // Ученые записки кафедры общей

психологии МГУ им. М.В. Ломоносова / под ред. Б.С. Братуся, Е.Е. Соколовой. — М.: Смысл, 2006. — Вып. 2. — С. 85–105.

105. Леонтьев Д. А. Перспективы неклассической психодиагностики / Д. А. Леонтьев [Электронный ресурс] // Психологические исследования: электрон. науч. журн. 2010. № 4(12). URL: <http://psystudy.ru>.

106. Леонтьев Д. А. Психологические ресурсы преодоления стрессовых ситуаций: к уточнению базовых конструктов / Д. А. Леонтьев // Психология стресса и совладающего поведения: материалы II Междунар. науч.-практ. конф. Кострома, 23—25 сент. 2010 г.: в 2 т. / отв. ред.: Т. Л. Крюкова, М. В. Сапоровская, С. А. Хазова. — Кострома: КГУ им. Н. А. Некрасова, 2010. — Т. 2. — С. 40–42.

107. Леонтьев Д. А. Что дает психологии понятие субъекта: субъектность как измерение личности / Д. А. Леонтьев // Эпистемология и философия науки. — 2010. — XXV. — № 3. — С. 136–153.

108. Леонтьев Д. А. Новые ориентиры понимания личности в психологии: от необходимого к возможному / Д. А. Леонтьев // Вопросы психологии. — 2011. — № 1. — С. 3–27.

109. Леонтьев Д. А. Психология выбора. Часть 1. За пределами рациональности / Д. А. Леонтьев // Психологический журнал, 2014, том 35, № 5, с. 5–18

110. Леонтьев Д. А. Тест жизнестойкости / Д. А. Леонтьев, Е. И. Рассказова. — М.: Смысл, 2006. — 63 с.

111. Леонтьев Д. А. Опыт структурной диагностики личностного потенциала / Д. А. Леонтьев, Е. Ю. Мандрикова, Е. Н. Осин, А. В. Плотникова, Е. И. Рассказова // Психологическая диагностика. — 2007. — № 1. — С. 8–31.

112. Личностные и когнитивные аспекты саморегуляции деятельности человека / Под ред. В. И. Моросановой. — М.: Психологический институт РАО, 2006. — 320 с.

113. Личностный потенциал: структура и диагностика / Под ред. Д. А. Леонтьева. — М.: Смысл, 2011. — 680 с.
114. Ломов Б. Ф. Человек и техника / Б.Ф. Ломов. — М.: Советское радио, 1966. — 464 с.
115. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. — М.: Наука, 1984. — 444 с.
116. Магомед-Эминов М. Ш. Феномен экстремальности / М.Ш. Магомед-Эминов. — М.: Психоаналитическая ассоциация, 2008. — 218 с.
117. Мадди С. Теории личности: сравнительный анализ / С. Мадди. — СПб.: Издательство «Речь», 2002. — 539 с.
118. Маклаков, А. Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях / А.Г. Маклаков // Психологический журнал. — 2001. — Т. 22. — № 1. — С. 16–24.
119. Маклаков А. Г. Психология и педагогика. Военная психология: Учебник для вузов / А.Г. Маклаков. — СПб.: Питер, 2005. — 464 с.
120. Малахова С. И. Связь психометрического интеллекта с личностной саморегуляцией студентов: Дис. канд. психол. наук: специальность 19.00.07 «Педагогическая психология» / Малахова Светлана Игоревна. — М. 2013. — 172 с.
121. Малкина-Пых И. Г. Экстремальные ситуации. Справочник практического психолога / И.Г. Малкина-Пых. — М.: Изд-во Эксмо, 2006. — 960 с.
122. Мамардашвили М. Как я понимаю философию. 2-ое издание, измененное и дополненное / М. Мамардашвили / Составление и предисловие Ю.П. Сенокосова. — М.: «Прогресс», 1992. — 416 с.
123. Маноха И. П. Человек и потенциал его бытия. Опыт синтеза онтологических и психологических познавательных техник / И.П. Маноха. — К.: «Стимул К», 1995. — 256 с.

124. Марищук В. Л. Поведение и саморегуляция человека в условиях стресса / В.Л. Марищук, В.И. Евдокимов. — СПб.: Изд. дом Сентябрь, 2001. — 260 с.

125. Марков В. Н. Личностные основы социальной устойчивости / В. Н. Марков // Общественные науки и современность. — 2002. — № 1. — С. 136–143.

126. Медведев В. И. Психофизиологический потенциал как фактор устойчивости популяции в условиях глобальных изменений природной среды и климата / В.И. Медведев, Г.М. Зараковский // Физиология человека. — 1994. — Т. 20. — № 6. — С. 5–15.

127. Медведев В. И. Общие положения теории функциональных состояний / В.И. Медведев, А.Б. Леонова // Психологические основы профессиональной деятельности: хрестоматия / Сост. В.В. Бодров. — М.: Пер Сэ: Логос, 2007. — С. 573–581.

128. Милерян Е. А. Эмоционально-волевые компоненты надежности оператора / Е.А. Милерян // Очерки психологии труда оператора. — М.: Наука, 1974. — С. 5–82.

129. Миллер Дж. Планы и структура поведения / Дж. Миллер, Е. Галантер, К. Прибрам. — М.: Прогресс, 1965. — 237 с.

130. Мишел Уолтер Развитие силы воли / Уолтер Мишел. — М.: Манн, Иванов и Вебер, 2015. — 336 с.

131. Моросанова В. И. Стиль саморегулирования и его функции в произвольной деятельности человека / В. И. Моросанова // Стиль человека: психологический анализ / Под ред. А.В. Либина. — М.: Смысл, 1998. — С. 142–162.

132. Моросанова В. И. Индивидуальный стиль саморегуляции: феномен, структура и функции в произвольной активности человека / В. И. Моросанова. — М.: Наука, 2001. — 192 с.

133. Моросанова В. И. Категория субъекта: методология и исследования / В. И. Моросанова // Вопросы психологии. — 2003. — № 2. — С. 140–144.

134. Моросанова В. И. Саморегуляция и индивидуальность человека / В.И. Моросанова. — М.: Ин-т психологии РАН; Психологический институт РАО; Наука, 2010. — 519 с.

135. Моросанова В. И. Дифференциальный подход к психической саморегуляции профессиональной деятельности / В. И. Моросанова // Актуальные проблемы психологии труда, инженерной психологии и эргономики. Выпуск 4 / Под ред. В.А. Бодрова, А.Л. Журавлева. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2012. — С. 210–237.

136. Моросанова В. И. Стилевая саморегуляции поведения человека / В.И. Моросанова, Е.М. Коноз // Вопросы психологии. — 2000. — № 2. — С. 118–127.

137. Моросанова В. И. Особенности осознанного саморегулирования при развитии острого и хронического стресса у спасателей / В.И. Моросанова, А.Б. Леонова, Н.Г. Кондратюк, А.А. Кочина / Актуальные проблемы психологии труда, инженерной психологии и эргономики. Выпуск 1 / Под ред. В.А. Бодрова, А.Л. Журавлева. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. — С. 279–297.

138. Мясищев В. Н. Личность и неврозы / В. Н. Мясищев. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1960. — 426 с.

139. Небылицын В. Д. К изучению надежности работы оператора в автоматизированных системах / В. Д. Небылицын // Вопросы психологии. — 1961.— № 6.— С. 9–18.

140. Небылицын В. Д. Надежность работы оператора в сложной системе управления / В. Д. Небылицын // Инженерная психология. — М., 1964.— С. 358–365.

141. Небылицин В. Д. Психофизиологические исследования индивидуальных различий / В. Д. Небылицин. — М.: Наука, 1976. — 336 с.
142. Никифоров Г. С. Самоконтроль как механизм надежности человека-оператора / Г.С. Никифоров. — Л.: ЛГУ, 1977. — 112 с.
143. Никифоров Г. С. Самоконтроль человека / Г.С. Никифоров. — Л.: ЛГУ, 1989. — 191 с.
144. Обознов А. А. Психическая регуляция операторской деятельности в особых условиях рабочей среды / А.А. Обознов. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2003. — 182 с.
145. Олефір В. О. Коротка версія тесту життєстійкості / В. О. Олефір, М. А. Кузнецов, А. В. Павлова // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія. Вип. 45. — Том. 2. — Харків: ХНПУ, 2013.— С. 152–166.
146. Олефир В. А. Метод моделирования структурными уравнениями в прикладных психологических исследованиях / В.А. Олефир // Актуальные проблемы психологии труда, инженерной психологии и эргономики. Выпуск 6 / Под ред. А. А. Обознова, А. Л. Журавлева. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2014. — С. 336–360.
147. Олпорт Г. Становление личности / Г. Олпорт. — М.: Смысл, 2002. — 462 с.
148. Олпорт Г. Толерантная личность (глава из книги «Природа предубеждения») / Г. Олпорт [Электронный ресурс] // Век толерантности: научно-публицистический вестник. — М., 2003. — Вып. 6. — С. 155–159. — Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/tolerantnaya-lichnost>.
149. Осницкий А.К. Проблемы исследования субъектной активности / А.К. Осницкий // Вопросы психологии. — 1996. — №1. — С. 5–19.
150. Осницкий А. К. Структура и функции регуляторного опыта в развитии субъектности человека / А.К. Осницкий // Субъект и личность в психологии саморегуляции: Сборник научных трудов / Под ред.

В.И. Моросановой. — М.: Изд-во ПИ РАО; Ставрополь: СевКавГТУ, 2007. — С. 233–256.

151. Осницкий А. К. Регуляторный опыт, субъектная активность и самостоятельность человека. Ч. 1 [Электронный ресурс] / А.К. Осницкий // Психологические исследования: электрон. науч. журн. 2009. N 5(7). URL: <http://psystudy.ru>.

152. Первин Л. Психология личности / Л. Первин, О. Джон. — 2001

153. Петровский В. А. Саморегуляция в структуре индивидуальности: кто субъект, кто объект, кто посредник? / В.А. Петровский // Субъект и личность в психологии саморегуляции / Под. ред. В.И. Моросановой. — М.: Изд-во ПИ РАО; Ставрополь: СевКавГТУ, 2007. — С. 151–171.

154. Петровский В. А. Логика «Я»: персонологическая перспектива / В. А. Петровский. — М.: Издательство САМГУ, 2009. — 303 с.

155. Плохих В.В. Психология временной регуляции деятельности человека / В.В. Плохих. — Донецк: ЛАНДОН-XXI, 2011. — 412 с.

156. Подтакуй В. М. Становление интеллектуального потенциала в подростковом возрасте: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. психол. наук: специальность: 19.00.13 «Психология развития, акмеология» / Подтакуй Варвара Михайловна. — СПб.: 2009. — 22 с.

157. Посохова С. Т. Личностные феномены адаптации / С.Т. Посохова // Здоровая личность/ Под ред. Г.С. Никифорова — СПб.: Речь, 2013. — С. 276–295

158. Прохоров А. О. Саморегуляция психических состояний: феноменология, механизмы, закономерности / А.О. Прохоров. — М.: ПЕР СЭ, 2005. — 352 с.

159. Прохоров А. О. Функциональные структуры и средства саморегуляции психологических состояний / А. О. Прохоров // Психологический журнал, 2005. — Т. 26. — № 2. — С. 68–80.

160. Психологический словарь. — М.: Педагогика, 1983. — 448 с.

161. Психология неопределенности: Единство интеллектуально-личностного потенциала человека / Т.В. Корнилова, М.А. Чумакова, С.А. Корнилов, М.А. Новикова. — М.: Смысл, 2010. — 334 с.
162. Психология экстремальных ситуаций для спасателей и пожарных / Под общей ред. Ю.С. Шойгу. — М.: Смысл, 2007. — 319 с.
163. Резник Ю. М. Потенциал личности и возможности его реализации / Ю. М. Резник // Человеческий потенциал как критический ресурс России / Под ред. Б. Г. Юдина. — М.: ИФ РАН, 2007. — 119–126 с.
164. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С.Л. Рубинштейн. — СПб.: Питер, 2003. — 512 с.
165. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. — СПб.: Питер, 2005. — 713 с.
166. Рябикина З. И. Личность как субъект формирования бытийных пространств / З.И. Рябикина // Субъект, личность и психология человеческого бытия / Под ред. В.В. Знакова, З.И. Рябикиной. — М., Изд-во «Институт психологии РАН», 2005. — С. 45–58.
167. Саннікова О. П. Багатовимірна концепція особистості / О. П. Саннікова [Электронный ресурс] // Проблеми сучасної психології. — 2013. — № 1. — С. 15–21. — Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/pspz_2013_1_5.pdf.
168. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии / Ж.-П. Сартр. — М.: Республика, 2004. — 639 с.
169. Сергиенко Е. А. Субъект развития, субъект деятельности, субъект жизни: регуляция поведения / Е. А. Сергиенко // Субъект и личность в психологии саморегуляции / Под ред. В.И. Моросановой. М.: Изд-во ПИ РАО; Ставрополь: СевКавГТУ, 2007. С. 256—273.
170. Сергиенко Е.А. Контроль поведения как субъектная регуляция / Е. А. Сергиенко, Г. А. Виленская, Ю. В. Ковалева. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2010. — 352 с.

171. Сергиенко Е. А. Системно-субъектный подход: обоснование и перспектива // Психологический журнал. — 2011. — Т. 32. — № 1. — С. 120–132.
172. Сергиенко Е. А. Проблема соотношения понятий субъекта и личности / Е. А. Сергиенко // Психологический журнал. — 2013. — Т. 34. — № 2. — С. 5–16.
173. Сёрль Дж. Рациональность в действии / Дж. Сёрль. — М.: Прогресс-Традиция, 2004. — 336 с.
174. Сидоров П. И. Психология катастроф / П.И. Сидоров, И.Г. Мосягин, С.В. Маруняк. — М.: Аспект Пресс, 2008. — 414 с.
175. Сиерральта З. Х. Б. Особенности психических ресурсов личности в раннем юношеском возрасте (копинг-стратегии, защитные механизмы, социальный интеллект и общий интеллект): автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. психол. наук: специальность 19.00.04 «Медицинская психология» / Зуньига Хорхе Бернардо Сиерральта — СПб., 2000. — 18 с.
176. Слободчиков В.И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. — М.: Школа–Пресс, 1995. — 384 с.
177. Смирнов Б.А. Надежность оператора и системы «человек-машина» / Б.А. Смирнов // Основы инженерной психологии. — М.: Высшая школа, 1986. — С. 324–346.
178. Смирнов Б. Н. Психология деятельности в экстремальных ситуациях / Б.Н. Смирнов, Е.В. Долгополова. — Харьков: Гуманитарный центр, 2007. — 276 с.
179. Смирнов С. Д. Психологические факторы успешной учебы студентов вуза / С.Д. Смирнов // Вестник Моск. ун-та. Сер. 20. Педагогическое образование. — 2004. — № 1. — С. 10–25.
180. Смирнов С. Д. Педагогика и психология высшего образования: От деятельности к личности / С.Д. Смирнов. — М.: Академия, 2001. — 304 с.

181. Смирнов С. Д. Показатели интеллектуального потенциала студентов как предикторы успешности обучения в вузе / С. Д. Смирнов // Известия международной академии наук высшей школы, 2012. — № 1 (59). — С. 206–226.

182. Смирнов С. Д. О связи интеллектуальных и личностных характеристик студентов с успешностью их обучения / С. Д. Смирнов, Т. В. Корнилова, С. А. Корнилов, С. И. Малахова // Вестник Московского Университета. Серия 14, Психология. — 2007. — № 3. — С. 82–87.

183. Солнцева Г. Н. Человеческий потенциал (размышление о содержании понятия) / Г. Н. Солнцева, Г. Л. Смолян // Человек. — 1997. — № 5 — С. 108–113.

184. Спилбергер Ч. Д. Концептуальные методологические проблемы исследования тревожности / Ч. Д. Спилбергер // Стресс и тревога в спорте: Международный сб. научных статей. / Сост. Ю. Л. Ханин. — М.: Физкультура и спорт, 1983. — С. 12–24.

185. Стреляу Я. Роль темперамента в психическом развитии / Я. Стреляу. — М.: Прогресс, 1982. — 231 с.

186. Субъект и личность в психологии саморегуляции / Под ред. В. И. Моросановой. — М., Ставрополь: ПИ РАО, СевКавГТУ, 2007. — 430 с.

187. Талызина Н. Ф. Педагогическая психология / Н. Ф. Талызина. — М.: «Академия», 1998. — 288 с.

188. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении / В. А. Татенко. — К.: Видавничий центр «Просвіта», 1996. — 404 с.

189. Тесля М. А. Структура и динамика интеллектуальных способностей и когнитивных стилей в учебной и профессиональной деятельности: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. психол. наук: специальность 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Тесля Мария Александровна. — М.: 2005. — 26 с.

190. Тихомиров О.К. Актуальные проблемы развития психологической теории мышления / О.К. Тихомиров // Психологическое исследование творческой деятельности / Отв. ред. Тихомиров О.К. — М.: Наука, 1975. — С. 5–22.
191. Туник Е. Е. Тест интеллекта Амтхауэра. Анализ и интерпретация данных / Е.Е. Туник. — СПб.: Речь, 2009. — 94 с.
192. Узнадзе Д. Н. Экспериментальные основы психологической установки / Д. Н. Узнадзе [Электронный ресурс]. — Тбилиси: Издательство АН Гр.ССР, 1961. — Режим доступа: <http://ethnopsychology.narod.ru/libr/U/uznadze2.htm>
193. Узнадзе Д. Н. Общая психология / Д. Н. Узнадзе / Пер. с грузинского Е. Ш. Чомахидзе; Под ред. И. В. Имедадзе. — М.: Смысл; СПб.: Питер, 2004. — 413 с.
194. Университет как центр культуропорождающего образования. Изменение форм коммуникации в учебном процессе / М.А. Гусаковский, Л.А. Яценко, С.В. Костюкевич и др.; Под ред. М.А. Гусаковского. — Мн.: БГУ, 2004. — 279 с.
195. Ушаков Д. В. Психология интеллекта и одаренности / Д. В. Ушаков. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2011. — 464 с.
196. Фер Р. М. Психометрика: Введение / Р. М. Фер, В. Р. Бакарак. — Челябинск: Издательский центр ЮУрГУ, 2010. — 445 с.
197. Фихте И. Г. Сочинения в двух томах. Т. II. / И. Г. Фихте / Сост. и примечания Владимира Волжского. — СПб.: Мифрил, 1993. — 798 с.
198. Фрумкин А.А. Психологический отбор в профессиональной и образовательной деятельности / А.А. Фрумкин. — СПб.: Речь, 2004. — 210 с.
199. Хазова С. А. Роль когнитивных факторов в совладании с жизненными трудностями / С. А. Хазова // Совладающее поведение: Современное состояние и перспективы / Под ред. А. Л. Журавлева, Т. Л. Крюковой, Е. А. Сергиенко. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2008. — С. 274–289.

200. Хайдеггер М. Цолликоновские семинары / М. Хайдеггер / Пер. с нем. яз. И. Глухой. — Вильнюс: ЕГУ, 2012. — 406 с.
201. Хаккер В. Инженерная психология и психология труда / В. Хаккер. — М.: Машиностроение, 1985. — 376 с.
202. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: Т. 1. / Х. Хекхаузен. — М.: Педагогика, 1986. — 408 с.
203. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. — 2-е изд. — СПб.: Питер; М.: Смысл, 2003. — 860 с.
204. Холл К. С. Теории личности / К. С. Холл, Г. Линдсей. — М.: «КСП+», 1997. — 720 с.
205. Холодная М. А. Психология интеллекта: Парадоксы исследования / М. А. Холодная. — СПб.: Питер, 2002 — 272 с.
206. Холодная М. А. Когнитивные стили: О природе индивидуального ума / М. А. Холодная. — М.: ПЕР СЭ, 2002. — 304 с.
207. Холодная М. А. Стили совладающего поведения: к вопросу о конструктивной валидности опросника «Юношеская копинг-шкала» / М. А. Холодная // Психология совладающего поведения: материалы Межд. научно-практ. конф. / Отв. ред.: Е. А. Сергиенко, Т. Л. Крюкова. — Кострома: КГУ им. Н.А. Некрасова, 2007. — С. 84–96.
208. Холодная М. А. Интеллектуальные способности и стратегии совладания / М. А. Холодная, А. А. Алексапольский // Психологический журнал. — 2010. — Том 31. — № 4. — С. 59–68.
209. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. — СПб.: Питер Пресс, 1997. — 608 с.
210. Чебыкин А. Я. Проблема эмоциональной устойчивости / А. Я. Чебыкин // Психическая напряженность в трудовой деятельности. — М., 1989. — С. 197–216.
211. Чебыкин А. Я. Систематизация методов регуляции эмоций применительно к условиям учебной деятельности / А. Я. Чебыкин //

Диагностика и регуляция эмоциональных состояний. — М., 1990. — С. 142–149.

212. Чекалина, А. И. Когнитивно-стилевые особенности решения сенсорных задач: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. психол. наук: специальность 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Чекалина, Ангелина Игоревна. — М.: 2008. — 24 с.

213. Человеческий потенциал: опыт комплексного подхода / Под ред. И. Т. Фролова. — М.: УРСС, 1999. — 176 с.

214. Чернов А. В. Закономерности рефлексивной регуляции психических состояний в напряженной ситуации учебной деятельности студентов / А. В. Чернов // Психология стресса и совладающего поведения: материалы III Междунар. науч.-практ. конф. Кострома, 26—28 сент. 2013 г.: в 2 т. / отв. ред.: Т.Л. Крюкова, Е.В. Куфтяк, М. В. Сапоровская, С.А. Хазова. — Кострома: КГУ им. Н. А. Некрасова, 2013. — Т. 2. — 269–271.

215. Чумакова М.А. Личностные предпосылки рационального выбора в условиях неопределенности: дис. на соиск. учен. степ. канд. психол. наук: специальность 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Чумакова, Мария Алексеевна. — М.: 2010. — 183 с.

216. Чуприкова Н. И. Психика и психические процессы (система понятий общей психологии) / Н. И. Чуприкова. — М.: Языки славянской культуры, 2015. — 608 с.

217. Шадриков В. Д. Психология деятельности и способности человека / В.Д. Шадриков. — М.; Издательская корпорация “Логос”, 1996. — 320 с.

218. Шадриков В. Д. Ментальное развитие человека / В.Д. Шадриков. — М.: Аспект Пресс, 2007. — 284 с.

219. Шадриков В. Д. Субъект и субъектность деятельности: определение понятий / В. Д. Шадриков // Человек, субъект, личность в современной психологии. Материалы Международной конференции,

посвященной 80-летию А.В. Брушлинского. Том 1 / Отв. ред. А.Л. Журавлев, Е.А. Сергиенко. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2013. — С. 176–179.

220. Шварцер Р. Русская версия шкалы общей самооффективности Р. Шварцера и М. Ерусалема / Р. Шварцер, М. Ерусалем, В. Ромек // Иностранная психология. — 1996. — № 7. — С. 46–56.

221. Щербатых Ю. В. Экзаменационный стресс: диагностика, течение, коррекция / Ю.В. Щербатых. — Воронеж: Студия «ИАН». — 2000. — 168 с.

222. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани. — Ростов н/Д.: изд-во «Феникс», 1998. — 544 с.

223. Шкуратова И. П. Когнитивный стиль и общение / И.П. Шкуратова. — Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. пед. ун-та, 1994. — 154 с.

224. Щебланов В. Ю. Надежность деятельности человека в автоматизированных системах и ее количественная оценка / В.Ю. Щебланов, А.Ф. Бобров // Психологический журнал. — 1990.— Т. 11.— № 3.— С. 60–69.

225. Эпштейн М. Н. Философия возможного. Модальности в мышлении и культуре / М.Н. Эпштейн. — СПб.: Алетейя, 2001. — 334 с.

226. Эргономика в определениях. — М.: ВНИИТЭ, 1980. — 136 с.

227. Юдин Б. Г. Интеллектуальный потенциал личности / Б. Г. Юдин // Человеческий потенциал как критический ресурс России / Под ред. Б. Г. Юдина — М.: ИФ РАН, 2007. — С. 126–136.

228. Юдин Б. Г. Концепция человеческого потенциала / Б. Г. Юдин // Электронный журнал «Знание. Понимание. Умение». (<http://www.zpu-journal.ru/gum/prospects/articles/2007/Yudin/3/>)

229. Юматов Е. А. Экзаменационный эмоциональный стресс у студентов / Е.А. Юматов, В.А. Кузьменко, В.И. Бадиков // Физиология человека. — 2001. — Т. 27. — № 2. — С.104–111.

230. Ackerman P. L. Personality and intelligence / P.L. Ackerman // *The Cambridge handbook of personality psychology* // P. J. Corr & G. Matthews (Eds.). — New York: Cambridge University Press, 2009. — P. 162–174.

231. Ackerman P. L. Intelligence, Personality, and Interests: Evidence for Overlapping Traits / P. L. Ackerman, E. D. Heggestad // *Psychological Bulletin*. — 1997. — Vol. 121. — № 2. — P. 219–245.

232. Allon M. The relation between metacognition and intelligence in normal adolescents: Some tentative but surprising findings / M. Allon, T. Gutkin, B. Bruning // *Psychology in Schools*. — 1994. — Vol. 31. — № 2. — P. 93–97.

233. Amtchauer R. Intelligenz und Beruf / R. Amtchauer // *Zeitschrift für experimental und angewandte Psychologie*. — 1953. — Bd 1. — P. 102–136.

234. Arbuckle J.L. IBM SPSS Amos 21: User's Guide PDF / J.L. Arbuckle. — IBM Corp., Amos Development Corporation, 2012. — 680 p. <http://www.twirpx.com/library/comp/spss>.

235. Ausburn L.J. Cognitive styles: Some information and implications for instructional design / L.J. Ausburn, F.B. Ausburn // *Educational Communication and Technology*. — 1978. — Vol. 26. — P. 337–354.

236. Austin A. J. Relationships between ability and personality: Does intelligence contribute positively to personal and social adjustment? / A.J. Austin, I.J. Deary, M.C. Whiteman, F.G.R. Fowkes, N.L. Padersen, P. Rabbitt, N. Bent, L. McInnes // *Personality and Individual Differences*. — 2002. — Vol. 32. — P. 1391–1411.

237. Bandura A. Self-efficacy: Toward a Unifying Theory of Behavioral Change / A. Bandura // *Psychological Review*. — 1977. — Vol. 84. — № 2. — P. 191–215.

238. Bandura A. Self-regulation of motivation through anticipatory and self-reactive mechanisms / A. Bandura // *Perspectives on motivation: Nebraska symposium on motivation* / R.X. Dienstbier (Ed.). — Lincoln: University of Nebraska Press, 1991. — Vol. 38. — P. 69–164.

239. Bandura A. Self-efficacy. The exercise of control / A. Bandura. — New York: Freeman and Co., 1997. — 604 p.

240. Bandura A. A social cognitive theory of personality / A. Bandura // Handbook of personality (2nd ed.) / L. Pervin & O. John (Ed.). — New York: Guilford Publications, 1999. — P. 154–196.

241. Baron R.M. The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic and statistical Considerations / R. M. Baron, D. A. Kenny // Journal of Personality and Social Psychology. — 1986. — Vol. 51. — P. 1173–1182.

242. Baumeister R. F. The Strength Model of Self-Control / R.F. Baumeister, K. D. Vohs, D.M. Tice // Current Directions in Psychological Science. — 2007. — Vol. 16. — P 351–355.

243. Baumeister R.F. Self-Regulation and executive function: The Self as controlling agent / R.F. Baumeister, B.J. Schmeichel, K.D. Vohs // Social psychology: Handbook of basic principles (2nd ed.) / A.W. Kruglanski, E.T. Higgins. — New York: Guilford Press, 2007. — P. 516–539.

244. Bertua C. The predictive validity of cognitive ability tests. A UK meta-analysis / C. Bertua, N. Anderson, J. Salgado // Journal of Occupational and Organisational Psychology, 2005. — 78. — P 387–409.

245. Bolger N. Coping as a personality process. A prospective study / N. Bolger // Journal of Personality and Social Psychology. — 1990. — Vol. 59. — № 3. — P. 525–537.

246. Bolger N. A framework for studying personality in the stress process / N. Bolger, A. Zuckerman // Journal of Personality and Social Psychology. — 1995. — Vol. 69. — № 5. — P. 890–902.

247. Borkowski J. “Spontaneous” strategy use: Perspectives from metacognitive theory / J. Borkowski, M. Carr, M. Pressely // Intelligence. — 1987. — Vol. 11. — № 1. — P. 61–75.

248. Bradburn N. M. The Structure of Psychological Well-being / N.M. Bradburn. — New York: Aldine, 1969. — 319 p.

249. Brandstadter J. The Life-Course Dynamics of Goal Pursuit and Goal Adjustment: A Two-Process Framework / J. Brandstadter, K. Rothermund // *Developmental Review*. — 2002. — Vol. 22. — № 1. — P. 117–150.

250. Brown A. L. Metacognition, executive control, self-regulation, and other more mysterious mechanisms // *Metacognition, motivation, and understanding* / F.E. Weinert, R. H. Kluwe (Eds.). — Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1987. — P. 65–116.

251. Burger J. M. Negative reactions to increases in perceived personal control / J.M. Burger // *Journal of Personality and Social Psychology*. — 1989. — Vol. 56. — P 246–256.

252. Byrne B. M. Structural equation modeling with AMOS: basic concepts, applications, and programming / B. M. Byrne. — 2nd ed. — 2010. — 416 p.

253. Cantor N. Personality and social intelligence / N. Cantor, J. F. Kihlstrom. — Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1987. — 304 p.

254. Carroll J. B. Human cognitive abilities: A survey of factor analytic studies. — Cambridge, England: Cambridge University Press, 1993. — 819 p.

255. Carver C. S. Self-Regulation of Action and Affect / C.S. Carver // *Handbook of self-regulation: research, theory, and applications* / Eds R.F. Baumeister, K.D. Vohs. — N.Y.: Guilford Press, 2004. — P. 13–39.

256. Carver C. S. Origins and functions of positive and negative affect: A control-process view / C.S. Carver, M.F. Scheier // *Psychological Review*. — 1990. — Vol. 97. — P. 19–35.

257. Carver C. S. On the Self-Regulation of Behavior / C.S. Carver, M.F. Scheier. — USA Cambridge University Press, 1998. — 349 p.

258. Carver C. S. Control processes and self-organization as complementary principles underlying behavior / C.S. Carver, M.F. Scheier // *Personality and Social Psychology Review*, 2002. — Issue 6. — P. 304–315.

259. Carver C. S. Three human strengths / C.S. Carver, M.F. Scheier // L.G. Aspinwall, U.M. Staudinger (Eds.). *A psychology of human strengths: perspectives of an emerging field.* — Washington (DS): APA, 2003. — P. 87–102.

260. Carver C. S. Personality and coping / C.S. Carver, J. Connor-Smith // *Annul Review of Psychology.* — 2010. — Vol. 61. — P. 679–704.

261. Carver C. S. Assessing coping strategies: A theoretically based approach / C.S. Carver, M.F. Scheier, J.K. Weintraub // *Journal of Personality and Social Psychology.* — 1989. — 56. 2. — P. 267–283.

262. Cattell R. B. The measurement of adult intelligence / R. B. Cattell // *Psychological Bulletin.* — 1943. — Vol. 40. — P. 153–193.

263. Cattell R. B. Theory of fluid and crystallized intelligence: A critical experiment / R. B. Cattell // *Journal of Educational Psychology.* — 1963. — Vol. 54. — P. 1–22.

264. Chamorro-Premuzic T. A possible model to understand the personality-intelligence interface / T. Chamorro-Premuzic, A. Furnham // *British Journal of Psychology.* — 2004. — Vol. 95. — P. 145–160.

265. Chamorro-Premuzic T. Personality and intellectual competence / T. Chamorro-Premuzic, A. Furnham. — Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 2005. — 216 p.

266. Chamorro-Premuzic T. Intellectual competence and academic performance: A Spanish study / T. Chamorro-Premuzic, M.A. Quiroga, R. Colom // *Learning and Individual Differences.* — 2009. — Vo. 19. — № 4. — P. 486–491.

267. Clarke A. T. Coping with interpersonal stress and psychosocial health among children and adolescents: a meta-analysis / A.T. Clarke // *Journal of Youth Adolescence.* — 2006. — Vol. 35. — Iss. 1. — P. 10–23.

268. Cohen J. *Statistical power analysis for the behavior sciences* / J. Cohen. — Lawrence Erlbaum Assoc., Hillsdale, NJ., 1988. — 567 p.

269. Compas B. E. Coping with stress during childhood and adolescence: Progress, problems, and potential in theory and research / B. E. Compas, J. K. Connor-Smith, H. Saltzman, A. H. Thomsen, & M. E. Wadsworth // *Psychological Bulletin*. — 2001. — Vol. 127. — № 1. — P. 87—127.

270. Connor-Smith J. K. Responses to stress in adolescence: Measurement of coping and involuntary stress responses / J.K. Connor-Smith, B.E. Compas, M.E. Wadsworth, A.H. Thomsen, H. Saltzman // *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. — 2000. Vol. 68. — P. 976—992.

271. Connor-Smith J. K. Relations between personality and coping: a meta-analysis / J.K. Connor-Smith, C. Flachsbart // *Journal of Personality and Social Psychology*. — 2007. — № 93. — P. 1080–1107.

272. Cornoldi C. Metacognition, intelligence and academic achievement / C. Cornoldi // *Metacognition, Strategy Use and Instruction* / H.S. Waters, W. Schneider (Eds.). — New York: Guilford Press, 2010. — P. 257–277.

273. Costa P. Revised NEO Personality Inventory (NEO-PI-R) and NEO Five-Factor Inventory (NEO-FFI): Professional manual / P. Costa, R. McCrae. — Odessa, FL: Psychological Assessment Resources, 1992.

274. Costa Jr. P. T. Personality and coping: A reconceptualization / Jr. P.T. Costa, M.R. Somerfield, K.R. McCrae // *Handbook of coping: Theory, research, applications* / M. Zeidner, N.S. Endler (Eds.). — New York: Wiley, 1996. — P. 44–61.

275. Coutinho S. A. The relationship between the need for cognition, metacognition, and intellectual task performance / S.A. Coutinho // *Educational Research and Review*. — 2006. — Vol 1. — № 5. — P. 162–164.

276. Csikszentmihalyi M. Good Business: Leadership, Flow, and the Making of Meaning / M. Csikszentmihalyi. — N.Y.: Penguin, 2003. — 235 p.

277. Csikszentmihalyi M. Emerging goals and the self-regulation of behavior / M. Csikszentmihalyi, J. Nacamura // *Advances in social cognition*.

Vol. 12: Perspectives on behavioral self-regulation / R.S. Wyer (Ed.). — Mahwah (NJ): Erlbaum, 1999. — P. 107–118.

278. Das J. P. Das-Nagliery cognitive assessment system / J. P. Das, J.A. Nagliery. — Chicago: Riverside Publishing, 1997.

279. Deary I. J. Intelligence and Educational Achievement / I.J. Deary, S. Strand, P. Alth, C. Femandes // Intelligence. — 2007. — Vol. 35. — P. 13–21.

280. Deci E. On the nature and functions of motivation theories / E. Deci // Psychological Sciences. — 1992. — Vol. 3. № 3. — P.167-171.

281. Deci E. L. The “What” and “Why” of Goal Pursuits: Human Needs and the Self-Determination of Behavior / E. L. Deci, R. M. Ryan // Psychological Inquiry. — 2000. — Vol. 11. — № 4. — P. 227–268.

282. De Longis A. Coping in context: The role of stress, social support, and personality in coping / A. De Longis, S. Holtzman // Journal of Personality. — 2005. Vol. 73. — P 1633–1656.

283. DeNeve K. M. The happy personality: A meta-analysis of 137 personality traits and well-being / K. M. DeNeve, H. Cooper // Psychological Bulletin. — 1998. — 124. — P. 197–229.

284. DeYoung C.G. Intelligence and Personality / C.G. DeYoung// The Cambridge handbook of intelligence / Eds. R.J. Sternberg, S.B. Kaufman. — New York: Cambridge University Press, 2011. — P. 711–737.

285. Diener E. Subjective Well Being / E. Diener // Psychological Bulletin. — 1984. — Vol. 95. — № 3. — P. 542–575.

286. Diener E. Personality and subjective well-being / E. Diener, R.R. Lucas // Well-being: The foundations of hedonic psychology / E. Kahneman, E. Diener, N. Schwarz (Eds.). — New York: Russell Sage Foundation, 1999. — P. 213–229.

287. Dragow F. Intelligence and the workplace / F. Dragow // Handbook of psychology / W. Borman, D. Ilgen, R. Klimozki (Eds.). — New York: Wiley, 2002. — Vol. 12. — P. 107–130.

288. Duckworth A. L. Grit: Perseverance and passion for long-term goals / A.L. Duckworth, C. Peterson, M.D. Matthews, D.R. Kelly // *Journal of Personality and Social Psychology*. — 2007. — Vol. 92. — № 6. — P. 1087–1101.

289. Duncan T. E. An Introduction to Latent Variable Growth Curve Modeling: Concepts, Issues, and Applications / T.E. Duncan, S.C. Duncan, L.A. Strycker, Li Fuzhong, A. Alpert. — Mahwah NJ: Erlbaum, 1999. — 197 p.

290. Elshout J. J. Relation between intellectual ability and working method as predictors of learning / J.J. Elshout, M.V.J. Veenman // *Journal of Educational Research*. — 1992. — Vol. 85. — P. 134–143.

291. Emmons R. A. Personal strivings: An approach to personality and subjective well-being / R. A. Emmons // *Journal of Personality and Social Psychology*. — 1986. — Vol. 51. — № 5. — P. 1058–1068.

292. Eysenck H. J. Personality and intelligence: Psychometric and experimental approaches / H.J. Eysenck // *Personality and intelligence* / R.J. Sternberg & P. Ruzgis (Eds.). — New York: Cambridge University Press, 1994. — P. 3–31

293. Fickova E. Personality regulators of coping behavior in adolescents / E. Fickova // *Studia Psychologica*. — 2001. — Vol. 43. — № 2. — P. 321–329.

294. Folkman S. If it changes it must be a process: A study of emotion and coping during three stages of a college examination / S. Folkman, R.S. Lazarus // *Journal of Personality and Social Psychology*. — 1985. — Vol. 48. — P. 150–170.

295. Funk S. C. A Critical Analysis of the Hardiness Scale's Validity and Utility / S. C. Funk, B. K. Houston // *Journal of Personality and Social Psychology* 1987, Vol. 53. — № 3. — P. 572–578.

296. Gallagher M. W. The Hierarchical Structure of Well-Being / M.W. Gallagher, S.J. Lopez, K.J. Preacher // *Journal of Personality and Social Psychology*. — 2009. — Vol. 77. — P. 1025–1049.

297. Gardner R. W. Personality organization in cognitive controls and intellectual abilities / R.W. Gardner, D.N. Jackson, S.J. Messick // *Psychology issues*. — 1960. — Vol. 11. — Mon. 8. — 148 p.

298. Gottfredson L. S. Mainstream science on intelligence: An editorial with 52 signatories, history, and bibliography / L.S. Gottfredson // *Intelligence*, 1997. — Vol. 24. — № 1. — P. 13–23.

299. Gottfredson L. S. Where and Why g Matters: Not a Mystery / L.S. Gottfredson // *Human Performance*. — 2002. — Vol. 15. — P. 25–46.

300. Gray J. A. The psychophysiological basis of introversion-extraversion / J.A. Gray // *Behavioral Research Therapy*. — 1970. — Vol. 8. — P. 249–266.

301. Guilford J. P. Cognitive styles: What are they? / J.P. Guilford // *Educational A Psychological Measurement*, 1980. — Vol. 40. — P. 715–735.

302. Gustafsson J. Individual Differences in Cognitive Functions / J. Gustafsson, J. Undheim // *Handbook of Educational Psychology* / D. C. Berliner, R. C. Calfee (Eds). — New York: Macmillan Library Reference USA, 1996. — P. 186–242.

303. *Handbook of personality and self-regulation* / Rick H. Hoyle. 1st ed. — UK: Blackwell Publishing Ltd, 2010. — 544 p.

304. *Handbook of personality: theory and research* / Ed. by O. P. John, R. W. Robins, L. A. Pervin, 2008.

305. *Handbook of self-regulation* / Eds. M. Boecaerts, P.R. Pintrich, M. Zeider. — San Diego, CA: Elsevier, 2000. — 783 p.

306. *Handbook of self-regulation: research, theory, and applications* / Eds. R.F. Baumeister, K.D. Vohs. — N.Y.: Guilford Press, 2004. — 574 p.

307. Harre R. *Personal being* / Rom Harre. — Oxford: Blackwell, 1983. — 299 p.

308. Hayes A. F. *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: a regression-based approach* / A. F. Hayes. — NY, L.: Guilford Press, 2013. — 507 p.

309. Hayes J. Cognitive style its relevance for management practice / J. Hayes, C. W. Allinson // *British Journal of Management*. — 1994. — Vol. 5. — P. 53–71.

310. Hertzog C. Metacognition and intelligence / C. Hertzog, A.E. Robinson // *Handbook of Understanding and Measuring Intelligence* / O. Wilhelm & R. W. Engle (Eds.). — London: Sage, 2005. — P.101–123.

311. Higgins E. T. Self-Discrepancy: A Theory Relating Self and Affect // *Psychological Review*. — 1987. — Vol. 94. — № 3. — P.319–340.

312. Higgins E. T. The “self digest”: Self-knowledge serving self-regulatory functions / E.T. Higgins // *Journal of Personality and Social Psychology*. — 1996. — Vol. 71. — № 6. — P. 1062–1083.

313. Higgins E. T. Promotion and prevention strategies for self-regulation: A motivated cognition perspective / E.T. Higgins, S. Spiegel // *Handbook of self-regulation: Research, theory, and applications* / R.F. Baumeister, K.D. Vohs (Eds.). — New York, NY: Guilford Press, 2004. — P. 171–187.

314. Horn J. L. Human abilities: A review of research and theory in the early 1970's / J. L. Horn. — *Annual Review of Psychology*. — 1976. — Vol. 27. — P. 437–485.

315. Horn J. L. Remodeling old models of intelligence / J.L. Horn // *Handbook of intelligence: Theories, measurements, and applications* / B.B. Wolman (Ed.). — New York: Wiley, 1985. — P. 267–300.

316. Horn J. A basis for research on age differences in cognitive abilities / J. Horn // *Human cognitive abilities in theory and practice* / J.J. McArdle, R.W. Woodcock (Eds.). — NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1998. — P 57–92.

317. Hoyle R. *Structural Equation Modeling: Concepts, Issues, and Applications* / R. Hoyle. — Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 1995. — 312 p.

318. Hoyle R. H. Personality and self-regulation: trait and information-processing perspectives / R.H. Hoyle // *Journal of Personality*. — 2006. — Vol. 74. — № 6. — P.1507–1525.

319. Hulsheger U. Validity of general mental ability for the prediction of job performance and training success in Germany / U. Hulsheger, G. Maier, T. Stumpp // *International Journal of Selection and Assessment*. — 2007. — Vol. 15. — P. 3–18.

320. Hunt E. *Human Intelligence* / E. Hunt. — Cambridge University Press, 2011. — 507 p.

321. Hunter J. E. Cognitive ability, cognitive aptitudes, job knowledge and job performance / J.E. Hunter // *Journal of Vocational Behavior*. — 1986. — Vol. 29. — P. 340–362.

322. Hunter J. E. Validity and utility of alternative predictors of job performance / J. E. Hunter, F.L. Schmidt // *Psychological Bulletin*. — 1984. — Vol. 96. — № 1. — P. 72–98.

323. Hunter J. E. *Methods of meta-analysis: Correcting error and bias in research findings* (2nd ed.) / J. E. Hunter, F.L. Schmidt. — Thousand Oaks, CA: Sage. 2004. — 582 p.

324. Jang K. L. Behavioral genetics of the higher-order factors of the Big Five / K.L. Jang, W.J. Livesley, J. Ando // *Personality and Individual Differences*. — 2006 Vol. 41. — P. 261–272.

325. Jensen A. R. *The g Factor: The Science of Mental Ability* / A.R. Jensen. — London: Praeger, 1998. — 648 p.

326. Jex, S. M. The Impact of Self-Efficacy on Stressor-Strain Relations: Coping Style as an Explanatory Mechanism / S. M. Jex, P. D. Bliese, S. Buzzell, J. Primeau // *Journal of Applied Psychology*. — 2001. — Vol. 86. — № 3. — P. 401–409.

327. Johnson W. The Structure of Human Intelligence: It's verbal, perceptual, and image rotation (VPR), not fluid and crystallized / W. Johnson, T. J. Bouchard // *Intelligence*. — 2005. Vol. 33. — P. 393–416.

328. Johnson W. Constructive replication of the visual-perceptual-image rotation model in Thurstone's (1941) battery of 60 tests of mental ability / W. Johnson, T. J. Bouchard // *Intelligence*. — 2005. Vol. 33. — P. 417–430.

329. Johnson W. Genetic and environmental influences on the Verbal-Perceptual-Image Rotation (VPR) model of the structure of mental abilities in the Minnesota study of twins reared apart / W. Johnson, Jr. T. J. Bouchard, M. Segal, N.L. McGue, A. Tellegen, M. Keyes, I.I. Gottesman // *Intelligence*. — 2007. — Vol. 35. — P. 542–562.

330. Judge T. A. R. Relationship of personality to performance motivation: A meta-analytic review / T. A. Judge, R. Ilies // *Journal of Applied Psychology*. — 2002. — Vol. 87. — P. 797–807.

331. Judge T. A. Self-Efficacy and Work-Related Performance: The Integral Role of Individual Differences / T. A. Judge, C.L. Jackson, J. C. Shaw, B. A. Scott and B. L. Rich // *Journal of Applied Psychology*. — 2007. — Vol. 92. — No. 1. — P. 107–127.

332. Kahneman D. Well-being: The foundations of hedonic psychology / D. Kahneman, E. Diener, N. Schwarz (Eds.). — New York: Russell Sage Foundation, 1999.

333. Kashdan B. T. Reconsidering happiness: the costs of distinguishing between hedonics and eudaimonia / T.B. Kashdan, R. Biswas-Diener, L. A. King // *The Journal of Positive Psychology*. — 2008. — Vol. 3, № 4. — P. 219–233.

334. Kato K. Personality and coping: A study of twins reared apart and twins reared together / K. Kato, N.L. Pedersen // *Behavior Genetics*. — 2005. — Vol. 35. P. — 147–158.

335. Keyes C. L. M. The mental health continuum: From languishing to flourishing in life / C. L. M. Keyes // *Journal of Health and Social Behavior*. — 2002. — Vol. 43. — P. 207–222.

336. Keyes C.L.M. Optimizing well-being: The empirical encounter of two traditions / C.L.M. Keyes, D. Shmotkin, C.D. Ryff // *Journal of Personality and Social Psychology*. — 2002; 82. — P. 1007–1022.

337. King L. A. Whatever happened to “what might have been”? Regrets, happiness, and maturity / L.A. King, J.A. Hicks // *American Psychologist*. — 2007. — P. 625–636.

338. Kline R. B. Principles and practice of structural equation modeling (2nd ed.) / R. B. Kline. — New York, London: Guilford Press, 2010. — 427 p.

339. Klinger E. Meaning and void: Inner experience and the incentives in people’s lives / E. Klinger. — Minneapolis: University of Minnesota Press, 1977. — 432 p.

340. Kluwe R. Cognitive Knowledge and executive control: Metacognition / R. Kluwe // *Animal mind-human mind* / D.R. Griffin (Ed.). — New York: Springer-Verlag, 1982. — P. 201–204.

341. Kokko K. Associations between personality traits and psychological well-being across time in middle adulthood / K. Kokko, A. Tolvanen, L. Pulkkinen // *Journal of Research in Personality*. — 2013. — Vol. 47. — Iss. 6. — P. 748–756.

342. Kozhevnikov M. Cognitive Styles in the Context of Modern Psychology: Toward an Integrated Framework of Cognitive Style / M. Kozhevnikov // *Psychological Bulletin*. — 2007. — Vol. 133. — № 3. — P.464–481.

343. Kraemer H. C How do risk factors work together? Mediators, moderators, and independent, overlapping, and proxy risk factors / H.C. Kraemer, E. Stice, A. Kazdin, D. Offord, D. Kupfer // *American Journal of Psychiatry*. — 2001. — Vol. 158. — № 6. — P. 848–856.

344. Kuhl J. Action and state orientation: Psychometric properties of the Action Control Scale. / J. Kuhl // *Volition and Personality: Action versus state orientation* // Kuhl J. & Beckmann J. (Eds.). — Gottingen/Toronto, Hogrefe. 1991. — P. 45–69.

345. Kuhl J. A theory of self-regulation: Action versus state orientation, self-discrimination, and some applications / J. Kuhl // *Applied Psychology: An International Review*. — 1992. — Vol. 41. — № 2. — P. 97–129.

346. Kuhl J. A Functional-design approach to Motivation and Self-Regulation: the dynamics of personality systems interactions / J. Kuhl // *Handbook of self-regulation* / Eds. M. Boekaerts, P.R. Pintrich, M. Zeider. — San Diego, CA: Elsevier, 2000. — P. 111–170.

347. Lager C. Pilot reliability. The Royal Institute of Technology / C. Lager. — Stockholm, 1974. — 261 p.

348. Lazarus R. S. Stress, appraisal, and coping / R. S. Lazarus, S. Folkman. — New York: Springer Publishing Company, 1984. — 445 p.

349. Leventhal H. The common-sense model of self-regulation of health and illness / H. Leventhal, I. Brisette, E.A. Leventhal // *The self-regulation of health and illness behavior* / L.D. Cameron, H. Leventhal (Eds.). — London: Routledge Taylor & Francis Group, 2003. — P. 42–61.

350. Locke E. A. Building a Practically Useful Theory of Goal Setting and Task Motivation: A 35-Year Odyssey / E.A. Locke, G.P. Latham // *American Psychologist*. — 2002. — Vol. 57. — Issue 9. — P. 705–717.

351. Luthans F. Positive psychological capital: Measurement and relationship with performance and satisfaction / F. Luthans, B.J. Avolio, J.B. Avey, S.M. Norman // *Personnel Psychology*, 2007. — Vol. 60. — № 3. — P. 541–572.

352. Luthans F. Psychological Capital: Developing the Human Competitive Edge / Luthans F, C.M. Youssef, B.J. Avolio. — N.Y.: Oxford University Press, 2007.

353. Lyubomirsky S. A measure of subjective happiness: preliminary reliability and construct validation / S. Lyubomirsky, H.S. Lepper // *Social Indicators Research*. — 1999. — Vol. 46. — № 2. P. 137–155.

354. Lyubomirsky S. The benefits of frequent positive affect: Does happiness lead to success / S. Lyubomirsky, L. King, E. Diener // *Psychological Bulletin*. — 2005. — Vol. 131. — № 6. — P. 803–855.

355. Mackintosh N. J. *IQ and Human Intelligence* / N.J. Mackintosh. — Oxford: Oxford University Press, 2011. — 439 p.

356. McAdams, D. P. A new Big Five: Fundamental principles for integrative science of personality / D.P. McAdams, J.L. Pals // *American Psychologist*. — 2006. — Vol. 61. — P. 204–217.

357. MacCrae R. Personality, coping and coping effectiveness in an adult sample / R. MacCrae, P. Costa // *Journal of Personality*. — 1986. — Vol. 54. — № 2. — P. 385–405.

358. McCrae R. R. Adding Liebe und Arbeit: The full five-factor model and well being / R. R. McCrae, P. T. Costa // *Personality and Social Psychology Bulletin*. — 1991. — 17, 2. — P. 227–232.

359. McCrae R. R. Self-Regulation and the five-factor model personality traits / R. R. McCrae, G. E. Lockenhoff // *Handbook of personality and self-regulation* / Rick H. Hoyle. 1st ed. — UK: Blackwell Publishing Ltd, 2010. — P. 145–168.

360. McGrew K. S. CHC theory of cognitive abilities / K.S. McGrew // *Contemporary intellectual assessment: Theories, tests, and issues* (2nd ed.) / D.P. Flanagan & P. L. Harrison (Eds.). — NY: Guilford Publications, Inc., 2005. — P. 136–181.

361. McGrew K. S. CHC theory and the human cognitive abilities project: Standing on the shoulders of the giants of psychometric intelligence research / K.S. McGrew // *Intelligence*. — 2009. — Vol. 37. — P. 1–10.

362. McNatt B. D. Self-Efficacy Intervention, Job Attitudes and Turnover: a Field Experiment with Employees in Role Transition / B. D. McNatt, T. A. Judge // *Human Relationship*. — 2008. — Vol. 61. — P. 783–810.

363. McWilliams L. A. Use of the Coping Inventory for Stressful Situations in a clinically depressed sample: Factor structure, personality correlates, and prediction of distress / L. A. McWilliams, B. J. Cox, M.W. Enns // *Journal of Clinical Psychology*. — 2003. — Vol. 59. — P. 423–437.

364. Magnusson D. Wanted: A Psychology of Situations / D. Magnusson (Ed) // *Toward A Psychology of Situations: An Interactional Perspective*. — Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Incorporated, 1981. — P. 9–32.

365. Maltby J. Personality and coping: A context for examining celebrity worship and mental health / J. Maltby, L. Day, L.E. McCutcheon, R. Gillett, J. Houran, D.D. Ashe // *British Journal of Psychology*. — 2004. — Vol. 95. — Issue 4. — P. 411–428.

366. Manning B. H. The self-regulated learning aspect of metacognition: A component of gifted education / B.H. Manning, S. E. Glasner, E. R. Smith // *Roeper Review*. — 1996. — Vol. 18. № 3. — P. 217–223.

367. Maqsud M. Effects of metacognitive skills and nonverbal ability on academic achievement of high school pupils / M. Maqsud // *Educational Psychology*. — 1997. — Vol. 17. — P. 387–397.

368. Markus, H. Possible selves / H. Markus, P. Nurius // *American Psychologist*. — 1986. — Vol. 41. — № 9. — P. 954–969.

369. Mattheews G. Personality, self-regulation, and adaptation: a cognitive-social framework / G. Mattheews, V.L. Schwean, S.E. Campbell, D.H. Saklofske, A.A. Mahamed // *Handbook of self-regulation* / Eds. M. Boecaerts, P.R. Pintrich, M. Zeider. — San Diego, CA: Elsevier, 2000. — P. 171–210.

370. Myers D. G. Who is happy? / D.G. Myers, E. Diener // *Psychological science*. — 1995. Vol. 6. — № 1. — P. 10–17.

371. Messick S. Personality consistencies in cognition and creativity / S. Messick // *Individuality in learning* / S. Messick (Ed.). — San Francisco: Jossey-Bass, 1976. — P. 4–23.

372. Moos R. H. Dispositional and Contextual Perspectives on Coping: Toward an Integrative Framework / R.H. Moos, C.J. Holahan // *Journal of Clinical Psychology*. 2003. — Vol. 59. — P. 1387–1403.

373. Morf C. C. Self-regulation processes and their signatures: Dynamics of the self-system / C.C. Morf, S. Horvath // *Handbook of personality and self-regulation* / Rick H. Hoyle. 1st ed. — UK: Blackwell Publishing Ltd, 2010. — P. 117–144.

374. Murberg T. A. Personality and coping among adolescents / T.A. Murberg // *Journal of Individual Differences*. — 2009. — Vol. 30. — P. 59–64.

375. Nave S. C. Beyond self-report in the study of hedonic and eudaimonic well-being: Correlations with acquaintance reports, clinician judgments and directly observed social behavior / S.C. Nave, A. Sherman, D.C. Ryne // *Journal of Research in Personality*. — 2008. — № 42. — P. 643–659.

376. Naglieri J. Intelligence and Achievement: Just How Correlated Are They? / J. Naglieri, B. Bornstein // *Journal of Psychoeducational Assessment*. — 2003. — Vol 21. — P. 244–260.

377. Nes L.S. Dispositional optimism and coping: a meta-analytic review / L.S. Nes, S.C. Segestroom // *Personality and Social Psychology Review*. — 2006. — Vol. 10. — P. 235–251.

378. Nicholls A. R. The Mediating Role of Coping: a Cross-Sectional Analysis of the Relationship between Coping Self-Efficacy and Coping Effectiveness among Athletes / A. R. Nicholls, R. C Polman, A. R. Levy, E. Borkoles // *International Journal of Stress Management*. — 2010. — Vol. 17. — № 3. — P. 181–192.

379. Ones D. S. In support of personality assessment in organizational settings / D.S. Ones, S. Dilchert, C. Viswesvaran, T. A. Judge // *Personnel Psychology*. — 2007. — Vol. — 60. — P. 995–1027.

380. Overton W. F. Developmental and individual differences in conditional reasoning: The role of contradiction training and cognitive style / W.F. Overton, J.P. Byrnes, D.P. O'Brien. — *Developmental psychology*. — 1985. — Vol. 21. — P. 692–701.

381. Panayiotou G. Indirect and Direct Associations Between Personality and Psychological Distress Mediated by Dispositional Coping / G. Panayiotou, C. M. Kokkinos, M. Kapsou // *The Journal of Psychology*. — 2014. — Vol. 148. — № 5. — P. 549–567.

382. Park K. S. Human reliability. Analysis prediction and prevention of human error / K.S. Park. — Amsterdam, 1987. — 354 p.

383. Pearlin L. I. The structure of coping / L. I. Pearlin, C. Schooler // *Journal of Health and Social Behavior*. — 1978. — № 19. — P. 2–21.

384. Penley J. A. The association of coping to physical and psychological health outcomes: a meta-analytic review / J.A. Penley, J. Tomaka, J.S. Wiebe // *Journal of Behavioral Medicine*, 2002. — Vol. 25. — № 6. — P. 551–603.

385. Poropat A. A meta-analysis of the Five-factor model of personality and academic performance / A. Poropat // *Psychological Bulletin*. — 2009. — Vol. 135. — № 2. — P. 322–338.

386. Psychology of self-regulation: cognitive, affective, and motivational processes // J.P. Forgas, R.P. Baumeister, D.M. Tice (Eds) — New York: Taylor & Francis Group, 2009. — 340 p.

387. Raftery A. E. Bayesian model selection in social research / A.E. Raftery // *Sociological Methodology*. — 1995. — Vol. 25. — P 111–163.

388. Raudenbush S. W. Comparing personal trajectories and drawing causal inferences from longitudinal data / S. W. Raudenbush // *Annual Review of Psychology*. 2001. — № 52. — P. 501–525.

389. Reeve C. L. Intelligence—personality associations reconsidered: The importance of distinguishing between general and narrow dimensions of intelligence / C.L. Reeve, R.D. Meyer, S. Bonaccio // *Intelligence*. — 2006. Vol. 34. — № 4. — P 387–402.

390. Rodin J. Control by any other name: Definitions, concepts, and processes. // *Self-directedness: Cause and effects throughout the life course* / J. Rodin, C. Schooler, K.W. Schaie (Eds.). — Hillsdale, NJ: Erlbaum. — 1990. — P. 1–15.

391. Rothbart M. K. Temperament and Self-Regulation / M.K. Rothbart, L.K. Ellis, M.I. Posner // *Handbook of self-regulation: research, theory, and applications* / Eds. R.F. Baumeister, K.D. Vohs. —N.Y.: Guilford Press, 2004. — P. 358–371.

392. Rothbaum F. Changing the World and Changing the Self: A Two-Process Model of Perceived Control / F. Rothbaum, J.R. Weisz, S.S. Snyder // *Journal of Personality and Social Psychology*. —1982. — № 42. — P. 5–37.

393. Ryan R. M. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being / R.M. Ryan, E.L. Deci // *American Psychologist*. — 2000. — Vol. 55. — P. 68–78.

394. Ryan R. M. On happiness and human potentials: A review of research on hedonic and eudaimonic well-being / R.M. Ryan, E.L. Deci // *Annual Review of Psychology*. — 2001. —Vol. 52. — P.141–166.

395. Ryan R. M. Living well: A self-determination theory perspective on eudaimonia / R.M. Ryan, V.A. Huta, E.L. Deci // *Journal of Happiness Studies*. — 2008. — Vol. 9. — P. 139–170.

396. Ryff C. Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being / C. Ryff // *Journal of Personality and social Psychology*. 1989. — Vol. 57. — P. 1069–1081.

397. Ryff C. D. Eudaimonic well-being and health: Mapping consequences of self-realization / C.D. Ryff // *The best within us: Positive psychology*

perspectives on eudaimonia / A. S. Waterman (Ed.). — Washington, DC: American Psychological Association, 2013. — P. 77–98.

398. Ryff C. D. The contours of positive human health / C.D. Ryff, B. Singer // *Psychological Inquiry*. — 1998. — Vol. 9. — P. 1–28.

399. Salgado J. F. International validity generalization of GMA and cognitive abilities: A European community meta-analysis / J.F. Salgado, N. Anderson, S. Moscoso, C. Bertua, F. D. Fruyt // *Personnel Psychology*. — 2003. — Vol. 56. — P. 573–605.

400. Schmidt F. L. The validity and utility of selection methods in personnel psychology: Practical and theoretical implications of 85 years of research findings / F.L. Schmidt, J.E. Hunter // *Psychological Bulletin*. — 1998. — Vol. 124. — № 2. — P. 262–274.

401. Schmidt F. L. General mental ability in the world of work / F.L. Schmidt, J.E. Hunter // *Journal of Personality and Social Psychology*, 2004. — Vol. 86. — P. 162–173.

402. Schmutte P. S. Personality and well-being: Reexamining methods and meanings / P.S. Schmutte, C.D. Ryff // *Journal of Personality and Social Psychology*. — 1997. — Vol. 73(3). — P. 549–559.

403. Schraw G. Helping gifted students develop metacognitive awareness / G. Schraw, T. Graham // *Review*. — 1997. — Vol. 20. — № 1. — P. 4–8.

404. Schumacker R. E. A beginner's guide to structural equation modeling. (2rd. ed.) / R. E. Schumacker, & R. G. Lomax. — New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 2010. — 530 p.

405. Schwarzer R. Generalised Self-Efficacy Scale / R. Schwarzer, M. Jerusalem // In J. Weinman, S. Wright, & M. Johnston (Eds.), *Measures in health psychology: A user's portfolio. Causal and control beliefs*. — Windsor: NFER-NELSON, 1995. — P. 35–37.

406. Schwarzer R. Dispositional self-efficacy as a personal resource factor in coping after surgery / R. Schwarzer, S. Boehmer, A. Luszczynska,

N. E. Mohamed, N. Knoll // *Personality and Individual Differences*. — 2005. — Vol. 39. — P. 807–818.

407. Seligman M.E.P. *Learned Optimism* / M.E.P. Seligman. — New York: Simon & Schuster, 1990. — 319 p.

408. Seligman M.E.P. *Authentic happiness: Using the new positive psychology to realize your potential for lasting fulfillment* / M.E.P. Seligman. — New York: Free Press, 2002. — 336 p.

409. Skinner E. A. *Perceived control, motivation, and coping* / E. A. Skinner. — Newbury Park: Sage Publications, 1995. — 213 p.

410. Skinner E. A. *A Guide to Constructs of Control* / E. A. Skinner // *Journal of Personality and Social Psychology*. — 1996. — Vol. 71. — №. 3. — P. 549–570.

411. Skinner E. *Self-Determination, Coping, and Development* / E. Skinner, K. Edge // *Handbook of Self-determination Research* / E. Deci, R. Ryan (Eds). — Rochester (NY): The University of Rochester Press, 2002. — P. 297–337.

412. Skinner E. A. *Searching for the structure of coping: a review and critique of category systems for classifying ways of coping* / E. A. Skinner, K. Edge, J. Altman, H. Sherwood // *Psychological Bulletin*. — 2003. — Vol. 129. — № 2. — P. 216–269.

413. Spearman C. *General intelligence objectively determined and measured* / C. Spearman // *The American Journal of Psychology*. — 1904. — Vol. 15. — №. 2. — P. 201–292.

414. Steel P. *Refining the Relationship Between Personality and Subjective Well-Being* / P. Steel, J. Schmidt, J. Shultz // *Psychological Bulletin*. — 2008. — Vol. 134. — № 1. — P. 138–161.

415. Sternberg R. J. *What should intelligence tests test? Implications for a triarchic theory of intelligence for intelligence testing* / R.J. Sternberg // *Educational Researcher*. — 1984. — Vol 13. — № 1. — P. 5–15.

416. Sternberg R. J. Inside intelligence // *American Scientist*. —1986. — Vol. 74. — P. 137–143.
417. Sternberg R. J. *Wisdom, Intelligence and Creativity Synthesized* / R.J. Sternberg. — Cambridge: UK. Cambridge University Press, 2003.
418. Sternberg R. J. The theory of successful intelligence / R.J. Sternberg // *Interamerican Journal of Psychology*. — 2005. — Vol. 39. — № 2. — P 189–202.
419. Sternberg R.J. What is intelligence? Contemporary viewpoints on its nature and definition / R.J. Sternberg, D.K. Detterman (Eds.). — Norwood, NJ: Ablex, 1986. — 182 p.
420. Sternberg R. J. The Predictive Value of IQ / R.J. Sternberg, E.L. Grigorenko, D.A. Bundy // *Merrill-Palmer Quarterly*. — 2001. Vol. 47. — № 1. — P. 1–41.
421. Sternberg R. J. Thinking styles across cultures: Their relationships with student learning / R.J. Sternberg, L.F. Zhang // *Perspectives on thinking, learning and cognitive styles* / R.J. Sternberg & L.F. Zhang (Eds.). — Mahwah, NJ: Erlbaum, 2001. — P. 227–247.
422. Streiner D.L. Starting at the beginning: An introduction to coefficient alpha and internal consistency / D.L. Streiner // *Journal of Personality Assessment*. — 2003. — V. 80. — № 1. — P. 99–103.
423. Suls J. The daily life of the garden-variety neurotic: Reactivity, stressor exposure, mood spillover, and maladaptive coping / J. Suls, R. Martin // *Journal of Personality*. — 2005. — Vol. 73. — P. 1485–1509.
424. Swanson H. L. Influence of metacognitive knowledge and aptitude on problem solving / H. L. Swanson // *Journal of Educational Psychology*. — 1990. — Vol. 82. — P. 306–314.
425. Thurstone L. L. “A Definition of Intelligence,” Chapter 12 / L. L. Thurstone // *The Nature of Intelligence*. — London: Kegan Paul, Trench Trubner & Co., 1924. — P. 156–163.

426. Trautwein U. A Predicting homework effort: Support for a domain-specific, multilevel homework model / U. Trautwein, O. Lüdtke, I. Schnyder, A. Niggli // *Journal of Educational Psychology*. — 2006. — Vol. 98. — № 2. — P. 438–456.

427. Vaillant G. Adaptive mental mechanisms: Their role in a positive psychology // *American Psychologist*. 2000. — Vol. 55, — № 1. — P. 89–98.

428. Veenman M. V. J. The generality vs. domain-specificity of metacognitive skills in novice learning across domains / M.V.J. Veenman, J.J. Elshout, J. Meijer // *Learning and Instruction*. — 1997. — Vol. 7. — P. 187–209.

429. Veenman M.V.J. Changes in the relation between cognitive and metacognitive skills during the acquisition of expertise / M.V.J. Veenman, J.J. Elshout // *European Journal of Psychology of Education*. — 1999. — Vol. 14. — P. 509–523.

430. Veenman M. V. J. The Relation between Intellectual and Metacognitive Skills from a Developmental Perspective / M.V.J. Veenman, P. Wilhelm, J.J. Beishuizen // *Learning and Instruction*. — 2004. — Vol 14. — P. 89–109.

431. Vernon P. The structure of human abilities / P. Vernon. — London: Muthen and Co. Ltd. 1964. — 160 p.

432. Vittersø J. Flow versus life satisfaction: A projective use of cartoons to illustrate the difference between the evaluation approach and the intrinsic motivation approach to subjective quality of life / J. Vittersø // *Journal of Happiness Studies*. — 2003. — 4. — P. 141–167.

433. Vittersø J. Subjective well-being versus self-actualization: Using the flow-simplex to promote a conceptual clarification of subjective quality of life / J. Vittersø // *Social Indicators Research*. — 2004. — Vol. 65. — P. 299–331.

434. Vohs K. D. Understanding Self-Regulation: An Introduction / K.D. Vohs, R.F. Baumeister // *Handbook of self-regulation: research, theory, and*

applications / Eds. R.F. Baumeister, K.D. Vohs. — N.Y.: Guilford Press, 2004. — P. 1–12.

435. Vollrath M. Personality and stress / M. Vollrath // *Scandinavian Journal of Psychology*, 2001. — Vol. 42. — P. 335–347.

436. Waterman A. S. Two conceptions of happiness: Contrasts of personal expressiveness (eudaimonia) and hedonic enjoyment / A.S. Waterman // *Journal of Personality and Social Psychology*. — 1993. — Vol. 64. — № 4. — P. 678–691.

437. Waterman A. S. The implications of two conceptions of happiness (hedonic enjoyment and eudaimonia) for the understanding of intrinsic motivation / A.S. Waterman, S.J. Schwartz, R. Conti // *Journal of Happiness Studies*. — 2008. — Vol. 9. — P. 41–79.

438. Williams P. G. Coping processes as mediators of the relationship between hardiness and health / P.G. Williams, D.J Wiebe, T.W. Smith // *Journal of Behavioral Medicine*, 1992. — Vol. 15. — P. 237–255.

439. Witkin H. A. Field dependent and field independent cognitive styles and their educational implications / H.A. Witkin, C.A. Moore, D.R. Goodenough, P.W. Cox // *Review of Educational Research*. — 1977. — Vol. 47. — P.1–64.

440. Zeidner M. Intelligence and personality / M. Zeidner, G. Matthews // *Handbook of intelligence* / R. Sternberg (Ed.). — New York: Cambridge University Press, 2000. — P. 581–610.

441. Zimmerman B. J. Investigating self-regulation and motivation: Historical background, methodological developments, and future prospects / B. J. Zimmerman // *American Educational Research Journal*. — 2008. — Vol. 45. — № 1. — P. 166–183.

442. Zuckerman, M. Beliefs in realistic and unrealistic control: Assessment and implications / M. Zuckerman, C.R. Knee, S.C. Kieffer, L. Rawsthorne, L.M. Bruce // *Journal of Personality*. — 1996. — Vol. 64. — P. 435–464.

443. Zuckerman M. The COPE revised: Proposing a 5-factor model of coping strategies / M. Zuckerman, M. Gagné // *Journal of Research in Personality*. — 2003. — Vol. 37. — № 3. — P. 169–204.

Додаток А.3.1

Інструкція. Будь ласка, дайте відповідь на наступні питання, відзначаючи галочкою той варіант, який найкращим чином відображає Вашу думку.

<i>Питання</i>	<i>ні</i>	<i>скоріше ні, ніж так</i>	<i>скоріше так, ніж ні</i>	<i>так</i>
1. Я завжди впевнений у власних рішеннях.	☐	☐	☐	☐
2. Іноді мені здається, що нікому немає до мене діла.	☐	☐	☐	☐
3. Часом все, що я роблю, здається мені марним.	☐	☐	☐	☐
4. Мене рідко лякають думки про майбутнє.	☐	☐	☐	☐
5. Мені здається, я не живу повним життям, а тільки граю роль.	☐	☐	☐	☐
6. Мені здається, якби в минулому у мене було менше розчарувань і негараздів, мені було б зараз легше жити на світі.	☐	☐	☐	☐
7. Виникаючі проблеми часто здаються мені нерозв'язними.	☐	☐	☐	☐
8. Я рідко шкодую про те, що вже зроблено.	☐	☐	☐	☐
9. Якби я міг, я б багато чого змінив у минулому.	☐	☐	☐	☐
10. Мені здається, життя проходить повз мене.	☐	☐	☐	☐
11. Мої мрії часто збуваються.	☐	☐	☐	☐
12. Часом мені здається, що всі мої зусилля марні.	☐	☐	☐	☐
13. Життя здається мені цікавим і яскравим.	☐	☐	☐	☐
14. У мене немає можливості впливати на несподівані проблеми.	☐	☐	☐	☐
15. Іноді я відчуваю себе зайвим навіть у колі друзів.	☐	☐	☐	☐

Для підрахунку балів відповідям на прямі пункти присвоюються бали від 0 до 3 («ні» — 0 балів, «скоріше ні, ніж так» — 1 бал, «скоріше так, ніж ні»

Для підрахунку балів відповідям на прямі пункти присвоюються бали від 0 до 3 («ні» — 0 балів, «скоріше ні, ніж так» — 1 бал, «скоріше так, ніж ні» — 2 бали, «так» — 3 бали), відповідям на зворотні пункти присвоюються бали від 3 до 0 («ні» — 3 бали, «так» — 0 балів). Потім підсумовується загальний бал життєстійкості та показники для кожної з 3 субшкал (залученості, контролю та прийняття ризику). Прямі і зворотні пункти для кожної шкали представлені нижче.

Ключі до короткої версії Тесту життєстійкості:

Шкали	Прямі пункти	Зворотні пункти
Залученість	1, 3	2, 10, 15
Контроль	1, 4	7, 12, 14
Прийняття ризику	8, 11	5, 6, 9

Додаток Б.3.1

Опитувальник каузальних орієнтацій

Інструкція. На наступних сторінках описано кілька ситуацій. Кожна з них включає опис деякого випадку і три можливі способи реакції на нього. По черзі розгляньте ці три варіанти і оцініть, наскільки кожен з них відповідає Вашій реакції у подібних випадках. Ми реагуємо в різних ситуаціях по-різному, і, швидше за все, всі реакції будуть в якійсь мірі для Вас можливі. Якщо малоймовірно, що Ви будете реагувати даними способом, то на шкалі ймовірності обведіть цифру 1 або 2. Якщо більш-менш ймовірно, обведіть середні значення, а якщо дуже ймовірно, що Ви будете реагувати так, як описано, обведіть 6 або 7. Обведіть тільки одну цифру для кожної з трьох відповідей у кожній ситуації. Нижче наведено приклад. Власне, завдання починаються з наступної сторінки.

Приклад

Ви говорите з другом або подругою про політику і виявляєте значні розбіжності. Швидше за все, Ви будете:

А) Наполягати на своїй точці зору і намагатися зробити так, щоб він (вона) зрозумів (зрозуміла) її.

1 . . . 2 . . . 3 . . . 4 . . . 5 . . . 6 . . . 7

Малоймовірно   Можливо   Досить імовірно

Б) Змініте тему розмови, відчуваючи, що нездатні переконливо роз'яснити свою точку зору.

1 . . . 2 . . . 3 . . . 4 . . . 5 . . . 6 . . . 7

Малоймовірно   Можливо   Досить імовірно

С) Постараетесь зрозуміти позицію вашого друга (подруги), щоб виявити причину розбіжностей.

1 . . . 2 . . . 3 . . . 4 . . . 5 . . . 6 . . . 7

Малоймовірно   Можливо   Досить імовірно

1. Ви збираєтеся купити собі новий костюм. Найголовнішим критерієм при виборі для Вас буде:

A) Щоб Ваш вибір схвалили інші

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

B) Щоб фасон був сучасним.

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

C) Щоб костюм був зручний і йшов Вам.

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

2. Попереду Вас без черги влізати чоловік. У відповідь Ви:

A) Зачнете обурюватися і говорити, що вперед Ви його не пропустите.

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

B) Вирішите не зв'язуватися і пропустите його вперед.

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

C) Поясните йому, що він став не туди і краще йому стати в свою чергу.

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

3. У Вас з'явилася можливість зробити вдома ремонт. Дизайн квартири буде:

A) Оригінальним і незвичайним, у відповідності з Вашим індивідуальним смаком.

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

B) Не гірше, ніж у всіх.

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

C) Дорогим і сучасним, відповідно з останніми розробками.

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

4. Ви вибираєте подарунок другу на день народження. Як Ви вчините:

A) Виберете подарунок, виходячи з власних уподобань.

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

B) Постараєтесь непрямим шляхом дізнатися, чого б йому хотілося отримати.

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

C) Купите те, що попадеться.

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

5. Ви здасте важливий для Вас іспит. Добре відповідаєте по квитку, потім екзаменатор задає питання, якого не було в програмі, - Ви провалюєтесь.

Після цього Ви:

A) Засмутитесь, знаючи, що «екзаменатор завжди правий».

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

B) Знаючи високий рівень власної підготовленості, будете подавати апеляцію у зв'язку з виходом екзаменаційного питання за межі програми.

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

C) Обуритесь несправедливістю, пояснюючи те що відбувається тим, що у Вас немає можливості давати хабарі.

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

6. Ви стоїте перед вибором, куди поїхати у відпустку. Ваше рішення, швидше за все, буде таким:

A) Не приймати жодних рішень, очікуючи, що ситуація визначиться сама.

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

B) Відправитися туди, куди Вам порадили друзі.

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

C) Поїдете в те місце, куди Вам давно дуже хотілося потрапити.

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

7. У Вас видався вільний вечір у п'ятницю, і ви хотіли б піти куди-небудь відпочити. Ви підете:

А) Туди, де Вам було б найбільш комфортно.

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

В) Туди, куди, за відгуками знайомих, варто сходити і це модно.

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

С) Не вирішивши, куди піти, швидше за все, залишитеся вдома.

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

8. У Вас в квартирі без попередження відключили гарячу і холодну воду.

Ви, швидше за все:

А) Будете лаяти ЖЕК.

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

В) Постараєтеся дізнатися, коли воду включать, а також де в разі необхідності її можна взяти.

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

С) Не будете діяти, оскільки від вас нічого не залежить.

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

9. Ви хотіли б сходити в кіно. Якому фільму Ви віддасте перевагу:

А) Одному з тих, які йдуть у найближчому кінотеатрі.

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

В) Своєму улюбленому режисеру.

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

С) Тому, про який останнім часом багато говорять.

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

10. Ви накопичили досить велику суму грошей і тепер думаєте, на що її витратити. Ви вкладете гроші:

A) У те, що Вам зараз найбільш необхідно.

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

B) У якусь новинку.

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

C) У те, що порекомендують близькі.

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

11. Пообіцяли виплатити премію, але грошей так і не дали. У відповідь на це Ви:

A) Станете думати, від яких запланованих на ці кошти покупок доведеться відмовитися.

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

B) Постараетесь з'ясувати, чому.

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

C) Будете обурюватися таким станом справ.

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

12. Ви вирішили зайнятися спортом і думаєте, в яку секцію вчинити. Швидше за все, Ви зробите вибір, виходячи з міркувань:

A) Якості тренерської роботи.

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

B) Ваших інтересів і фізичних можливостей.

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

C) Близькості до будинку.

1... 2... 3... 4... 5... 6... 7

Малоймовірно Можливо Досить імовірно

Ключ

Автономна каузальна орієнтація	2, 6, 7, 11, 15, 18, 19, 23, 26, 28, 32, 35
Зовнішня каузальна орієнтація	2, 4, 8, 10, 14, 17, 20, 22, 27, 29, 33, 34
Безособова каузальна орієнтація	1, 5, 9, 12, 13, 16, 21, 24, 25, 30, 31, 36

Для обробки вводиться наскрізна нумерація пунктів за всіма ситуаціями. Далі підсумуються пункти за кожним із параметрів: Автономна каузальна орієнтація, Зовнішня каузальна орієнтація, Безособова каузальна орієнтація.

Інтерпретація

Тип мотиваційної підсистеми в поєднанні з відповідними когнітивними, афективними та іншими психологічними характеристиками визначається Е. Десі і Р. Райаном як каузальна орієнтація, яка може бути внутрішньою (інтернальною), зовнішньою (екстернальною) або безособовою.

Люди з *автономною каузальною орієнтацією* оперують внутрішньою мотиваційною системою. У них виявляються тенденції сприймати локус каузальності як внутрішній і відчувати почуття самодетермінації та компетентності. У наявності висока ступінь усвідомлення базових потреб і чітке використання інформації для прийняття рішень про поведінку, внаслідок чого розвинене почуття компетентності і високий рівень самодетермінації. Така людина здатна звертати автоматизовану поведінку в самодетерміновану, перепрограмувати її або керувати нею на свій розсуд. Їй не властиво самозвинувачення у разі невдачі, вона володіє гнучкою поведінкою і чутливістю до змін середовища.

Люди з домінуючою *зовнішньою каузальною орієнтацією* характеризуються прагненням до наддосягнень. Вони вірять у залежність одержуваних результатів від поведінкових реакцій і, прагнучи досягти успіху, знаходяться в пошуку його зовнішніх ознак. В основі цієї

особистісної орієнтації лежить недолік самодетермінації. Така людина в основному оперує зовнішньою мотиваційною системою, що веде до негнучкості в поведінкових реакціях і в переробці інформації. При здійсненні вибору її рішення базуються не на внутрішніх потребах, а на зовнішніх імпульсах і критеріях. Мотиви надмірно визначаються зовнішніми обставинами. Втрата почуття самодетермінації компенсується сильною потребою в контролі ззовні.

У людей з *безособовою каузальною орієнтацією* виникає феномен «вивченої беспорядності», оскільки вони навчаються на своєму досвіді того, що середовище не реагує на їхні дії. Така людина демонструє мінімум самодетермінації. У неї домінує амотивуюча субсистема з деякими проявами зовнішньої мотивуючої, що реалізується в автоматичній і беспорядній поведінці.

Е. Десі і Р. Райан вважають, що на практиці у людини присутні орієнтації всіх трьох типів, а індивідуальні відмінності виражаються в їх пропорціях.

Додаток В.3.1

СТОУН-М

ПІБ: _____

Стать: _____ Вік: _____ Дата: _____

Інструкція:

Це — не тест. Ця анкета призначена для того, щоб дослідити унікальні аспекти Вашого мислення в різних ситуаціях. Перша відповідь, яка приходить Вам в голову, і є найкращою.

В анкеті перераховано 12 події-ситуацій. Дайте відповідь на питання про кожну подію наступним чином:

1. Уявіть собі жваво і наочно кожну подію так, як ніби воно відбувається прямо зараз, навіть якщо здається, що ця ситуація не з Вашого життя.

2. Подумайте, яка **основна** причина ситуації, що сталася, якби подібне сталося з Вами, і напишіть розгорнуту відповідь.

3. Для двох питань, які слідуєть за Вашою відповіддю, обведіть кружечком цифру від 1 до 6, яка позначає Вашу відповідь.

Дякуємо!

СИТУАЦІЇ**1. Ви зустрічаєте знайомого, який розмовляє з вами вороже.**

«Це сталося тому, що

_____ (вказіть одну головну причину)

Причина, по якій знайомий розмовляє зі мною вороже, пов'язана:

Тільки з цією

З усіма ситуаціями

конкретною ситуацією 1 2 3 4 5 6 в моєму житті

Ця причина:

Більше ніколи

Буде існувати

не виникне 1 2 3 4 5 6 завжди

2. Товариші по роботі (навчанню) критикують ваші ідеї.

«Це сталося тому, що

(вказіть одну головну причину)

Причина, по якій мої ідеї не сприймаються, пов'язана:

Тільки з цією 3 усіма ситуаціями

конкретною ситуацією 1 2 3 4 5 6 в моєму житті

Ця причина:

Більше ніколи Буде існувати

не виникне 1 2 3 4 5 6 завжди

3. Близький друг не привітав вас з днем народження.

«Це сталося тому, що

(вказіть одну головну причину)

Причина, по якій друг не привітав мене:

Більше ніколи Буде існувати

не виникне 1 2 3 4 5 6 завжди

Ця причина пов'язана:

Тільки з цією 3 усіма ситуаціями

конкретною ситуацією 1 2 3 4 5 6 в моєму житті

4. Ви виступаєте з важливою доповіддю, і аудиторія реагує на Ваш виступ негативно.

«Це зв'язано з тим що

(вказіть одну головну причину)

Причина, по якій я отримав (а) негативну реакцію на свій виступ:

Більше ніколи Буде існувати

не виникне 1 2 3 4 5 6 завжди

Ця причина:

Знаходиться поза Повністю

мого контролю 1 2 3 4 5 6 контрольована мною

5. Ви йдете на побачення, і воно проходить невдало.

«Це сталося тому, що

(вказіть одну головну причину)

Причина, по якій побачення пройшло невдало, пов'язана:

Тільки з цією 3 усіма ситуаціями
конкретною ситуацією 1 2 3 4 5 6 в моєму житті

Ця причина:

Знаходиться поза Повністю
мого контролю 1 2 3 4 5 6 контрольована мною

6. Ви не можете зробити всю роботу, яку повинні були виконати до певного терміну.

«Це сталося тому, що

(вказіть одну головну причину)

Причина, по якій я не виконав (а) роботу:

Більше ніколи Буде існувати
не виникне 1 2 3 4 5 6 завжди

Ця причина:

Знаходиться поза Повністю
мого контролю 1 2 3 4 5 6 контрольована мною

7. Ви отримали негативний відгук від шановного колеги (викладача).

«Це сталося тому, що

(вказіть одну головну причину)

Причина, по якій я отримав (а) негативний відгук, пов'язана:

Тільки з цією 3 усіма ситуаціями
конкретною ситуацією 1 2 3 4 5 6 в моєму житті

Ця причина:

Знаходиться поза Повністю
мого контролю 1 2 3 4 5 6 контрольована мною

8. Розмовляючи по телефону з другом (подругою), ви посварилися.

«Це сталося тому, що

(вказіть одну головну причину)

Причина, по якій ми посварилися, пов'язана:

Тільки з цією 3 усіма ситуаціями
конкретною ситуацією 1 2 3 4 5 6 в моєму житті

Ця причина:

Більше ніколи   Буде існувати
не виникне   1 2 3 4 5 6   завжди

9. Ви здаєте важливий іспит і провалюєтесь.

«Це сталося тому, що

(вказіть одну головну причину)

Причина, по якій я провалився (лась) на іспиті пов'язана:

Тільки з цією   З усіма ситуаціями
конкретною ситуацією 1 2 3 4 5 6   в моєму житті

Ця причина:

Знаходиться поза   Повністю
мого контролю 1 2 3 4 5 6   контрольована мною

10. Ви зустрічаєте друга / подругу, який (а) робить Вам комплімент з приводу того як Ви виглядаєте

«Це сталося тому, що

(вказіть одну головну причину)

Причина, по якій друга / подруга, зробив (-ла) мені Вам комплімент:

Більше ніколи   Буде існувати
не виникне 1 2 3 4 5 6   завжди

Ця причина:

Знаходиться поза   Повністю
мого контролю 1 2 3 4 5 6   контрольована мною

11. Друг / подруга дякує Вам за підтримку у важкий для нього (неї) час.

«Це сталося тому, що

(вказіть одну головну причину)

Причина, по якій я отримав (а) догану за погану поведінку, пов'язана:

Тільки з цією   З усіма ситуаціями
конкретною ситуацією 1 2 3 4 5 6   в моєму житті

Ця причина:

Більше ніколи   Буде існувати
не виникне   1 2 3 4 5 6   завжди

12. Ваш друг давно не дзвонив Вам.

«Це сталося тому, що

(вкажіть одну головну причину)

Причина, по якій мені не вистачило часу, пов'язана:

Тільки з цією 1 2 3 4 5 6 З усіма ситуаціями
конкретною ситуацією в моєму житті

Ця причина:

Знаходиться поза 1 2 3 4 5 6 Повністю
мого контролю контрольована мною

КЛЮЧ

Для обробки вводиться наскрізна нумерація пунктів за всіма ситуаціями (див. табл. нижче).

Перед початком обробки зворотні пункти (помічені в табл. «зворот.» інвертуються, наступним шляхом:

Інвертований Бал = 7 – Оригінальний бал

Далі підсумуються пункти за кожним із параметрів: стабільність (С), глобальність (Г), контроль (К). Загальний показник оптимізму отримується шляхом підсумку балів за шкалами стабільності, глобальності, контролю.

		Зворотні пункти	Параметр	Ситуація	
				Тип	Сфера
1	1	зворот.	Г	Н	М
	2	зворот.	С	Н	М
2	3	зворот.	Г	Н	М
	4	зворот.	С	Н	М
3	5	зворот.	Г	Н	М
	6	зворот.	С	Н	М
4	7	зворот.	С	Н	М
	8		К	Н	М
5	9	зворот.	Г	Н	М
	10		К	Н	М
6	11		Г	У	Д
	12		К	У	Д
7	13	зворот.	Г	Н	М
	14		К	Н	М

8	15	зворот.	К	Н	М
	16	зворот.	С	Н	М
9	17	зворот.	Г	Н	Д
	18		К	Н	Д
10	19		С	У	Д
	20		К	У	Д
11	21		Г	Н	М
	22		К	Н	М
12	23		Г	Н	М
	24		К	Н	М

Додаток А.3.3

**Описова статистика змінних інтелектуально-особистісного
потенціалу у студентів**

Змінні	N	Статистика Z Колмогорова- Смірнова	Асимпт. знч.
Автономна каузальна орієнтація	221	0,638	0,811
Толерантність до невизначеності	221	0,458	0,985
Самоефективність	221	0,750	0,628
Орієнтація на дію при невдачі	221	0,465	0,982
Орієнтація на дію при реалізації	221	0,644	0,801
Життєстійкість	221	0,403	0,997
Атрибутивний пояснювальний стиль	221	0,754	0,621
Полезалежність/полenezалежність	221	0,647	0,797
Імпульсивність/ рефлексивність	221	0,500	0,964
Ригідність/гнучкість	221	0,758	0,614
Загальні інтелектуальні здібності	221	0,715	0,687

Додаток Б.3.3

**Описова статистика змінних інтелектуально-особистісного
потенціалу у рятівників**

Змінні		Статистика Z Колмогорова- Смірнова	Асимпт. знч.
Автономна каузальна орієнтація	148	0,605	0,858
Толерантність до невизначеності	148	0,863	0,446
Самоефективність	148	0,688	0,731
Орієнтація на дію при невдачі	148	0,534	0,938
Орієнтація на дію при реалізації	148	0,603	0,861
Життєстійкість	148	0,533	0,939
Атрибутивний пояснювальний стиль	148	0,473	0,978
Полезалежність/поленежаєжність	148	0,851	0,464
Імпульсивність/ рефлексивність	148	0,557	0,916
Ригідність/гнучкість	148	0,785	0,569
Загальні інтелектуальні здібності	148	0,506	0,960

**Результати порівняння кореляційних матриць студентів та
рятівників**

Статистики	Тип функції	
	Максимальна подібність (ML)	Узагальнених найменших квадратів (GLS)
Функція невідповідності	0,093	0,084
Максимальний косинус залишку	0,000	0,000
ICSF критерій	-0,000	0,000
ICS критерій	0,000	0,000
χ^2	31,193	28,353
df	55,000	55,000
χ^2 p-рівень	0,996	0,999
RMS Standardized Residual	0,039	0,045

Примітка. ICSF критерій – критерій стійкості до множення на постійний множник масштабу; ICS критерій – критерій стійкості до змін масштабу (значення цих критеріїв має бути близьким до нуля); RMS Standardized Residual — середньоквадратична помилка апроксимації стандартизованих залишків.

Додаток А.4.3

Матриця інтеркореляцій показників інтелектуально-особистісного потенціалу, саморегуляції та надійності професійних дій рятувальників

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	
1	,83	,52	,10	,30	,33	,31	,21	-,04	-,06	-,02	,04	,25	,17	,26	,27	,28	,25
2	,41	,77	,22	,30	,35	,36	,27	,17	-,16	-,02	,12	,24	,15	,19	,26	,29	,25
3	,08	,17	,80	,36	,31	,35	,24	,11	-,06	,14	,07	,22	,21	,19	,28	,29	,25
4	,25	,24	,29	,81	,42	,35	,29	,15	,01	,11	,10	,27	,23	,17	,26	,25	,29
5	,27	,27	,25	,34	,81	,38	,29	,08	-,11	,03	,03	,16	,23	,21	,25	,27	,27
6	,27	,30	,29	,30	,32	,89	,49	,17	-,12	,04	,11	,25	,23	,19	,26	,27	,26
7	,17	,21	,19	,23	,23	,41	,77	,01	,05	-,04	,01	,22	,15	,21	-,11	-,10	-,04
8	-,04	,13	,09	,12	,06	,15	,01	,81	-,30	-,25	,24	,30	,26	,23	,24	,26	,24
9	-,05	-,13	-,05	,01	-,09	-,10	,04	-,24	,81	,22	-,25	-,15	-,13	-,21	-,28	-,28	-,25
10	-,01	-,02	,12	,09	,03	,04	-,03	-,21	,18	,84	-,31	-,14	-,10	-,18	-,25	-,25	-,29
11	,03	,09	,05	,09	,03	,10	,01	,20	-,21	-,26	,86	,65	,30	,36	,40	,40	,41
12	,18	,17	,16	,19	,11	,19	,16	,22	-,11	-,10	,26	,63	,86	,79	,50	,40	,48
13	,12	,10	,15	,16	,16	,17	,10	,18	-,09	-,07	,21	,53	,61	,78	,34	,53	,49
14	,19	,13	,13	,12	,15	,14	,15	,16	-,15	-,13	,26	,50	,48	,63	,32	,48	,51
15	,22	,20	,22	,20	,20	,21	-,08	,19	-,22	-,20	,32	,35	,23	,22	,76	,72	,73
16	,22	,21	,22	,19	,20	,22	-,08	,20	-,22	-,19	,31	,27	,35	,33	,53	,73	,77
17	,19	,18	,19	,22	,21	,21	-,03	,18	-,19	-,22	,32	,32	,33	,34	,54	,56	,72

Примітка: 1 – Авг; 2 – Жст; 3 – Тн; 4 – ОДН; 5 – ОДР; 6 – ОАС; 7 – СЕ; 8 – ПЗ / ПНЗ; 9 – ІР; 10 – Р/Г; 11 – ЗІЗ; 12 – М; 13 – Пр; 14 – ОР; 15 – Бп; 16 – Точн; 17 – НВз.

На головній діагоналі розташовані коефіцієнти надійності відповідних методик. Вище діагоналі – кореляції з поправкою на надійність вимірювання.

Додаток А.5.2

Матриця інтеркореляцій показників інтелектуально-особистісного потенціалу та завязтості

Змінні	Авт	Тн	СЕ	ОДН	ОДР	Жст	ОАС	ПЗ/ПНЗ	І/Р	Р/Г	ЗІЗ	Цілеспр	Напол
Авт	1												
Тн	0,413	1											
СЕ	0,078	0,174	1										
ОДН	0,248	0,235	0,289	1									
ОДР	0,267	0,274	0,250	0,338	1								
Жст	0,265	0,302	0,294	0,300	0,324	1							
ОАС	0,165	0,211	0,192	0,232	0,227	0,407	1						
ПЗ/ПНЗ	-0,036	0,132	0,091	0,118	0,061	0,145	0,007	1					
І/Р	-0,046	-0,130	-0,046	0,006	-0,089	-0,103	0,039	-0,241	1				
Р/Г	-0,014	-0,017	0,118	0,090	0,027	0,037	-0,029	-0,207	0,183	1			
ЗІЗ	0,134	0,094	0,054	0,085	0,028	0,098	0,010	0,200	-0,209	-0,260	1		
Цілеспр	0,179	0,168	0,157	0,191	0,111	0,188	0,155	0,177	-0,110	-0,103	0,242	1	
Напол	0,188	0,133	0,154	0,183	0,147	0,179	0,145	0,162	-0,150	-0,132	0,213	0,348	1